PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsészettudományi Kar

É. KISS KATALIN, GERSTNER KÁROLY,
HEGEDŰS ATTILA

Kis magyar nyelvtörténet

egyetemi jegyzet

ISBN 978 963 308 133 4

Piliscsaba, 2013.

Kis magyar nyelvtörténet

Egyetemi jegyzet magyar szakos BA-hallgatók részére

Szerkesztette:

GERSTNER KÁROLY

Lektorálta:

SIPŐCZ KATALIN, SURÁNYI BALÁZS

Piliscsaba, 2013.

A tanulmány megjelenése a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0014, 'TEHETSÉGTÁMOGATÁS A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM KILENC TUDOMÁNYÁGÁBAN' c. projekt támogatásával valósult meg.

Tartalom

Tartalom 3
I. BEVEZETÉS 8
1. Miért változik a nyelv? 8
2. Hogyan változik a nyelv? 8
3. A nyelvi kontaktusok szerepe 10
4. A változások terjedése a társadalomban 10
5. A változások továbbgyűrűzése a grammatikában 10
6. A változás fejlődés vagy romlás? 11
7. A magyar nyelv történetének korszakai 11
8. A nyelvemlékes kor előtti nyelvtörténet rekonstruálása 12
9. A nyelvemlékek 13
10. A magyar nyelvtörténet kiegészítő forrásai 14
11. Szerkesztési elvek 15
12. Betűk és hangértékek, rövidítések 15
II. HANGTÖRTÉNET 18
1. Bevezetés 18
2. Hangváltozási típusok 18
3. A hangváltozások okairól 20
4. Az ősmagyar kor hangváltozásai 20
4.1. A mássalhangzórendszer változásai 21
4.1.1. Szó eleji helyzet 22
4.1.2. Szóbelseji helyzet 22
4.1.3. Egyéb hangváltozások 23
4.1.4. A kétnyíltszótagos tendencia 24
4.1.5. A mássalhangzórendszer az ősmagyar kor végén 24
4.2. A magánhangzórendszer változásai 25
4.2.1. A veláris *į* 25
4.2.2. A palatális *ü* 25
4.2.3. A tővégi magánhangzók záródása 26
4.2.4. Szórványos változások 26
4.2.5. A kettőshangzók (diftongusok) 26
4.2.6. A hosszú magánhangzók 27
4.2.7. A magánhangzó-harmónia 27
4.2.8. A jövevényszavak beilleszkedése 27
5. Az ómagyar kor hangváltozásai 28
5.1. A mássalhangzórendszer változásai 28
5.1.1. A vokalizálódás 28
5.1.2. A képzés helyének eltolódása 28
5.1.3. Mássalhangzó eltűnése 29
5.1.4. Palatalizáció 30
5.1.5. A mássalhangzó-torlódás feloldása 30
5.1.6. Az ómagyar kor folyamán keletkezett mássalhangzók 31
5.1.7. A mássalhangzórendszer az ómagyar kor végén 32
5.2. A magánhangzórendszer változásai 32
5.2.1. A veláris *į* kérdése 33
5.2.2. A tővégi rövid magánhangzók eltűnése 33
5.2.3. A nyíltabbá válás 34
5.2.4. A labializáció 35

5.2.5. A magánhangzók nyúlása ... 37
5.2.6. A hiátus ... 38
5.2.7. A kétnyíltszótagos tendencia ... 38
5.2.8. A rövid magánhangzók rendszere az ómagyar kor végén ... 38
5.2.9. A kettőshangzók (diftongusok) ... 39
5.2.9.1. Az illabiális utótagú kettőshangzók ... 39
5.2.9.2. A labiális utótagú kettőshangzók ... 40
5.2.9.3. A hosszú magánhangzók rendszerének változásai az ómagyar korban ... 41
6. A középmagyar kor ... 42
6.1. A mássalhangzórendszer változásai ... 42
6.2. A magánhangzórendszer változásai ... 43
7. Az új- és újabb magyar kor ... 45
7.1. A mássalhangzók ... 45
7.2. A magánhangzók ... 45
III. A MORFÉMÁK TÖRTÉNETE ... 47
1. Bevezetés ... 47
2. Az indulatszó ... 49
3. A partikula ... 50
4. A névmások ... 50
4.1. A személyes névmás ... 50
4.2. A birtokos névmás ... 51
4.3. A visszaható névmás ... 51
4.4. A kölcsönös névmás ... 51
4.5. A mutató névmás ... 51
4.6. A kérdő névmás ... 51
4.7. A vonatkozó névmás ... 52
4.8. A határozatlan névmás ... 52
4.9. Az általános névmás ... 52
5. A névelők ... 52
5.1. A határozott névelő ... 52
5.2. A határozatlan névelő ... 53
6. Ige, főnév, melléknév, számnév ... 53
6.1. A szótövek története ... 54
6.1.1. Az ősmagyar kor ... 54
6.1.2. Az ómagyar kor ... 54
6.2. A tőséghangzó szerepváltozása ... 56
6.3. A toldaléktípusok ... 56
6.3.1. A képzők ... 57
6.3.1.1. Az igenevek ... 58
6.3.2. A jelek ... 59
6.3.2.1. A névszójelek ... 60
6.3.2.2. Az igejelek ... 60
6.3.3. A ragok ... 62
6.3.3.1. A névszóragok ... 62
6.3.3.2. Az igeragok ... 63
7. A határozószó ... 66
8. A névutó ... 67
9. A névutó-melléknév ... 68
10. Az igekötő ... 68
11. A kötőszó ... 69
12. A módosítószó ... 69

13. A tulajdonnevek története ... 70
13.1. A személynevek ... 70
13.2. A helynevek ... 71
IV. MONDATTÖRTÉNET ... 73
1. Az ősmagyar kor ... 73
1.1. Rekonstruálható-e az ősmagyar mondatszerkezet? ... 73
1.2. Az uráli/ugor SOV örökség ... 73
1.3. SOV maradványok az ómagyarban ... 74
1.3.1. OV szórendű, ragtalan tárgyú igeneves mondatok ... 74
1.3.2. Ige – segédige sorrend ... 75
1.3.3. Mondatvégi kérdő partikula ... 75
1.3.4. Igeneves alárendelő mondatok ... 76
1.4. Az ősmagyar mondat információszerkezete ... 78
1.5. A főnévi kifejezés ... 79
1.6. A névutós kifejezés ... 80
1.7. Az igeidőrendszer ... 80
2. SOV→SVO változás a nyelvemlékes kor előtt ... 80
3. Az ómagyar mondat ... 82
3.1. Az igei kifejezés ... 82
3.2. A mondat operátortartománya ... 84
3.3. Az alárendelő összetett mondat ... 85
3.4. A tagadó mondat ... 87
3.5. A kérdő mondat ... 89
3.6. A főnévi kifejezés ... 90
3.6.1. A névelők kialakulása ... 90
3.6.2. A birtokos szerkezet ... 91
3.7. A névutós kifejezés ... 92
3.8. Az ómagyar idő- és módrendszer ... 93
3.8.1. Az ómagyar igeidők ... 93
3.8.2. Az igekötőrendszer kiépülése ... 96
3.8.3. Az ómagyar módrendszer ... 97
4. Változások a középmagyar korban ... 98
4.1. Az ómagyar kori változások folytatódása ... 98
4.2. Az összetett igealakok funkcióvesztése ... 98
5. Változások az újmagyar korban ... 99
5.1. *Valószínűleg, hogy…* ... 99
5.2. *El kell menjek* ... 101
V. SZÓKÉSZLETTÖRTÉNET ... 103
1. Általános kérdések ... 103
2. Alapnyelvi eredetű szavak ... 104
3. A belső keletkezésű szókészlet ... 105
3.1. A szóteremtéssel keletkezett szavak ... 105
3.1.1. A hangutánzó szavak ... 106
3.1.2. A hangfestő szavak ... 106
3.2. A szóalkotással keletkezett szavak ... 107
3.2.1. A képzett szavak ... 107
3.2.2. Az összetett szavak ... 108
3.2.3. Ritkább szóalkotási módok ... 109
3.2.3.1. A jel- és ragszilárdulás ... 109
3.2.3.2. A szórövidülés és a rövidítéses továbbképzés ... 109

3.2.3.3. Az elvonás ... 110
3.2.3.4. A szóhasadás ... 111
3.3. A tudatos szóalkotás ... 111
3.3.1. A nyelvújítás ... 112
3.3.2. A mozaikszó-alkotás ... 113
4. Az idegen eredetű szókészlet ... 113
4.1. Az iráni jövevényszavak ... 114
4.2. A török jövevényszavak ... 114
4.2.1. Az ótörök jövevényszavak ... 115
4.2.2. Az Árpád-kori török jövevényszavak ... 115
4.2.3. Az oszmán-török jövevényszavak ... 115
4.3. A szláv jövevényszavak ... 116
4.4. A német jövevényszavak ... 117
4.5. A latin jövevényszavak ... 118
4.6. Az újlatin jövevényszavak ... 119
4.7. Az angol jövevényszavak ... 120
4.8. Jövevényszavak egyéb nyelvekből ... 120
4.9. A nemzetközi műveltségszavak ... 121
4.9.1. A vándorszavak ... 122
4.9.2. A nemzetközi szavak ... 122
4.10. A tükörszavak ... 123
5. Az ismeretlen eredetű szavak ... 124
6. A magyar mint átadó nyelv ... 124
7. A magyar szókészlet néhány jellegzetessége ... 125
VI. A JELENTÉSEK TÖRTÉNETE ... 127
1. Bevezetés ... 127
2. A szóalak – jelentés kapcsolat változásai, a jelentésváltozások típusai ... 127
2.1. Változatlan alak – változó jelentés ... 128
2.1.1. A hangtani alak állandósága – új jelentés kialakulása ... 128
2.1.1.1. Hasonlóságon alapuló névátvitel ... 128
2.1.1.2. Együttes előforduláson alapuló névátvitel ... 128
2.1.1.3. Jelentésátvitel ... 129
2.2. Változó alak – változó jelentés ... 129
3. A jelentésváltozás irányai ... 130
3.1. A szűkülés ... 130
3.2. Konkrét → absztrakt irányú jelentés-eltolódás ... 130
3.3. A jelentésváltozás érzelmi és hangulati összetevői ... 131
4. A jelentésváltozások okai ... 131
4.1. A külső tényezők ... 131
4.2. A belső tényezők ... 132
5. Az alak és jelentés változása alapján létrejött (szemantikai) csoportok ... 132
5.1. Egy alak, egy jelentés ... 133
5.2. Egy alak, több összefüggő jelentés ... 133
5.3. Egy alak, több összefüggéstelen jelentés ... 133
5.4. Egy alak, több ellentétes jelentés ... 133
5.5. Több hasonló alak, egy jelentés ... 134
5.6. Több hasonló alak, több összefüggő jelentés ... 134
5.7. Több hasonló alak, több összefüggéstelen jelentés ... 134
5.8. Több hasonló alak, több ellentétes jelentés ... 134
5.9. Több különböző alak, egy jelentés ... 134
5.10. Több különböző alak, több összefüggő jelentés ... 135

5.11. Több különböző alak, több összefüggéstelen jelentés 136
5.12. Több különböző alak, több ellentétes jelentés 136
6. Az egyes nyelvi szinteken jellemző jelentésváltozások 136
6.1. A fonémaszint 136
6.2. A morfémaszint 136
6.3. A tulajdonnevek 137
VII. A VÁLTOZATOK TÖRTÉNETE 138
1. A nyelvhasználat-megoszlás történetisége 138
2. Az ősmagyar kor 138
3. Az ómagyar kor 139
3.1. Történeti áttekintés 139
3.2. A nyelvjárási elkülönülés 140
3.2.1. A 13. század vége 140
3.2.2. A 15. század vége 142
3.3. Egyéb nyelvváltozatok 143
4. A középmagyar kor 144
4.1. Történeti áttekintés 144
4.2. A nyelvjárási elkülönülés 145
4.3. A standardizáció I. 147
4.4. Egyéb nyelvváltozatok 148
5. Az újmagyar kor 149
5.1. A standardizáció II. 149
5.2. A nyelvjárási változatok 152
5.3. Kisebbségi magyar nyelvhasználat 152
VIII. IRODALOM 154
IX. FORRÁSOK 163
X. TÁRGYMUTATÓ 166

I. BEVEZETÉS

É. Kiss Katalin

1. Miért változik a nyelv?

Minden élő nyelv változik. Változik a szókincse, hiszen új dolgok, új tárgyak, fogalmak jelennek meg az adott nyelvet beszélők világában, és ezeket új szavakkal, új kifejezésekkel nevezik meg. Ezt mindnyájan tapasztaljuk: egyre új meg új szavakat, kifejezéseket tanulunk *(sms, okostelefon, IMF, elővigyázatossági hitel),* sok általunk tudott szó pedig (*békekölcsön* ’1950–55 között: évente kibocsátott, kényszerűen jegyzett államkölcsön’, *kapca* ’lábfejre tekert ruhadarab (csizmában, bakancsban)’, *kihamuz* ’kályhából hamut eltávolít’) már nem része az újabb generációk szókincsének.

A nyelvek grammatikája is folyamatosan változik. Érdekes módon az anyanyelvüket tanuló gyerekek a hallott beszédfolyamból nem pontosan ugyanazt a grammatikát vonják el, mint amely grammatikával a felnőtt beszélők azt létrehozták. Ez elsősorban arra vezethető vissza, hogy az a nyelvi anyag, mellyel egy-egy új generáció találkozik, némiképp különbözik attól a nyelvi anyagtól, amely alapján a szülők generációja saját anyanyelvi grammatikáját kialakította. Egy nyelv rendkívül gazdag, összetett rendszer, melyben az elemeknek, részrendszereknek különféle változatai élnek egymás mellett. Sokféle – egyéni, csoportnyelvi – változata van az egyes beszédhangoknak, és a morfémák és a nagyobb nyelvtani szerkezetek jó része is többféle változatban használatos. A különféle változatok gyakorisága generációról generációra különbözhet. A nyelvi környezet változásának társadalmi, lélektani, sőt, újabban technikai okai is lehetnek: népmozgások, divatok, új kommunikációs eszközök. Például míg a mai nagyszülők nyelvét leginkább környezetük: családjuk, kortársaik nyelve alakította, a mai szülők és a mai gyerekek nyelvét a rádió, televízió nyelve is erősen befolyásolja. Míg az a rádió, televízió, melyet a szülők gyermekkorukban hallgattak, egyfajta egységes, emelkedett köznyelvet beszélt, ez ma már nincs így: az adók többsége informális hétköznapi nyelvet használ. A folytonosan módosuló nyelvi környezetben az anyanyelvüket tanulók új generációi másképp érzékelhetik, mint a korábbi generációk, hogy a hallott nyelvi anyagban melyek a grammatikába beépítendő alapadatok, és melyek a véletlen, egyszeri változatok.

2. Hogyan változik a nyelv?

A nyelvi változásokban sok az esetlegesség: a változások menete lényegében megjósolhatatlan. Ugyanakkor a különféle nyelvek változásaiban hasonló mozzanatok, hasonló folyamatok is kimutathatók. A nyelvtani változások tipikus módja az újraelemzés és a grammatikalizáció. **Újraelemzés**ről akkor beszélünk, amikor egy adott nyelvtani szerkezetet más szabállyal hoz létre a beszélő (illetve a beszélők idősebb generációja), mint amely szabály alapján azt a hallgató (illetve a beszélők újabb generációja) értelmezi. Tekintsük például a *-nak/-nek* ragos birtokos történetét! Mint az alábbi példa illusztrálja, a *-nak/-nek* ragos birtokos nem szükségszerűen szomszédos a birtokszóval:

(1) ***Jánosnak** elveszett **a kalapja***.

Az ilyen külső birtokos, mely egy esemény valamely résztvevőjének birtokosát az adott esemény érintettjeként, önálló igevonzatként nevezi meg, a világ számos nyelvében ismeretes. A részes esetű külső birtokos azonban közép- és dél-európai areális jelenség, mely a magyarba feltehetőleg kontaktushatás révén, a magyarság Közép-Európába érkezése után került be. Eleinte a magyarban is olyan önálló igevonzatként jelenhetett meg, mely korreferens egy másik

igevonzat kitett (2a) vagy rejtett (2b) belső névmási birtokosával. (A részes esetű kifejezés és a hangzó vagy rejtett névmás korreferenciáját azonos indexszel jelöljük.)

(2) a. ***Jánosnak***$_i$ *elveszett* [*az* ***ő***$_i$ *kalapja*].
b. ***Jánosnak***$_i$ *elveszett* [*a* ***Ø***$_i$ *kalapja*].

Amikor a külső birtokos véletlenül a birtokszó mellé került, és a névmási birtokos rejtve maradt, lehetővé vált a részes esetű főnévi kifejezés belső birtokosként való újraelemzése, azaz, a (3a) alatti szerkezet (3b)-ként való értelmezése. (Ugyanakkor a (3a) alatti értelmezés lehetősége sem tűnt el.)

(3) a. *Elveszett* ***Jánosnak***$_i$ [*a* ***Ø***$_i$ *kalapja*].
b. *Elveszett* [***Jánosnak*** *a kalapja*].

Az újraelemzés következtében megváltozott az adott szerkezet mondattani viselkedése: a belső birtokossá vált dativusi birtokos immár egy összetevőként mozoghat a birtokszóval, például együtt kerülhetnek az egyetlen összetevőnek helyt adó fókuszpozícióba. Így a (4a) és (5a) alatti szórendi változatok mellett megjelent a (4b) és (5b) is:

(4) a. *[**Kinek**] veszett el a kalapja?*
b. *[**Kinek a kalapja**] veszett el?*

(5) a. *Jánosnak* [**csak a kalapja**] *veszett el.*
b. *Csak* [***Jánosnak a kalapja***] *veszett el.*

A belső birtokosként elemzett datívuszi birtokost és birtokszavát a *még…is* módosító kifejezés is egy egységként fogja közre:

(6) [***Még Jánosnak a kalapja is***] *kicsi volt nekem*.

Az újraelemzés a szavak szintjén is gyakori; erre példa a *fölé(be), elé(be)*. A *fölé, elé* már tartalmaz egy ősi latívuszragot. Ennek elhomályosultával a beszélők az *-é* toldalékot a tő részeként elemezték újra, és ezáltal lehetővé vált a *-be* (il)latívuszrag újbóli kitétele.

A **grammatikalizáció**nak nevezett folyamat során valamely lexikális elem viszonyszóvá válik: jelentése kiüresedik, gyakran alakilag is egyszerűsödik, és mondattani viselkedése is megváltozik. A grammatikalizációra többek között a névutók és a határozóragok története szolgáltat példákat. A *mellett, mellé, mellől* névutók a *mell* szóból, a *-ban/-ben, -ba/-be, -ból/ -ből* határozóragok a *bél* ’belső rész’ szóból erednek. A névutóvá, illetve határozóraggá válás során e szavak elvesztették fogalmi jelentésüket. Formailag is egyszerűsödtek: megszűntek ragozható, többesíthető, jelzővel módosítható főnevek lenni. A *mellett, mellé, mellől* névutóvá alakult. A *bél* esetében a különféle határozóragos alakokban (*be, benn, belől/-ből*) maga a tőmorféma is erodálódott. Ezek az alakok a grammatikalizációs út végére mély hangrendű allomorfokat is kifejlesztettek, és kötött morfémává, határozóraggá váltak.

Grammatikalizációval keletkezett jövő idejű segédigénk is. A segédigévé vált *fog* eredeti igei jelentéseinek (’megfog’, ’hozzáfog valamihez’) csak egyetlen, absztrakt mozzanatát tartotta meg. Formailag is egyszerűsödött: csak jelen idejű alakjai vannak, igeneveket sem lehet belőle képezni:

(7) **Nem szeretnék megbukni fogni.*

3. A nyelvi kontaktusok szerepe

A grammatikai újítások nem csak belső forrásokból táplálkoznak: származhatnak **kontaktushatás**ból**,** az adott nyelvvel kapcsolatba kerülő idegen nyelvekből is. Erre elsősorban kétnyelvű közösségekben kerül sor, ahol a kisgyerekeket anyanyelvük elsajátítása időszakában intenzív idegen nyelvi hatások is érik. A magyarság jelentős csoportjai éltek a múltban és élnek a jelenben is kétnyelvű közösségekben, és e közösségek révén számos idegen eredetű jelenség került a magyarba. Például a *mond vala, mondott vala* típusú összetett igealakok ótörök hatásra keletkezhettek. E hatás feltehetőleg a 6–8. században érte a magyarságot, amikor ótörök népekkel élt együtt, és asszimilált is kisebb török csoportokat.

4. A változások terjedése a társadalomban

A nyelv minden szintjén folyamatosan felbukkanó új változatok megmaradhatnak egyéni sajátosságoknak, vagy továbbterjedhetnek a beszélők kisebb-nagyobb közösségeiben, olykor a nyelvközösség egészében. Az újítások terjedését különféle nyelven kívüli tényezők befolyásolják. Szerepet játszhat például az újítás keletkezési helyének központi vagy periferikus elhelyezkedése, a terjedés útjában álló országhatár, a terjedést segítő népmozgások, a kapcsolatokat támogató vagy akadályozó politikai rendszerek. A moldvai csángó nyelvjárás archaikus jellege például jórészt annak a következménye, hogy a Kárpátok, valamint az országhatár útját állta a Magyarországról kiinduló nyelvi újításoknak. A trianoni béke, a magyar nyelvterület országhatárokkal való széttagolása az anyaországi és a határon túli regionális magyar köznyelvek bizonyos fokú szétfejlődéséhez vezetett. A változások terjedését akadályozó országhatárok mellett a szomszéd országok államnyelvének kontaktushatása is a szétfejlődés irányába hatott. Ugyanakkor a nyelvterület egészét lefedő rádió- és televízióadások ezzel ellentétes hatásúak, a regionális nyelvi különbségek kiegyenlítődését eredményezhetik. A változatok terjedésének fontos összetevője a divat, a presztízs. A magas presztízsű társadalmi csoportoktól kiinduló újítások sokszor gyorsan utat találnak a nyelvközösség egészéhez.

Egy-egy nyelvi újítás elterjedése, a korábbi változat kiszorítása nem egyenletes sebességgel megy végbe. A nyelvi változások menete *ʃ*-görbével írható le, azaz lassú kezdet, gyors felfutás, majd hosszan elnyúló végső szakasz jellemzi őket. A nyelv állandósult kifejezései teljesen kihalt szerkezetek lenyomatát is megőrizhetik – például az *a mondó vagyok, mi tévő legyek* kifejezésekben az ősmagyar kori ragtalan tárgy maradt fenn, a *semmittevés, semmirekellő* kifejezésekben pedig a negatív névmások korábbi tagadószó nélküli használata.

5. A változások továbbgyűrűzése a grammatikában

A különféle szintű nyelvi elemek rendszerekbe szerveződnek, így egy-egy nyelvi elem megváltozása a grammatika egy egész részrendszerének, sőt az egymásra épülő részrendszerek sorának átrendeződését vonhatja maga után. Például a magyar nyelvtörténészek többségének véleménye szerint a magyar magánhangzórendszer az ómagyar kor elején még tartalmazott egy mély hangrendű illeszkedést kiváltó veláris *ɻ* hangot (vö. *hídon, sípp*al). E hang az ómagyar kor elején eltűnt, pontosabban átalakult, hangsúlyos helyzetben palatális *i*-vé, hangsúlytalan helyzetbe *u*-vá vált, és ez a változás az ómagyar magánhangzórendszer teljes átstrukturálódásához vezetett (l. Kenesei 1995). A veláris *ɻ* átalakulásával létrejövő új magánhangzók ugyanis a meglévő magánhangzókat „odébb tolva” alakítottak ki helyet maguknak az artikulációs térben. Mint a (9) alatti ábrán megfigyelhető, a korábbi palatális *i* a szavak egy részében labializálódott, *ü*-vé vált: HB. *szim* > *szüm*; a szavak másik részében, illetve más nyelvjárásokban pedig középső nyelvállású zárt *ë*-vé alakult: *szim* > *szëm*. A veláris *ɻ* átalakulása következtében létrejött új *ü* a korábbi *ü*-ket lejjebb nyomva a magánhangzórendszerből hiány-

zó középső nyelvállású labiális *ö* kialakulásához vezetett: *kükény* > *kökény*. Az *i* > *ë* változás az *ë*-t részint lejjebb nyomta, *ë* > *e* változást eredményezve *(kezë* > *keze)*, részint labializálta, *ë* > *ö* változást idézve elő: *kërëszt* > *köröszt*. A veláris *į*-ből kialakuló *u* a hátsó magánhangzókat tolta lejjebb: a felső nyelvállású *u*-ból középső nyelvállású *o* lett *(fuk* > *fok)*, a középső nyelvállású *o*-ból (valamint e változásoktól függetlenül az illabiális *ȧ*-ból) pedig kialakult a magánhangzórendszerből korábban hiányzó alsó nyelvállású labiális *a*. A változásokat bemutató alábbi ábrán a magánhangzó-rendszer újonnan létrejött elemeit félkövér betű jelöli:

(8)

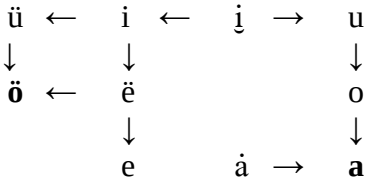

Egy-egy nyelvi újítás a nyelvi rendszer távoli elemeit is befolyásolhatja. Például a korai ősmagyar – számos finnugor nyelvhez hasonlóan – az esetek nagy részében ragtalan tárgyat használt. A morfológiai tárgyjelölés kiterjesztése valamennyi tárgyra látszólag csupán kisebb horderejű morfológiai változás volt. Ez a változás azonban azt eredményezte, hogy a tárgyi szerep a tárgy mondatbeli helyétől függetlenül is felismerhetővé vált, s így hozzájárult a kötött ősmagyar szórend szabadabbá válásához.

6. A változás fejlődés vagy romlás?

A nyelvi változások nem jelentenek sem fejlődést, sem romlást. A civilizációs fejlődéssel a nyelvek nem fejlődnek. Ismerünk 5000 éves nyelveket is: az óegyiptomit és a sumert. E nyelvek pontosan azt tudták, mint a tudományos és technikai haladás élén járó nemzetek által ma használt nyelvek: ugyanúgy le tudták írni koruk emberének külső és belső világát, e világok minden elemét, a térbeli, időbeli, módbeli viszonyokat, és e funkciókra ugyanolyan típusú elemeket használtak, mint a mai nyelvek. A nyelvi képesség, azaz a világ teljességének megnevezésére, a világ térbeli, időbeli viszonyainak, az ember realitáshoz való viszonyának kifejezésére való képesség az emberi faj genetikailag meghatározott sajátsága, mely már sok tízezer, sőt, valószínűleg száz- vagy százötvenezer éve jellemzi a homo sapiens sapienst. Az emberi nyelvek, akár kőkorszaki körülmények között élő törzsek nyelvéről, akár a különféle anyanyelvű rabszolgákat dolgoztató ültetvények néhány évtized alatt kialakult kreol nyelvéről, akár a mai fejlett társadalmak nyelvéről van szó, ugyanezen nyelvi képesség hasonló komplexitású megnyilvánulásai. Téves az az elképzelés, hogy az ősmagyar, az ugor vagy az uráli alapnyelv bármilyen tekintetben fejletlenebb, egyszerűbb lett volna, mint a mai magyar nyelv.

A nyelvek romlásával sem kell számolnunk – legalábbis az olyan nyelvek esetében, melyeket egy közösség kizárólagosan vagy domináns nyelvként használ. Ugyanakkor a nyelvet cserélő közösségekben a másodnyelv szintjére lefokozott, kihalóban lévő anyanyelv leépülhet.

7. A magyar nyelv történetének korszakai

A magyar nyelv eredetét a neolitikumig, a neolitikumban kialakult uráli nyelvcsaládig tudjuk visszavezetni. A magyar az uráli nyelvcsalád finnugor ágába tartozik; a finnugor ág ugor ágát alkotja az obi-ugor hantival (másként osztjákkal) és manysival (vogullal) együtt. Az ugor egység kora korábbi kutatások szerint körülbelül Kr. e. 2000-től 1000-ig, Róna-Tas András

újabb eredményei szerint körülbelül Kr. e. 3000-től 2000-ig tartott. Ekkortájt kezdett eltávolodni egymástól – térben és nyelvileg is – az ugor alapnyelv két fő dialektusa: ekkor kezdődött az obi-ugor és magyar önállósulása. A honfoglalás előtti magyar nyelvváltozatokat ősmagyarnak nevezzük. Érdemes megkülönböztetni a Kr. u. 500-ig beszélt korai ősmagyart és az 500 és 896 között beszélt kései ősmagyart. Az ősmagyart érintő nagy átalakulások zöme feltehetőleg a kései ősmagyar korban ment végbe. – A magyar nyelvtörténet további korszakait történelmi dátumokhoz kötjük: az ómagyar kor a honfoglalástól a mohácsi vészig (1526-ig) tartott, a középmagyar kor 1772-ig, a felvilágosodás kezdetéig, az újmagyar kor pedig 1920-ig, a trianoni békéig. A Trianon utáni időszak magyar nyelvét újabb magyarnak, mai magyarnak nevezzük.

8. A nyelvemlékes kor előtti nyelvtörténet rekonstruálása

Az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelv feltárása az uráli, illetve a finnugor összehasonlító nyelvészet feladata: módszertana a 19. század végi újgrammatikus iskola által kidolgozott történeti összehasonlító módszer. E módszerrel elsősorban az alapnyelv szókészlete és morfémakészlete, valamint az egyes nyelvekben lejátszódott hangtani, morfológiai folyamatok rekonstruálhatók. A módszer lényege, hogy összevetjük az alapszókincsbe tartozó szavak rokon nyelvi megfelelőit, és részint azonosságokat, részint szabályos eltéréseket keresünk bennük. Ha valamely nyelv szavaiban ismétlődő, szabályos, megjósolható eltéréseket találunk, az adott nyelvben lejátszódott hangváltozásra következtetünk. Például a rokon nyelvekben *p*-vel kezdődő szavak magyar megfelelőinek élén *f*-et találunk:

• magyar:	*fon*	*fal* ige	*fél* ige	*fül*
• manysi (vogul):	*pon-*	*pōl*	*pil′-*	*pil′*
• hanti (osztják):	*ponəl-*	*pu*	*pĕl-*	*pĕl*
• komi (zürjén):	*pi̯n-*		*pol-*	*pel′*
• udmurt (votják):	*pun-*		*puwi̯-*	*pel′*
• mordvin:	*pona-*	*pal*	*pel′e-*	*pil′e*
• finn:	*puno-*	*pala*	*pelkää-*	
• számi (lapp):	*bo̯dne-*	*buola*	*bâllâ-*	*bællje*

Minthogy a rokon nyelvek többsége *p*-t őrzött meg, feltehetőleg a magyarban változott meg a szókezdő *p:* egy gyakran előforduló, gyengülésnek nevezett folyamat következtében réshanggá vált. (A példák tanúsága szerint a számiban is megváltozott, ott zöngésült.)

Az alapnyelvek mondattani rekonstrukciója összetettebb feladat. Az összehasonlító módszer is alkalmazható, ha a rokon nyelvek megfelelő szerkezetei közös előzményre visszavezethető funkcionális elemet is megőriztek. Ez az egymástól oly régen eltávolodott nyelvek esetében, mint az ugor nyelvek, ritkán fordul elő, de mégis van rá példa. Így mindhárom ugor nyelv megőrizte az *-e* kérdő partikulát. Azonban míg az *-e* a magyar nyelvváltozatokban vagy az igéhez, vagy az ige előtti főhangsúlyos elemhez simul, a hantiban és a manysiban a mondat végén találjuk. E három egymásnak megfeleltethető szerkezet túl kevés ahhoz, hogy eldöntsük, hogy a mondatvégi vagy az ige utáni pozíció képviseli-e a kérdő partikula alapnyelvi helyét. Ilyenkor célszerű a nyelvtipológiát és a nyelvek univerzális szerkezetéről felállított hipotéziseket is segítségül hívnunk. Univerzális általánosítás (bár nem kivétel nélküli), hogy az SOV (subjectum–objectum–verbum) alapszórendű nyelvekben a mondat kérdő jellegét meghatározó partikula vagy kötőszó a mondat legvégén található. Mivel számos független

bizonyíték szól a mellett, hogy az ugor és az uráli alapnyelv is SOV típusú nyelv volt, feltételezhető, hogy ennek megfelelően a kérdő partikula is a mondat végén állt.

Az ősmagyar szerkezetének rekonstruálásához is a rokon nyelvek szolgáltatják a kiindulópontot. Azok a szerkezeti sajátságok, melyek az uráli nyelvek többségére jellemzők, és az obi-ugorban és az ómagyarban egyaránt fellelhetők, olyan uráli eredetű ugor kori örökséget képviselnek, mely az ugor és az ómagyar kort áthidaló ősmagyar korban is jelen volt nyelvünkben. Azok a sajátságok, melyek az uráli nyelvek többségében, köztük az obi-ugor nyelvekben is megvannak, de az ómagyarból hiányoznak, minden bizonnyal ősmagyar kori változások következtében vesztek ki nyelvünkből. Az ősmagyar rekonstruálásakor a korai ómagyar nyelv archaizmusaira is támaszkodhatunk.

A nyelvi változások *ʃ*-görbével jellemezhető lefolyásának köszönhetően a kivesző szerkezetek még sokáig kimutathatók egyes – csökkenő számú – mondattípusokban, sajátos, meghatározott stílusértékű kontextusokban.

9. A nyelvemlékek

Az ómagyar kor magyar nyelvét, legalábbis annak bizonyos változatait már írott szövegek dokumentálják. A 12. század végéig tartó időszakból csak szórványemlékek maradtak fenn: idegen nyelvű, többnyire latin és görög dokumentumokban előforduló magyar szavak és kifejezések (főként személy- és helynevek). Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár *A birodalom kormányzásáról* címen ismert, 950-951 körül írott görög nyelvű munkája a türköknek nevezett magyarokról szólva számos magyar szót tartalmaz, például törzsnevet *(Tarján, Jenő, Kér, Keszi, Nyék, Megyer, Kürtgyarmat)*, személynevet *(Árpád, Álmos, Levedi, Tas, Taksony, Tevel, Üllő)* és földrajzi nevet *(Etelköz, Körös, Maros, Tisza)*. A hazai szórványemlékek főként adománylevelekben, alapítólevelekben, birtokösszeírásokban, bírói ítéletekben található személy- és földrajzi nevek. A földrajzi nevek gyakran közneveket, köznévi szókapcsolatokat is magukba foglalnak – mint például a tihanyi apátság alapítóleveléből (TA., 1055) ismert *feheruuaru rea meneh hodu utu rea, kurtuel fa* [kürtvél fa 'körtefa'], *Petre zenaia hel rea* [Petre szénája hely reá] kifejezéseket. Az ilyen terjedelmű kifejezések bizonyos alaktani és mondattani következtetésekre is lehetőséget adnak.

Első összefüggő szövegemlékeink a 12. század végén keletkezett, 1195 körüli másolatból ismert Halotti beszéd és könyörgés (HB. és K.) és a 13. század közepén keletkezett, 1300 körül másolt Ómagyar Mária-siralom (ÓMS.). Kevés olyan nyelv van – és különösen kevés nem indoeurópai nyelv –, melynek történetét 800 évre visszamenőleg dokumentálni tudjuk: ezért a magyar nyelvtörténet fontos forrása a nyelvi változások általános elméletének is.

Az ómagyar kor legfontosabb forrásanyaga közel 50 magyar nyelvű kéziratos kódex. Ezek jó része apácakolostoroknak és apácakolostorokban, például a Nyulak szigeti domonkos kolostorban és az óbudai (ferences rendi) klarissza kolostorban készült – a férfi szerzetesek ugyanis főként latinul olvastak. A huszita tanok ugyanakkor körükben is előmozdították a magyar nyelvűség terjedését. A kódexek a szerzetesi életet szabályozó előírásokat, imádságokat, prédikációkat, elmélkedéseket, legendákat, bibliai részleteket tartalmaznak. Első fennmaradt magyar nyelvű kódexünk a Jókai-kódex, mely egy latin nyelvű Szent Ferenc-legenda 1372 után keletkezett magyar fordításának 1448 körül készült másolata. Az első ismert bibliafordítás, az 1416 után készült ún. huszita biblia három később másolt kódexben maradt fenn. A Bécsi kódex (1450 k.) ószövetségi könyveket, a Müncheni kódex (1466) a négy evangéliumot, az Apor-kódex (15. század vége) pedig a zsoltárokat tartalmazza. E bibliafordításnak és a 16. és 17. századi bibliafordításoknak az összevetésével jól kimutathatók a magyar nyelv késő ómagyar kori és középmagyar kori változásai.

Első fennmaradt világi tárgyú nyelvemlékeink között találunk egy 1479-ben lejegyzett hadi szitkozódást, históriás éneket (Szabács viadala, 1476 körül) és szerelmes verset is (Soproni

virágének, 1490 körül). A kései ómagyar kortól egyes nyelvemléktípusok, például a főnemesi levéltárakban megőrzött magánlevelek (ún. misszilisek) és periratokban megőrzött tanúvallomások már a hétköznapi nyelvhasználatba is betekintést engednek.

A középmagyar kor nyelvét egyre növekvő számú nyomtatott könyv dokumentálja. Magyarország a hatodik volt az európai országok között, ahol (1472-ben) megindult a könyvnyomtatás (jóllehet csak latin nyelvű könyvek készültek). Az első magyar nyelvű nyomtatott könyv az 1533-ban Krakkóban megjelent *Szent Pál levelei*, Komjáthy Benedek munkája. A legnagyobb hatású, a magyar irodalmi nyelv, köznyelv kialakulását legerősebben befolyásoló könyv pedig Károli Gáspár 1590-ben megjelent bibliafordítása, az ún. Vizsolyi Biblia. A könyvnyomtatásnak köszönhetően a középmagyar kor nyelvét már a műfajok, tematikák, nyelvváltozatok sokasága reprezentálja számunkra. Fokozottan igaz ez az újmagyar korra.

A nyelvemlékek megértését nem annyira archaikus nyelvük, mint inkább archaikus helyesírásuk teszi nehézzé. A scriptorok a latin ábécét használták a magyar szövegek leírásakor is, azonban a latin ábécé 5 magánhangzójával szemben a magyar nyelvnek 14 magánhangzója és a latin 16 mássalhangzójával szemben 25 mássalhangzója van. Egyes kódexek betűkapcsolatokkal, mások mellékjeles betűkkel jelölték a latin betűknek nem megfeleltethető magyar fonémákat. (A latinból hiányzó magyar fonémák különféle jelölésmódjait összefoglaló táblázatot lásd alább a **12.** pontban.)

10. A magyar nyelvtörténet kiegészítő forrásai

Bár a nyelvemlékek jó közelítéssel lehetővé teszik az ómagyar és a középmagyar rekonstruálását, hagynak megválaszolatlan kérdéseket. A legnagyobb problémát a betűk hangértékének megállapítása jelenti. Az olvasat bizonytalansága olykor grammatikai bizonytalansághoz vezet: például, mivel nem dönthető el, hogy a tárgyi mellékmondatokat megelőző *monda* ige [monda] vagy [mondá] hangalakot jelölt, nem állapítható meg egyértelműen, hogy a tárgyi mellékmondatok az ómagyarban alanyi vagy tárgyas ragozást váltottak-e ki. Egy-egy ritka fordulat esetében kérdéses lehet, hogy ritka szerkezetről, a fordított latin szöveg interferenciájáról vagy íráshibáról van-e szó. E problémák miatt nagy jelentőségük van a kiegészítő forrásoknak.

Fontos szerepe lehet a korábbi nyelvállapotok rekonstruálásában a nyelvjárásoknak. A történeti összehasonlító módszer a nyelvjárásokra is alkalmazható. Ahogyan a finnugor nyelvek megfelelő elemeinek összevetéséből alapnyelvi adatokra, a szabályos eltérésekből pedig egyes rokon nyelvekben bekövetkezett hangváltozásokra következtethetünk, a nyelvjárások megfelelő elemeinek összevetésével a magyar nyelv korábbi állapotairól, az egyes nyelvjárásokban lejátszódott hangváltozásokról kaphatunk képet. Például bizonyos köznyelvi szavak *j* hangjának *(gója, hej)* egyes nyelvjárásokban *l (góla, hel)*, más nyelvjárásokban palatalizált *l’ (góľa, heľ)* felel meg. Az összehasonlító módszerrel kimutatható, hogy e hangok egy korábbi palatalizált *l’*-re vezethetők vissza. E hang a nyelvjárások többségében palatális képzési helyét megtartva *j*-vé, bizonyos nyelvjárásokban likvida jellegét megtartva dentialveoláris *l*-lé változott, egyes nyelvjárásokban pedig megőrződött.

A fonológia területén fontos információkkal szolgálnak a szomszéd nyelvekbe átkerült magyar jövevényszavak is. Azt a megállapítást például, hogy az ómagyar *v* betű nem labiodentális, hanem bilabiális réshangot jelölt, az a tény is megerősíti, hogy a *város, Várad* szavak a románba *oraş, Oradea* alakban őrződtek meg.

A magyar nyelvtörténet feltárásában kitüntetett szerepe van a moldvai északi és déli csángó dialektusnak. Őseiket még valószínűleg az ómagyar korban telepítették a Kárpátokon túlra. Az izolált, magyar értelmiség, írásbeliség nélküli, a magyar kulturális központoktól, kulturális mozgalmaktól elzárt csángó közösség nyelve számos archaikus vonást megőrzött.

A szomszéd nyelvekkel érintkező periferikus nyelvjárások esetében a velük érintkező nyelvek is konzerváló hatásúak lehetnek. Például segíthette az összetett igealakoknak a székely és csángó nyelvjárásokban való fennmaradását, hogy a román nyelv is használ hasonló szerepű összetett igealakokat. Abban, hogy a palóc és a szlavóniai nyelvjárás megőrizte az ómagyar illabiális *ȧ*-t, a szláv kontaktushatásnak is szerepe lehetett.

11. Szerkesztési elvek

Tankönyvünk könnyebb olvashatósága végett – néhány kivételtől eltekintve – a szövegbe nem illesztettünk hivatkozásokat. Az egyes fejezetek utáni egyszerűsített irodalomlista sorolja fel azokat a tanulmányokat, melyek eredményeit beépítettük az adott fejezetbe. A fejezetek végi hivatkozások részletes bibliográfiai adatai a könyv végén található irodalomjegyzékben olvashatók.

Adataink közlésében igyekszünk a különféle nyelvemlék-kiadványokban található betűhű átiratokhoz igazodni. Azonban egyszerűsítő szándékkal eltekintettünk például az *ſ,* a *ʒ* és a különféle ékezetű *y*-ok alkalmazásától (helyettük *s, z* és *y* áll). Megtartjuk viszont a betűhű közlést azokban az esetekben, amelyekben a különleges ékezetű betűknek saját fonémaértékük van, például az *ǫ* és *ǫ́* esetében, hiszen ezek az [ö] és [ő] jelölői. A nyelvemlékek szövegében található rövidítéseket általában feloldjuk. – Az adatok (akár egyes szavak, akár egész mondatok) megértését számos esetben a mai magyarra történő (közelítő) átírással vagy értelmezéssel (illetőleg gyakran a kettő kombinációjával) próbáljuk segíteni. Sok esetben természetesen azért nem áll átírás vagy értelmezés, mert véleményünk szerint a régi nyelvi forma könnyen vagy egy kis „rejtvényfejtői” igyekezettel megérthető. – Az adatok korára a legtöbb esetben a lelőhellyel, illetőleg annak rövidítésével utalunk: kis szövegemlékek, kódexek, gyakran idézett oklevelek stb. Évszámok általában akkor állnak, ha ez az említett módszer nem alkalmazható (például a misszilisek esetében), vagy az évszám közlésének jelentősége van. Az adatok időbeli elhelyezése a forrásjegyzékben megadott művekhez rendelt évszámok segítségével lehetséges. A csak évszámmal jelölt adatok forrása általában megállapítható a következő nyelvtörténeti szótárak segítségével: ÁSzt., EWUng., FNESz., Gl., NySz., OklSz., SzT., TESz.

12. Betűk és hangértékek, rövidítések

1. A **Hangtörténet** című fejezetben található táblázatok eligazítanak a fejezetben tárgyalt magán- és mássalhangzók képzési jellegzetességeiről. Az alábbiakban azoknak a jeleknek a hangértékét adjuk meg (vagy a megfelelő félkövér magyar betűvel, vagy körülírással), amelyek az alapnyelvi rekonstruált alakokban, a rokon, illetőleg idegen nyelvek adataiban gyakrabban fordulnak elő.

ä nyílt ***e***
ă román adatokban: középzárt, középen képzett ajakkerekítés nélküli hang (ún. sva)
â román adatokban: zárt, középen képzett ajakkerekítés nélküli hang, kb. veláris ***į***
ć alapnyelvi adatokban: ***csj***
č ***cs***
e alapnyelvi adatokban: zárt ***ë***
ě szláv adatokban: ***je***
ï török adatokban: veláris ***į***
ǰ török adatokban: ***dzs***
ī ***í***

î	l. ***â***
ń	***ny***
s	***sz***
ś	alapnyelvi adatokban: ***szj***
ъ	szláv adatokban: ***i***-féle hang
ъ	szláv adatokban: ***u***-féle hang
ɜ	alapnyelvi adatokban: tetszőleges magánhangzó
ɤ	alapnyelvi adatokban: veláris magánhangzó
ɤ̈	alapnyelvi adatokban: palatális magánhangzó

2. A magyar forrásokban gyakrabban előforduló jelek és hangértékük

a	***a, ȧ, á***
aa	***á***
c	veláris magánhangzó előtt: ***c, k;*** palatális magánhangzó előtt: ***cs***
č, ć	***cs***
ch, cz	***c, cs***
e	***e, ē, ë, é***
ė	***ë, é***
è	***e, ē***
ee	***ē, é***
eo	***ö, ő***
eu, ev, ew	***ö, ő, ëü***
g	palatális magánhangzó előtt: ***gy, dzs***
ġ, ǵ	***gy, dzs***
i	***i, j***
j	***i, j***
l′	palatális likvida: ***ly***
n	palatális magánhangzó előtt: ***ny***
ń, ṅ	***ny***
o, ȯ, o͈, ǫ́	***ö, ő***
ou, ov, ow	***ó, ou, au***
s	***s, cs***
sc	***sz***
ť	***ty***
u	***u, ú, o, v,*** bilabiális zöngés spiráns: ***β***
u͈, u̇	***ü, ű***
y	***i, í, j***
v	***v, u, ú, ü, ű,*** bilabiális zöngés spiráns: ***β***
v͈, v̇	***ü, ű***
w	***u, ú, ü, ű, v,*** bilabiális zöngés spiráns: ***β***
ẅ, ẅ	***ü, ű***
L	***cs***

3. Általános rövidítések

ang. = angol
C = mássalhangzó
e. = [évszám után] előtt
fgr. = finnugor
fn. = főnév
fr. = francia
k. = [évszám után] körül
lat. = latin
m. = magyar
mn. = melléknév
N. = népnyelvi, nyelvjárási
ném. = német
nm. = névmás
ol. = olasz
R. = régi nyelvi
szl. = szláv
tör. = török
u. = [évszám után] után
ur. = uráli
V = magánhangzó
* = 1. rekonstruált, feltételezett alak (főleg a hang- és szókészlet-történetben);
2. nem jól formált (hibás) alak (főleg a morféma- és mondattörténetben;
l. még: Mondattörténet **1.2.,** 1-es lábjegyzet)

IRODALOM

Kenesei 1995; Róna-Tas 2007.

II. HANGTÖRTÉNET

Gerstner Károly

1. Bevezetés

Az emberi nyelvnek kialakulása óta elsődleges létformája a beszéd. Ez ma, az írásbeliség különféle formáinak széles körű elterjedtsége idején is így van. A beszédnek, vagyis a **hangzó nyelv**nek több fontos jellemzőjét tudjuk meghatározni, amelyek nyelvenként többé-kevésbé eltérhetnek egymástól, de általánosságban valamennyi nyelvre érvényesek. Jellemző lehet a beszédhangok s ezeken belül a magán-, illetőleg mássalhangzók száma; egyes képzésmozzanatok gyakorisága (pl. a *gy-*, *ny-* és *ty*-féle palatális mássalhangzók a magyarban és több szláv nyelvben; orrhangú magánhangzók a franciában; „reszelős" torokhang a hollandban; stb.); a hosszú–rövid szembenállás jelentést elkülönítő szerepe (pl. *tol – toll, tör – tőr*); a szóalakok hangsoraiban a magán- és mássalhangzók aránya; kettőshangzók megléte vagy hiánya az adott nyelvben; stb.

Ezeket a jellemzőket az írásbeliséggel rendelkező nyelvek valamilyen módon általában jelölni is tudják. Vannak azonban olyan hangzós jellemzők is, amelyeket a hagyományos írás nem szokott tükröztetni – mivel többnyire nagyon bonyolult lenne. Ilyen például a szóhangsúly, mely a magyarban mindig az első szótagra esik, más nyelvekben állhat máshol is. Az egyes nyelvek beszélt változatait jellemzi még a különféle mondatfajták dallama (intonációja), valamint az átlagos beszédtempó. Ezeket az írásban általában nem jelölt jegyeket tudományos kifejezéssel **szupraszegmentális jelenség**eknek nevezzük.

A hangzó nyelv minden jellemzőjének tényleges vizsgálata természetesen csak a hangrögzítés feltalálása, tehát a 19. század harmadik harmada óta lehetséges. A korábbi évszázadokat, évezredeket tekintve konkrétan és részleteiben nem tudjuk, hogy milyen volt és hogyan változott a hangzó nyelv – és ez fokozottan érvényes a fent említett szupraszegmentális jellemzőkre.

A képzési jegyekkel (fonológiai paraméterekkel) leírható (tipizálható) beszédhangok (fonémák) változásainak megállapítása azonban a régebbi korokat tekintve is lehetséges. A nyelvemlékekben, korai nyelvtanokban és szótárakban ránk maradt nyelvi anyag tüzetes és kritikus elemzésével – kisebb-nagyobb nehézségek árán – viszonylag jól le tudjuk írni akár az évszázadokkal ezelőtti hangrendszereket is. Ez főleg a hangjelölő írásmódot alkalmazó (fonematikus vagy betűíró) nyelvekre jellemző, így a magyarra is. Ebben természetesen segítségünkre van mindaz a tudás, amely más nyelvek, különösen a rokon nyelvek kutatása során összegyűlt sokrétű gazdag ismeretekből áll. Messzemenően figyelembe kell venni az általános fonetika és fonológia megállapításait is arról, hogy milyen változások szokásosak vagy lehetségesek. A következőkben tehát a magyar hangrendszer (fonémarendszer) történetét tekintjük át.

2. Hangváltozási típusok

Általános nyelvtörténeti tény, hogy egy-egy hang, hangkapcsolat vagy hangtípus nem csak egyetlen módon tud megváltozni. Ebben nagy szerepe van például annak, hogy egy adott hang a szó mely részén áll, milyen hangok vannak körülötte, van-e rajta hangsúly és hasonlók. A hangrendszer elemei nem egyforma mértékben vesznek részt a változásokban – a magyarban például a nazális mássalhangzók (pl. *m, n*) és az *r* csak szűk körben változik –, és az egyes változások mértéke, kiterjedtsége sem egyforma. Ezek a körülmények egyrészt a hangok képzési jellegzetességeivel függnek össze, másrészt azzal, hogy a nyelvhasználat során

egyes folyamatok felerősödhetnek, de ugyanígy gyengíthetik is egymást: végső soron megjósolhatatlan, hogy milyen mélységig hatolnak le az egyes változási folyamatok.

Szabályos hangváltozásoknak vagy **hangváltozási tendenciáknak** nevezzük azokat a folyamatokat, amelyeknek keretében egy hang azonos hangkörnyezetben (pl. szókezdő helyzetben, palatális hangok előtt), azonos nyelvváltozatban (akár egy szűkebb nyelvjárásban vagy nagyobb területeken) és viszonylag azonos időben szinte mindig azonos módon változik meg. – A magyar nyelv történetében az egyik nagy erejű tendencia következtében a finnugor alapnyelvi örökségbe tartozó szavakban két magánhangzó között álló *-t-* hangok átalakultak *z*-vé az ősmagyar kor első felében (Kr. u. 500 előtt), lényegében minden korabeli magyar nyelvváltozatban:

**kota* > ősm. **χàzu* > *ház*
**mete* > ősm. **mezü* > *méz*
**βete* > ősm. **βizü* > *víz*

Azonban még a nagy hatóerejű tendenciák alól is lehetnek kivételek. Így például az ősmagyar korban szó elején szinte minden alapnyelvi szóban lezajló *p* > *f* változás nem érintette az ugyancsak finnugor eredetű *por* szavunkat, illetve másfajta változás következett be *bal* vagy *bőr* szavunk esetében (részletesebben l. **4.1.1.**). Az ilyen kivételekre gyakran nem találunk megalapozott tudományos magyarázatot, de a nyelvhasználat általános jellemzői megengedik azt, hogy bizonyos „szabálytalanságok" is létezzenek a nyelvben.

A magyar nyelv történetében egyetlen olyan szabályos hangváltozási folyamatot ismerünk, amely kivétel nélkül bekövetkezett. Ez pedig az a hosszú ideig tartó folyamat, amelynek következtében a finnugor eredetű szavak és a honfoglalás előtti vagy azt követő néhány évtizedben átvett jövevényszavak végén található felső nyelvállású (zárt) magánhangzók fokozatosan eltűntek a szavak végéről (l. **4.2.3.** és **5.2.2.**). Erre az egyetlen változásra használhatjuk a **hangtörvény** szót is, hiszen kivétel nélkül lezajlott.

Független hangváltozások kisebb számban fordulnak elő. Ezek során egy hang a szóban elfoglalt helyétől függetlenül egy adott nyelvváltozati területen azonos módon alakul át. Ilyen változás eredménye a Dunántúl nyugati és részben déli területét jellemző ún. *l*-ezés: a 16. századtól a korábbi palatális laterális *ly* hangból *l* jött létre:

lyuk > *luk, gólya* > *góla, hely* > *hel*

Asszociációs hangváltozásokról akkor beszélünk, ha egy hang hatására a szorosabb vagy tágabb környezetében álló hang vagy hangok változnak meg egy szón belül. A változás előre- vagy hátraható egyaránt lehet: a *-hez* rag illabiális magánhangzója az előtte álló labiális palatális magánhangzó hatására vált *ö*-vé *(gyöngyhez* > *gyöngyhöz)*. Ellentétes esetben például a *-ság* képző hátrafelé hatva megváltoztathatja az előtte álló mássalhangzót: *igazság*, kiejtve [igasság]. A változást elindító hangot indukáló, a megváltozó hangot indukált hangnak nevezzük.

Az asszociációs hangváltozások bármikor előfordulhatnak, nem kötődnek meghatározott nyelvtörténeti korszakokhoz. Legáltalánosabb formájuk a többnyire a mássalhangzókat érintő **hasonulás (asszimiláció)**: az indukáló hanghoz valamilyen fonetikai jegy tekintetében hasonló hang keletkezik: 1258 *hoziw* [hoszjú] > *hosszú*, R., N. *öszve* > *össze* (előreható teljes hasonulás); R. *fajt* > *fajd* 'tyúkalakú madár' (a zöngés *j* hatására bekövetkező előreható részleges hasonulás); *padló* > *palló* (hátraható teljes hasonulás); *káromkodik* > N. *káronkodik*, R. *számt* > *szánt* (hátraható részleges hasonulás). – A zöngésség szerinti hátraható részleges hasonulás-

sal az ősmagyar kor óta számolhatunk, és a különféle okok miatt egymás mellé kerülő mássalhangzók kölcsönhatása ma is kötelező érvényű beszédjelenség: *részben* → [rézben], *víztől* → [vísztől] stb. **–** A magánhangzók körében a **magánhangzó-harmónia**ra való törekvés (l. **4.2.7.**) okozhat hasonulásokat, például: TA. *thelena* > *Tolna,* szl. *milost* > *malaszt,* szl. *nevolja* > *nyavalya.*

A hasonulás széles körű elterjedtségéhez képest jóval ritkábban találkozunk az **elhasonulás (disszimiláció)** jelenségével. Ennek során a szóban található két (nem feltétlenül egymás mellett álló) azonos mássalhangzó közül az egyik megváltozik: ném. R. *vierer* > *fillér;* lat. *Barbara* > *Borbála;* ném. N. *faschang* > R., N. *fassang* > *farsang;* R., N. *háss* > *hárs* stb. Látható, hogy az elhasonulás mind előre-, mind pedig hátrafelé ható módon bekövetkezhet. – Elhasonulás érinthet magánhangzókat is, ilyenformán **vegyes hangrendű** szavak jönnek létre: *abroncs* > R., N. *abrincs;* R., N. *gyortya* > *gyertya; hozzá* > R., N. *hezzá* stb.

Ritkán tapasztalható jelenség a **hangátvetés (metatézis)**. Ilyenkor a szóban álló két mássalhangzó helyet cserél, pl.: R. *kelyeh* > *kehely,* R. *lekce* > *lecke,* R. *zsakcsó* > *zacskó.*

3. A hangváltozások okairól

Miként arról már szó esett, a hangváltozások tényét meg tudjuk állapítani, és a lezajlott folyamatokat is többnyire jól le tudjuk írni. Ezzel szemben az egyes folyamatokat elindító okokról a legtöbb esetben nincs biztos tudásunk. Annyit azonban láthatunk, hogy egy-egy változás a nyelv rendszerszerűségével, belső tényezőkkel függhet-e össze, vagy pedig nyelven kívüli okok indíthatták-e el.

Nyelvrendszertani indítékúak a fentiekben tárgyalt asszociációs hangváltozások. Ezek köréből említhető még például a *figyelmez* > R. *fügyelmez, fityeg* > R. *fütyeg, birka* > R., N. *bürge* és más szavak *i* ~ *ü* váltakozása. Ezekben az eredeti illabiális *i* hangok az előttük álló labiális jellegű mássalhangzók asszociatív hatására labializálódtak. – Ugyancsak nyelven belüli oknak tekinthetjük a szóhangsúllyal összefüggésbe hozható változásokat. Az első szótagi hangsúly magyarázhatja az ilyen helyzetben levő magánhangzók nyíltabbá válását: fgr. **künte* > *köd,* szl. *čudo* > *csuda* > *csoda,* ném. *Bock* > *bak,* R. *higy* > *hegy*. A hangsúlytalan helyzet viszont kedvez a zártabbá válásnak: egyebek mellett ez is okozhatta a magyarban a szóvégi magánhangzók eltűnését: fgr. **kunta* > TA. *hodu* > *had* (l. **4.2.3.** és **5.2.2.**).

A hangrendszerben változásokat indíthatnak el, illetőleg befolyásolhatnak **nyelvrendszeren kívüli tényezők** is. Így például idegen nyelvekből származó szavak (jövevényszavak) hatására jött létre a *c* és a *zs* fonéma (l. **5.1.6.**). A beszédtempó gyorsulása és a kevésbé artikulált kiejtés következtében egyes hangok képzési jegyei megváltozhatnak: napjainkban is megfigyelhető az *r* hang „gyengülése”, vagyis a nyelvhegynek a hang képzésében lényeges perdülete egyre kevesebb, így az *r* lassan átcsúszik az *l* képzési tartományába. Egyes nyelvjárások magasabb tekintélye is okozhat változásokat a hangállományban: a mai magyar köznyelvből főleg azért szorult ki a zárt *ë*, mert az egységesülő (írott) magyar nyelv a Kazinczy által is használt északkeleti nyelvváltozatra épült, melyben nincs meg az említett fonéma.

4. Az ősmagyar kor hangváltozásai

Az egyes nyelvek szavait alkotó hangsorok bizonyos szabályok szerint épülnek föl. Ez azt jelenti, hogy a hangok (elsősorban mássalhangzók) hogyan és milyen sorrendben kapcsolódhatnak egymáshoz. Ilyen tekintetben lényeges különbség lehet a szókezdő, a szó belseji és a szóvégi helyzet között. A hangsorépítési szabályok, szakszóval **fonotaktikai szabályok** is változhatnak egy nyelv történetében. Így például a **szókezdő mássalhangzó-torlódás** még az ómagyar kor elején is ismeretlen helyzet volt, ma viszont ilyen módon is kezdődhetnek szavak a magyarban: *klinika, strand* stb. A magánhangzók terén fonotaktikai szabály volt a **ma-**

gánhangzó-harmónia: egy-egy szó csak veláris vagy csak palatális magánhangzókat tartalmazhatott. Ez a szabály is megváltozott, hiszen van számtalan vegyes hangrendű tőszavunk is: *acél, baktérium, lekvár, tapéta* stb.
Az ősmagyar kor elején a magyar szavak hangszerkezete nyilvánvalóan erősen magán hordozta még az egyes alapnyelvi rétegekre rekonstruálható főbb fonotaktikai jellemzőket (V = magánhangzó; C = mássalhangzó):

V	ur. **o > a(z), o(tt)*
CV	ur. **to > to(va)*
VCV	fgr. **ićɜ > ős*
CVCV	ur. **puna- > fon*
VCCV	fgr. **amta- > ad*
CVCCV	fgr. **ńälmä > nyelv*

Láthatjuk tehát, hogy V vagy CV (vagyis egy szótagú) formában csak névmástöveket tudunk rekonstruálni. – CC szókezdet nincs, vagyis mássalhangzó-torlódás nem jellemzi a hangsorokat. Szó belsejében bizonyos CC kapcsolatok előfordulhattak, elsősorban olyanok, amelyek vagy nazálisokat, vagy az *l*, illetőleg *r* hangot tartalmazzák. – VV kapcsolat semmilyen helyzetben nem fordult elő, vagyis két teljes értékű magánhangzó nem állt egymás mellett, így **hiátus**sal (hangűrrel) sem számolunk. – Minden szó magánhangzóra végződik.

Az abszolút szótövekhez képzők is járulhattak (fgr. **kulɜ- + *-kɜ > holló*), és a jelek és ragok alkalmazása is azzal járt, hogy a szóalakok kettőnél több szótagúak is lehettek.

4.1. A mássalhangzórendszer változásai

Az alábbi táblázat az ősmagyar korszak elejére feltehető (rekonstruált) mássalhangzókat és a magyar hangtörténet szempontjából fontosabb hangkapcsolatokat tartalmazza. A kötőjelekkel közrefogott hang vagy hangkapcsolat csak szó belsejében (magánhangzók között) állt.

	Zárhangok	Nazálisok	Réshangok	Affrikáták	Likvidák	Mássalhangzó-kapcsolatok
Bilabiális	*p -pp-*	*m*	*β*			*-mp-*
Interdentális			*ϑ-*			
Dentialveoláris	*t -tt-*	*n*	*sz*		*l r*	*-nt-*
Alveopalatális			*s*	*cs*		
Palatális		*ny*	*j*	*ćs*	*-ly-*	*-nyćs-*
Veláris	*k -kk-*	*ŋ-*				*-ŋk-*

A rendszer sajátosságai:
1. Nincs **zöngés : zöngétlen** fonológiai **szembenállás**.
2. A zárhangok körében kettőzött mássalhangzók (**gemináták**) is voltak.
3. A mássalhangzó-kapcsolatokban többnyire nazális hangot és azonos helyen képződő **(homorgán)** zárhangot vagy affrikátát találunk.
4. A *ϑ-* csak szó elején, a *-ŋ-* és *-ly-* csak szó belsejében állhatott, a többi mássalhangzó mindkét pozíciót elfoglalhatta.

4.1.1. Szó eleji helyzet

Spirantizálódás – Csak a zöngétlen zárhangokra terjedt ki, de nem egyforma fokban. A *p*- néhány kivételtől eltekintve zöngétlen réshanggá vált, a *k*- a hangkörnyezettől függően vagy megváltozott, vagy változatlan maradt, a *t*-t pedig ez a változás nem érintette.

p- > f- ur. **puna- > fon* (l. még: *fül, fű, fog* stb.)

Két szóban megőrződött a szókezdő *p*-: ur. **porɜ > por*, ur.**parɜ > para* 'parafa'. Néhány szóban a *p*- zöngésült: ur. **perɜ > bőr* (l. még: *bal, bog* stb.).

k > χ ur. **kota > χȧzu (> ház)* (l. még: *had, hal* ige, fn., *hó* stb.)

Ez a változás csak akkor következett be, ha a szókezdő *k* után veláris magánhangzó állt. Ha a szókezdő *k*-t palatális magánhangzó követte, nem történt meg a réshanggá válás: fgr. **käte > kéz* (l. még: *kés, köd, kő* stb.).

t- > t- ur. **tumte- > tud* (l. még: *te, tél, tő* stb.)

A spirantizálódás a szókezdő *t*-t nem érintette. Néhány esetben csupán zöngésülés történt: fgr. **tuŋke- > dug* (l. még: *dob* ige, *domb*).

A szókezdő zárhangok réshanggá alakulása az ősmagyar kor első felében zajlott le. Ezt igazolhatják a 6. század után átvett **ótörök jövevényszavak**. A *kapu, kanyaró, kóró* és más szavakban a *k* veláris hangkörnyezetben is megmaradt. A szókezdő *t*-t zöngésülés sem érintette, például: *tanú, teknő, tömény, tükör*. Az ótörökben szókezdő *p* nem volt.

4.1.2. Szóbelseji helyzet

Rövidülés – Ez a folyamat a **kettőzött mássalhangzók**at **(geminátá**k**at)** érintette:

-pp- > -p- fgr. **läppɜ- > lep* (l. még: *epe*)
-kk- > -k- fgr. **čokkɜ > sok* (l. még: *csuk, lök, rak*)
-tt- > -t- fgr. **kutte > hat* '6' (l. még: *hát* 'testrész', *öt*)

Spirantizálódás – Az egyszerű zárhangokból **homorgán** (azonos helyen képzett) **réshang**ok jöttek létre. A magánhangzó közi *p, t* és *k* a folyamat során zöngésült is.

-p- (> -b-) > -β- fgr. **repäćɜ > raβasz (> ravasz)*
-t- (> -d-) > -z- fgr. **käte > kéz* (l. még: *ház, méz, száz* stb.)
-k- (> -g-) > -γ- ur. **joke > joγe (> jó)* 'folyó' (vö. *Berettyó < Berekjó*)
(az *-ó* kialakulásához l. **5.1.1.** és **5.2.9.2.**)

A spirantizálódás két nazális mássalhangzót is érintett. Ezeknél első lépésként megszűnt az orrhangúság, az így létrejött *b* és *g* vált részesévé a spirantizálódásnak:

-m- (> -b-) > -β - ur. **nime > neβe (> név)* (l. még: *havas, leves*)
-ŋ- (> -g-) >-γ- ur. **päŋe > feγe* (*> fő* 'fej') (l. még: *ég* ige és fn)

A hangzóközi *m* egyébként a *kemény, nyom, töm* és más alapnyelvi eredetű szavakban megmaradt *m*-nek, a *ŋ* pedig több esetben is csupán a *g* fokig jutott el: *egér, fog* ige, *jég*.

Denazalizáció – A változás a nazális + zárhang/affrikáta kapcsolatokat érintette. Az erősen zöngés hangkörnyezetben előbb a zöngétlen mássalhangzók zöngésültek, ezt követte a nazálisok eltűnése (denazalizáció), így új zöngés mássalhangzó-fonémák jöttek létre:

-mp- > (-mb-) > -b-	ur. **kumpa > hab* (l. még: *eb, -bb* fokjel)
-nt- > (-nd-) > -d-	fgr. **kunta > had* (l. még: *fed, lúd, véd*)
-ŋk- > (-ŋg- >) -g-	fgr. **tuŋke- > dug* (l. még: *ág, bog, mag*)
-nyćs- > (-nydźs-) > -dźs-	fgr. **ońća-rɜ > agyar* (l. még: *légy, magyar*)

A zöngés *d* keletkezésében kiinduló kapcsolatként az *-mt-* hangkapcsolat is szerepet játszott, mely **képzéshely szerinti hasonulás**sal *-nt*-vé átalakulva vett részt a változásban:

ur. **amta- > * anta- > ad* (l. még: *tud, vad*)

Néhány szóban nem ment végbe a vázolt folyamat: ugr. **tɤmpɜ > domb* (l. még: *hangya, langyos*). – Ezek a kivételek is arra utalnak, hogy a változások során előbb a zöngésülés történt meg, a denazalizáció csak ezután ment végbe.

A 6. századtól átvett néhány **ótörök jövevényszó** hangalakja arra utal, hogy a spirantizálódás és a denazalizáció valószínűleg az **ősmagyar kor** első felében (Kr. u. 500 előtt) zajlott le. A tárgyalt hangok és hangkapcsolatok ezekben megmaradtak eredeti formájukban: a *tengely ŋg*-je már nem alakult *g*-vé, a *kender nd*-je nem vált *d*-vé, és a spirantizálódás már nem érintette a *csipa p*-jét, a *bátor t*-jét és a *kökény k*-ját.

4.1.3. Egyéb hangváltozások

Depalatalizáció – Csupán két hangnál tapasztalható rendszerszerű változás:

**ćs > cs*	fgr. **pućɜ-rɜ > facsar*, ugr. **ćukkɜ (lɜ) > csókol*
**śz > sz*	fgr. **śata > száz* (l. még: *szem, szív* fn., *szúr*)

Újabb kutatások szerint a *ś* depalatalizálódása már az ősmagyar kor előtt, az ugor alapnyelvben lezajlott, ezért ez a hang nem szerepel a mássalhangzók táblázatában.

Dezaffrikálódás – A *ćs* hangból depalatalizálódással létrejött *cs* több szóban is elveszítette affrikáta jellegét, és átalakult *s*-sé lett:

**ćs (> cs >) s* ugr. **läćɜ > les* (l. még: *hős, süly* ’kelés’)

A *cs ~ s* kettősség ősmagyar kori meglétét igazolhatják egyes **ótörök jövevényszavak** is. A török *č*-nek ugyanis magyar *cs* és *s* egyaránt megfelelhet: tör. **čalaɣan > csalán* (l. még: *ács, csepű, szűcs*); tör. **čatïr > sátor* (l. még: *borsó, som, koporsó*). – Másrészt a török *š* megfelelője is lehet a magyarban *s* vagy *cs* (ritkábban *lcs*): tör. **šarqan > sárkány* (l. még: *sőreg* ’halfajta’, *süllő*); tör. **bošat > bocsát* (l. még: *bölcső, gyümölcs*) – továbbá l. még a változatok történetéről szóló fejezetet: **VII. 2.**).

Szórványos változások – Szórványos jelenségként az ***l* hang palatalizálódhatott**, ha magánhangzó előtt állt: *il > ilyen, ul > olyan*. – Ugyancsak igen ritka az **affrikálódás**. Ez lényegé-

ben a *j*-nek és a *ly*-nek *dź*-vé alakulását jelenti: fgr. **jalka* > *gyalog* (l. még: *gyökér*); fgr. **βole* > *vol-* (vö. *volt, volna*) > **voly-* > *vadź*s *(> vagy).*

Az ősmagyar kori mássalhangzó-rendszer két hangjáról kell még szólni. A *ϑ* (mely a fgr. szókezdő *š* és *s* hangokból jött létre a képzéshely eltolódásával) minden esetben elnémult, az ősmagyar korban teljesen eltűnt: (fgr.**sorɜ-śɜ* >) ugr. **ϑoras* > *arasz* (l. még: *áll* ige, *epe, ősz* 'évszak'); (fgr. **šerɜ* >) ugr. **ϑere* > *ér* 'vízfolyás' (l. még: *egér*). – A *β* ebben a korszakban általában megmarad: ur. **βete* > ősm. **βize (> víz),* ősm. *neβe (> név);* változások az ómagyar korban érintik ezt a hangot. Szókezdő helyzetben néhány szóban eltűnt, de nem „nyomtalanul", hiszen labialitását átadta az utána álló magánhangzónak: fgr. **βitte* > *öt*.

4.1.4. A kétnyíltszótagos tendencia

Ez a hangtani jelenség a finnugor alapnyelvre és még az ősmagyarra is jellemző szabályos [(C)V]CVCV(CV) hangszerkezet megváltozását idézte elő. A két vagy három (esetleg négy) egymást követő nyílt (vagyis magánhangzóra végződő) szótagból álló szóban a második vagy harmadik nyílt szótagból kieshet a magánhangzó. Ilyen módon például [(C)V]CVCCV hangszerkezet jön létre. Ezt igazolhatja például a *tilt* ige is, mely **tiltu* fokon keresztül nyilván egy korábbi ősmagyar **tilotu* (az adott korszakban még meglevő **tővéghangzó**t tartalmazó) szóból alakult (az *-u* tővéghangzó eltűnése ómagyar kori fejlemény, l. **5.2.2.**).

A két mássalhangzó közötti magánhangzó kiesésével az egymás mellé kerülő mássalhangzók hatnak egymásra, így allofónok (fonémaváltozatok) jöhetnek létre. Ezt példázhatja a következő változási sor: R., N. *imeg* > **imegem* > **imgem* > **img* > *ing* [iŋg]; hasonlóan: **mimeket* > **mimket* > *minket* (történeti szempontból a névmás a következő elemekre bontható: *mi-* T/1. személyes névmás + *-mk-* T/1. birtokos személyjel ősmagyar kori alakja + *-t* tárgyrag).

Ezekben az esetekben az *m* és a *g* vagy *k* között egykor volt magánhangzó kiesése következtében jött létre az *η* **allofón**.

A tendencia a teljes magyar nyelvtörténet során hatott, sőt még ma is hat a gyors vagy kevésbé igényes beszédben, illetve néhány nyelvjárásban, pl.: *akkumulátor > akkumlátor, építészet > éptészet, segíteni > segítni*.

4.1.5. A mássalhangzórendszer az ősmagyar kor végén

Az ősmagyar kor folyamán a zárhangok között megjelent a *b, d* és *g*. Ezek szó belseji helyzetben álltak, a *b* és *d* szórványosan szó elején is állhatott. A réshangok csoportjában új hang az *f*, a *χ* (mindkettő csak szó elején állt), továbbá a *z* és a *γ* (szó belsejében). Új fonéma az affrikáta *dź*s. A változások következtében nyolc **új mássalhangzó** keletkezett. – Teljesen eltűnt a szókezdő interdentális *ϑ*, valamint a *ćs*, mely *cs*-vé depalatalizálódott. A korszak elején még önálló *η* fonémából allofón (hangváltozat) lett.

A hangváltozások következtében egyes fonémák **gyakorisága megváltozott**. A *p* fonémáé erősen csökkent, melyet a korai jövevényszavak sem egyenlítettek ki, hiszen sem iráni, sem török jövevényszavaink között sincs *p*-vel kezdődő szó. A veláris magánhangzók előtt álló *k* fonémák ugyan spirantizálódtak, de a „veszteséget" pótolták az ilyen hangkapcsolatot tartalmazó török jövevényszavak: *kanyaró, kapu, korom* stb., ezek már nem vettek részt a réshanggá válásban. – Ótörök jövevényszavak hatására két új fonéma szókezdő helyzetben is gyakorivá vált: egyrészt a *b* (*barom, bor, boszorkány, bölcs, búza* stb.), másrészt a (további változással az ómagyarban – l. **5.1.2.** – *gy*-vé alakult) *dź*s fonéma (*gyapjú, gyékény, gyertya, gyöngy, gyűrű* stb.). – Látható tehát, hogy az ősmagyar korban átvett számos jövevényszó új fonémát nem honosított meg.

Az újonnan keletkezett fonémákat félkövér betűk jelölik, a korszak folyamán eltűnt fonémák zárójelben állnak.

	Zárhangok zöngétlen	zöngés	Nazálisok	Réshangok zöngétlen	zöngés	Affrikáták zöngétlen	zöngés	Likvidák	
Bilabiális	*p*	***b***	*m*		*β*				
Labiodentális				***f-***					
Interdentális				*(ϑ-)*					
Dentialveoláris	*t*	***d***	*n*	*sz*	***-z-***			*l*	*r*
Alveopalatális				*s*		*cs*			
Palatális			*ny*		*j*	*(ćs)*	***dź́s***	*-ly-*	
Veláris	*k*	***-g-***	*(-η-)*	***χɤ-***	***-γ-***				

A létrejött rendszer legfontosabb vonása, hogy az arra alkalmas hangcsoportoknál kialakult a **zöngés : zöngétlen szembenállás**. Ez lényeges jellemzőjévé vált a magyar mássalhangzórendszernek. – Az *f* és a veláris magánhangzó előtti *χ* csak szó elején fordult elő, a *g*, a *z*, a *γ* és a *ly* csak szó belsejében. – Az *η* a *g* és *k* előtt allofónként (hangváltozatként) jelenik meg.

4.2. A magánhangzórendszer változásai

A táblázat az ősmagyar korszak elejére feltehető (rekonstruált) magánhangzókat tartalmazza.

Veláris		Palatális	
illabiális	labiális	labiális	illabiális
i̯	*u*	*ü*	*i*
	o		*ë*
ȧ			*e*

4.2.1. A veláris *i̯*

Erre a hangra vonatkozóan ellentétes nézetek találhatók a szakirodalomban. Ősmagyar kori (sőt alapnyelvi) meglétére mai nyelvi példákkal szokás következtetni: ur. **nye̯le* > ősm. **nyi̯lɤ > nyila-(t), nyila-(k),* vagyis a hangsúlyos tőmagánhangzó veláris voltát a toldalék előtti veláris magánhangzó mutatja. A honfoglalás előtti török jövevényszavak közül bizonyítékként szokás említeni például az *árok (< *arïq), kín ~ kínos (< *qïyïn)* szavakat, vagyis olyanokat, amelyekben a törökre is *i̯* rekonstruálható. Az újabb kutatások alapján a török eredetű *bársony, sátor, tolmács* és más szavakban, amelyekben a mai *o* helyére korábban csupán *ï*-t feltételeztek, *u* hang is rekonstruálható. Ez pedig szemben áll azzal a viszonylag elterjedt véleménnyel, hogy török jövevényszavak is erősíthették az ősmagyar kor kezdetére feltételezett *i̯* hang helyzetét. – A tudományos vita egyelőre el nem döntött volta miatt, valamint a magyar hangtörténeti hagyományoknak megfelelően, de leginkább a hangrendszertani lehetőségek miatt számolunk a veláris *i̯* meglétével, mely egyes ősmagyar kori nyelvjárásokban talán igen korán palatális *i*-vé vált.

4.2.2. A palatális *ü*

E hang meglétét olyan alapnyelvi szavak támogatják, amelyekben *i* és *ü* egyaránt rekonstruálható: ur. **kintɜ* vagy **küntɜ > köd*; fgr. **sile* vagy **süle > öl* fn; l. még: *köt, köz* (az *ü > ö* változás az ómagyar korban zajlott le; l. **5.2.3.**).

4.2.3. A tővégi magánhangzók záródása

Számos nyelvi tény igazolja azt, hogy az ősmagyar kor kezdetén a magyar szavak magánhangzóra végződtek. A rokon nyelvek ismeretében az alapnyelvi szavak végére magánhangzót rekonstruálhatunk: fgr. **käte* > *kéz*, ur. **kumpa* > *hab*, ur. **ńele-* > *nyel*. Török jövevényszavaink közül ilyen hangszerkezetre utalnak például: **aγačï* > *ács*, **ǰinǰü* > *gyöngy*. A TA. több adata szótári alapalakban is tartalmazza még a szóvégi magánhangzót: *hodu* [χodu] > *had; nogu* [nodźsu] > *nagy; feheruuaru* [feχërüβȧru] > *Fehérvár*. A mai magyar nyelvben bizonyos toldalékok (pl. *-k* többesjel, *-t* tárgyrag, *-s* melléknévképző, *-m* igerag stb.) előtt is megjelenik az egykori tővéghangzó: *szeme-k, füle-t, vize-s, vágo-m*.

A tővégi magánhangzók eltűnése az ősmagyar korban kezdődött, az ómagyar korban fejeződött be, vagyis a folyamat lassú volt. Az ősmagyar kor elején a szóvégen csak alsó vagy középső nyelvállású magánhangzók álltak: fgr. **amta- (> ad)*, fgr. **tälβä (> tél)*, ur. **tumte- (> tud)*. Az ősmagyar korban a szóvégi, tehát hangsúlytalan magánhangzók fokozatosan redukálódtak, vagyis a legkevésbé hangzós felső nyelvállású magánhangzókká záródtak: *u* (esetleg *i̯*), *i* és *ü* hanggá alakultak. Korai nyelvemlékeink még őrzik ezt az állapotot: Konszt. *μεγέρη* [medźseri] > *Megyer*, VA. *Σομβώτου* [szombotu] > *szombat* és a TA. fent idézett példái.

A folyamat lezajlására értelemszerűen csak következtetni tudunk, ám az 5. század után átvett török jövevényszavak beilleszkedési formái jó fogódzóul szolgálnak. Ezekből először is arra következtethetünk, hogy az 5. századra az alapnyelvi eredetű szavak végén álló, egykor nem zárt magánhangzók már zárt, felső nyelvállású hangokká váltak. Ha ugyanis az 5. század után átvett török szavak alsó nyelvállású magánhangzóra (*ȧ*-ra vagy *e*-re) végződtek, azok már nem vettek részt a záródási folyamatban, hanem – **hanghelyettesítés**sel – *á* vagy *é* szóvéggel honosodtak meg: tör. **alma* > ősm. **ȧlmá* (l. *almá-t, almá-k)*, tör. **täβä* > ősm. **teβé* (l. *tevé-t, tevé-k*). Ezzel szemben a felső nyelvállású, zárt magánhangzókra végződő török szavak a szóvéget tekintve egyszerűen beilleszkedtek a korabeli magyar szavak közé, és az alapnyelvi eredetű szavakhoz hasonlóan az ómagyar korban a szótári tövek végéről eltűntek a magánhangzók: tör. **aγačï* > *ács*, tör. **berü* > *bér*.

4.2.4. Szórványos változások

***ë* > *i* záródás** (néhány esetben): ur. **βete* > *viz(et)*, fgr. **peljä* > R., N. *fil* > *fül*. Más szavakban viszont nem történt meg ez a változás: fgr. **pentɜ-* > *fed*, fgr. **βetä-* > *vezet*. – **labializáció** (néhány szóban): a szókezdő *β* után álló *i* a bilabiális réshang hatására labiálissá vált (miközben a *β* eltűnt): fgr. **βitte* > ősm. **üte* > *öt*; l. még: *öl* ige. – Ugyancsak szórványos lehetett az *i̯* **> *i* palatalizáció**, mely az ómagyar korban ment végbe; l. **5.2.4.**

Az ősmagyar kor kezdetére feltehető rövidmagánhangzó-rendszer tehát nem változott meg a korszak végére.

4.2.5. A kettőshangzók (diftongusok)

Az ősmagyar korban a diftongusok **illabiális utótagúak** voltak, vagyis a **félhangzó** *i̯*-re végződtek, mely előtt palatális és veláris magánhangzó egyaránt állhatott. Az ősmagyarban gyakran előforduló *i* hangalakú toldalékok a tővégi magánhangzó után félhangzóvá redukálódtak, így a szó belsejében és a szó végén kettőshangzók keletkeztek. Három toldalék indította el a diftongusok keletkezését:

1) Az alapnyelvi eredetű ***i* múltidő-jel**; ez az igék tővégi magánhangzójával *i̯*-s kettőshangzót alkotott: *neze + i > nezei̯ (> nézé), fona + i > fonai̯ (> foná)*.

2) Az alapnyelvi **si* 3. személyű személyes névmásból létrejött *i* **E/3. birtokos személyjel** is kettőshangzót alkotott a tővégi vokálissal: *keze + i > kezeį̯ (> kezé-ben), foga + i > fogaį̯ (> fogá-t).*

3) A *hová?* kérdésre válaszoló alapnyelvi eredetű **latívuszragnak** ugyancsak *i* alakja volt: *ele + i > eleį̯ (> elé), ala + i > alaį̯ (> alá).*

A honfoglalás előtt a törökből átvett, ilyen szerkezetű diftongusokra végződő szavak szóvége is úgy alakult, mint a fent említett példákban: tör. **bakay > boká-t,* tör. **buγzay > búzá-ból.*

4.2.6. A hosszú magánhangzók

Jelenlegi ismereteink szerint az ősmagyar korban, különösen annak első felében még nem voltak hosszú magánhangzók. Az illabiális utótagú diftongusok egyszerűsödése (**monoftongizálódás**a) hosszú *á*-vá és *é*-vé (illetőleg *í*-vé) az ősmagyar korszak folyamán már nyilván elkezdődött, és a korszak végére nagyjából befejeződött (a példákat l. az előző részben). Erre az is utalhat, hogy a szóvégi rövid *ȧ*-t és *e*-t tartalmazó jövevényszavak **hanghelyettesítés** révén szóvégi hosszú *á*-val és *é*-vel illeszkedtek be a magyarba. Ez egyben a szóvégi *á*-k és *é*-k gyakoriságát is növelte.

4.2.7. A magánhangzó-harmónia

Feltehetőleg már az alapnyelvet is jellemezte az a hangsorépítési szabály, hogy a szóalakok vagy csak palatális, vagy csak veláris hangokból állhatnak – ezt nevezzük **magánhangzó-harmónia**nak. A középzárt *ë* azonban veláris első szótagi magánhangzó után is állhatott (semleges volt): fgr. **kutte* (> *hat* szn.), fgr. **tuŋke-* (> *dug*). Az ősmagyarban valószínűleg ez a **vegyes hangrendűség** is megszűnt: **hatë-s* helyett *hato-s*, **dugë-k* helyett *dugo-k*, azaz teljes lett a magánhangzó-harmónia.

A vegyes hangrendűség azonban újra létrejött. 1) A veláris *į̯* több szóban *i*-vé palatalizálódott, ezeknél csak a toldalékok magánhangzója utal az eredeti veláris magánhangzóra: *iszom, kínoz, nyilak.* – 2) A veláris magánhangzó + *į̯* félhangzóból álló kettőshangzók *é*-vé vagy *í*-vé is egyszerűsödhettek, pl.: **lát-noį̯k > lát-nék* (feltételes mód E/1. általános ragozás). (Az ómagyar kori hasonló változásokhoz l. **5.2.8.1.**)

4.2.8. A jövevényszavak beilleszkedése

Az *ȧ*-ra és *e*-re végződő török jövevényszavak esetében *á*-val, illetve *é*-vel való hanghelyettesítés történt. A mássalhangzóra végződő török jövevényszavak **analógiásan tővéghangzót kaptak**: tör. *qoč* > DömAd. *Kosu (> kos);* tör. **tarχan* > Konszt. *ταριάνου* [Tárjánu] (> *Tarján* törzsnév). A *k*-ra és *g*-re végződő török jövevényszavaknál kétféle megoldásra következtethetünk:

1) Analógiásan tővégi magánhangzót kaptak, melynek (ómagyar kori) eltűnése után megmaradt a *k* vagy a *g*: tör. **arïq* > ősm. **arį̯ku (> árok),* tör. *čärig* > ősm. **seregü (> sereg).* Ezek a két magánhangzó közé került zárhangok már nem spirantizálódtak, mivel ez a tendencia az ősmagyar kor első felére volt jellemző.

2) A szóvégi veláris zárhangot olyan mássalhangzóval **helyettesítették**, amely már tővéghangzó nélkül is állhatott szóvégen: tör. *burčaq* > ősm. *borsȧγ (> borsó),* tör. *ǰürük* > ősm. **dźsürüγ (> gyűrű).*

5. Az ómagyar kor hangváltozásai
5.1. A mássalhangzórendszer változásai

A rendszer átformálódásában az ómagyar korban is több erős és néhány kevésbé jelentős tendencia játszott szerepet, illetőleg fontos jelenség volt a hanghelyettesítés is.

5.1.1. A vokalizálódás

A *β,* a *γ* és az *l* – a magánhangzókéhoz közel eső képzési tulajdonságaik miatt – a szavak meghatározott helyén felső nyelvállású **labiális félhangzó**vá, *u̯*-vá vagy *ü̯*-vé alakul **(vokalizálódik)**.

β – Abszolút szóvégen (vagyis amikor már nem áll a *β* után tővéghangzó) és szó belseji szótagzáró helyzetben vokalizálódott. – Szó végén: korai ősm. **fiβe* > kései ősm. **fiβ* > korai óm. *fiü̯ (> fű);* korai ősm. **loβe* > kései ősm. **loβ* > korai óm. *lou̯ (> ló).* – Szó belsejében: tör. **käβrič* > korai óm. *keü̯ris* (vö. TA. *keuris,* bár ennek olvasata még [keβris] is lehet) *(> kőris);* szl. *povraz* (a *v* hang *β*-val történő **helyettesítés**e után: *poβrȁz*) > korai óm. *pou̯ráz (> póráz).*

γ – A korai ómagyarban az abszolút szóvégen igen gyakori hang ebben a helyzetben vokalizálódik. Így jött létre az alapnyelvi **-k*-ra (ősm. *γ*-ra) visszavezethető folyamatos melléknévi igenévképző: VA. *σαμταγ* [szȁmtȁγ] > 1230 *Zantou* [szántou̯] *(> szántó);* TA. *meneh* [mëneγ] *(> menő).* Ez a változás természetesen érintette azokat az **ótörök jövevényszavak**at is, amelyek az ősmagyar kor végén szóvégi *γ*-t tartalmaztak (l. még: **4.2.8.**): *qumlaq* > kései ősm. **kumlaγ* > 1086 *Qumlou* [kumlou̯] *(> komló);* ilyenek még: *betű, karó, olcsó, tanú* stb. – A TA. adatai között spiránst (*γ*-t) és kettőshangzót tartalmazó alakok is vannak, ami jól mutatja a vokalizálódás folyamatát: *meneh* [mëneγ] (= menő) és *azah* [ȁszȁγ] (= aszó), de *ferteu* [fërteü̯] (= fertő) és (tör. **jïsnaγ* >) *gisnav* [dzsisznȁu̯] (= disznó).

A *β* és a *γ* általános szóvégi vokalizálódása a 10. századtól nagyjából a 12. század közepéig tartó folyamat lehetett.

l – Vokalizációja szórványos volt, mely csak az *ol/ël* + *d* vagy *t* hangkapcsolatban, kizárólag szótagzáró helyzetben fordult elő: HB. *choltat* (= holtát, azaz 'halálát') ~ 1321 *Houthlaturcha* 'Holt-Latorca'; 1221 *Zeldes* (= zöldes) ~ 1332–1337 *Zeudes* [zëü̯des]. Az *l* vokalizációja nyelvjárási, beszélt nyelvi jelenség maradt (ma is szinte mindegyik nyelvjárásban megfigyelhető).

5.1.2. A képzés helyének eltolódása

β > v – Szó elején szinte teljes körű változás: ur. **βete* > ősm. **βizü > víz;* fgr. **βäntɜ-* > ősm. **βëdü > véd;* l. még: *val-* (a létige etimológiai töve), *vér, vigyáz, világ* stb. (szó belseji viselkedéséhez l. **5.2.6.**).

A változás időbeliségét nehéz megállapítani, mivel a korabeli forrásokban mindkét hang jelölésére az *u, v, uu, w* betűket használták. Több adatunk is van arra, hogy ugyanazt a szót *v*-vel és *b*-vel is lejegyezték. Ez arra utalhat, hogy az ómagyar kor elején az említett betűk inkább a *β*-t jelölték: *Vacia ~ Bacia* (= Vác); *Viola ~ Byola*. A latin hangrendszerből hiányzó magyar bilabiális zöngés réshangot joggal írták *v*-vel (ilyenkor nyilván a réshangot érzékelhette a hallgató) és *b*-vel is (ez a bilabialitásra utal). A nyelvi ingadozást tükrözhetik a követ-

kező példák: lat. *Valentinus* (mely az átvételkor a magyarban nyilván *β*-vel hangzott) > *Bálint*, illetőleg *Bezprem* (szláv eredetű személynévből) > *Veszprém*.

A változás időbeli lefolyásának meghatározásában segíthetnek egyes **német jövevényszavak**, illetve a román nyelvbe átkerült bizonyos magyar szavak. Több, a 14. század végétől adatolható (de nyilván már korábban meghonosodott) német (bajor-osztrák) eredetű szóban ném. *β* > m. *b* megfelelést találunk: ném. *wagner* > 1392 *Bognar* 'kocsigyártó'; ném. *wicken* > 1549 *Bwkken* (= bükköny 'egy fajta takarmánynövény'). (Így jött létre a *Balf* helységnév Nyugat-Magyarországon, illetve a későbbi *bakter* és *billikom* 'egy fajta serleg' is.) Ebből arra következtethetünk, hogy a német jövevényszavak átvételének idejében és természetes földrajzi helyén, a nyugati magyar nyelvjárásokban (vagy ezek egy részében) már nem volt *β*, hanem **hanghelyettesítés**sel *b* került az említett szavak elejére. Ha ugyanis ezekben a magyar nyelvváltozatokban még meglett volna a *β*, nyilván azzal kerültek volna át a német jövevényszavak, s az alapnyelvi (esetleg más) eredetű *β*-khoz hasonlóan szó elején *v*-vé alakultak volna.

A román nyelv egyes magyar jövevényszavai ezzel szemben arra utalnak, hogy a keleti magyar nyelvváltozatokban még viszonylag hosszú ideig létezhetett a *β*-val jelölt fonéma. A románban ugyanis mindig volt dentialveoláris *v* hang, és ha az átvétel idején a magyar szavak elején is az állt volna, egyszerűen át lehetett volna őket venni. Az olyan **magyar eredetű román szavak**, mint *oraş* < m. *város*, *Oradea* < m. *Várad* viszont éppen arra utalnak, hogy a románban **hanghelyettesítés** történt: a magyar *β* fonémát egy labiális veláris magánhangzóval váltották fel. A magyar–román nyelvi kapcsolatok a 13. század első felétől alakulhattak ki, tehát ekkor a *β*-nak még meg kellett lenni, de még 16–17. századi átvételek is arra utalnak, hogy a keleti magyar nyelvjárások némelyikében még volt *β* hang. Egyes moldvai magyar nyelvjárásokra még ma is jellemző ez a hang. – A *β* > *v* változás a nyugati magyar nyelvterületen kezdődhetett el nagyjából a 12–13. század fordulóján, és csak lassan terjedt át más nyelvjárásokra is.

χ > h – A változás az ómagyar kor elején szinte kizárólag alapnyelvi eredetű szavakat érintett: fgr. **kota* > ősm. **χàzu* > *ház;* l. még: *had*, *hat* ige és szn., *hosszú* stb. Több jövevényszó is tartalmazta ezt a hangot: alán *χīd* > *híd* (az ősmagyar kor végéről); szl. *cholm* > TA. *holma* [χolmá] (= halma), szl. *blcha* > 1223 *Bolchas* (az ómagyar kor elejéről). – A veláris *χ* szókezdő és szó belseji helyzetben is egy képzéshellyel hátrább képződő **laringális *h***-vá alakult. Az írott adatokban található *h* egyaránt jelölhette a *χ*-t és a *h*-t, a *ch*-s írásmód inkább a *χ*-t tükrözi, különösen a régebbi adatokban: TA. *tichon* [tiχony] > *Tihany;* 1086 *Churchu* [χurχu] (vö. *horhos* 'mélyút'). – A *χ* > *h* változás idejét a 11–13. századra tehetjük.

dźs > gy – Minden helyzetben érvényesülő változás volt: a *dźs* képzéshelye kicsit hátrább tolódik, de megmarad a palatális területen: *agyar, lágy, légy* (alapnyelvi szavak). Szó elején főleg **ótörök jövevényszavak**ban találjuk meg: tör. * *ǰom* > ősm. *dźsom* > *gyom;* l. még: *gyapjú, gyertya, gyomor, gyümölcs* stb. – A *dźs* feltehetőleg a 13. századtól kezdve fokozatosan alakult át *gy*-vé. Erre utalhat az **oszmán-török** eredetű *ceb* [dzseb] szó, mely a 16. század közepén *zs*-vel, tehát **hanghelyettesítés**sel került be a magyar szókészletbe: *zseb*. – A *gy* keletkezése rendszertani alapon összefüggethetett a *ty* megjelenésével (l. **5.1.4.**), hiszen így mind fonetikai, mind pedig fonológiai szempontból kialakult a *gy : ty* szembenállás.

5.1.3. Mássalhangzó eltűnése

Mássalhangzó előtti szótagzáró helyzetben a *χ* **hasonulás** következtében tűnik el: alán **aχsīn* > HB. *achsin* > *asszony;* szl. *duchna* > 1458 *dwhna* > *dunna*. Ugyanebben a szláv eredetű szóban **hangátvetés** is történhet, így jön létre a *dunha* ~ *dunyha* alak; l. még: szl. *kuchnja* > 1206 *cuhna mezei* (= konyhamezeje) ~ 1521 *Konha kees* [konyhakés]. – Szó végén a *χ* általá-

ban eltűnik: szl. *vlach* > *olá(h):* 1283 *Olahteluk* (= Oláhtelek), 1602 *Olá;* szl. *čech* > *cse(h):* 1217 *Chech,* 1478 *Chefalw* [csefalu]. Ezekben a szavakban a helyesírás őrizte meg a *(χ >) h*-s írásmódot. – Ha *o* áll a *χ* előtt, a spiráns megmarad, mert rövid *o* abszolút szóvégen nem állhatott (miként ma sem): szl. *duch* > *doh;* l. *moh, potroh*.

5.1.4. Palatalizáció

Alkalmi (természetes) **palatalizáció** következik be mindig, ha a *t, d, l, n* mássalhangzókhoz *j* kapcsolódik. Korai nyelvemlékeink számos esetben tükröztetik is a hasonulás következtében létrejövő mássalhangzót: HB. *oggun* [addźson] (= adjon), ÓMS. *ullyetuk* [öllyétök] (= öljétek), Müncheni k. *megkèńńèd* [mëgkennyed] (= megkenjed).

A *t + j* kapcsolatból új fonéma, a ***ty*** jött létre. Korábbi hiányára éppen a *t* végű igék felszólító módú alakjai utalnak. Az ősmagyarban a *t + χ́ (> j)* módjel kapcsolatból nem *ty ~ tty* jött létre, hanem ehhez képzési és akusztikai tekintetben közel eső, a rendszerben már meglévő hang, *ss* vagy *cs*: HB. *vezesse*, ÓMS. *thekunched* [tekünccsed] (= tekintsed). – A határozott tárgyas ragozás egyes ragjaiban található *j* jóval később, az ősmagyar kor vége felé keletkezett. Az ezekkel a ragokkal ellátott *t* végű igealakokban már szabályos palatalizálódással (**összeolvadás**sal) jöhetett létre a *ty ~ tty*: *vált ~ váltja* [váltya], *tanít ~ tanítja* [taníttya]. – Más hangváltozásokhoz hasonlóan ennek a hangnak a keletkezési idejét sem tudjuk pontosan meghatározni, de a *ty* keletkezése nyilván szorosan összefügg a határozott tárgyas ragozású igealak gyakoriságával.

Állandó palatalizáció legerősebben az *l* hangot érintette. Az ***l* > *ly* változás** mindig magánhangzó előtti helyzetben indul, s az így kialakult *ly*-es alak válik egy idő múlva szótári szóalakká: 1075 *Mel* [mél] > 1329 *Melyespataka* (= Mélyespataka) > Jókai-k. *mely* (= mély); l. még: *folyó, olyan, személy, zsámoly* stb. – Hasonló módon zajlott le néhány szó végén az ***n* > *ny* palatalizáció**: HB: *achscin* > 1517 *azzonyom* > *asszony;* l. még: *kapitány, kátrány, torony, zsákmány* stb. – Szórványosan egyes jövevényszavak *rt* hangkapcsolatából *rty* lesz: tör. *ǰarta* > *gyertya,* lat. *charta* > *hártya;* latin jövevényszavak *sti* kapcsolatából *sty* lesz a magyarban: lat. *hostia* > *ostya,* lat. *sacristia* > *sekrestye*.

5.1.5. A mássalhangzó-torlódás feloldása

Mint láthattuk, az ősmagyarban nem volt szó eleji CC hangkapcsolat, azaz mássalhangzó-torlódás. A honfoglalást közvetlenül megelőző időszakban szórványosan (a keleti szlávból), majd pedig a honfoglalást követően igen sok olyan szó került a magyarba (elsősorban a szláv nyelvekből, majd a latinból és a németből), amely szó elején mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazott. Ennek megszüntetésére erős törekvés mutatható ki nagyjából az ómagyar kor végéig. Írásbeli adatok azt is mutatják, hogy több szó esetében az átadó nyelvi alaknak megfelelő torlódásos formák is használatosak voltak (ha csak ideiglenesen is) a korabeli magyar nyelvben. A mássalhangzó-torlódások megszüntetésének módjai:

Szó elején – **a)** A torlódás elé **ejtéskönnyítő magánhangzó** kerül (előtéthang, protétikus hang). Ez vagy a következő szótagi magánhangzó hangrendjével azonos, vagy a hangrend szempontjából semleges *i* vagy *ë*: szl. *dvorъ* > 1200 k. *uduor (> udvar);* szl. *stol* > 1293 *oztol (> asztal);* lat. *scola* > 1517 *scolat* > 1495 e. *oſcolaiaba* ~ 1507 *Eſkolat* ~ 1544 *iskolabol;* ném. *strang* > 1494–1495 *strang* > 1493 *Istrangoth* ~ 1518 *estrangh* (> *istráng* 'kötél'). – **b)** A torlódás feloldásának leggyakoribb módja, hogy a torlódó mássalhangzók közé egy magánhangzó kerül, melyet **bontóhang**nak szokás nevezni: szl. *brat* > HBK. *bratym* > 1211 *Barath;* lat. *clastrum* > Jókai-k. *claſtromÿglan* (= klastromig) > 1495 e. *calaſtromba;* lat. *planta* > 1488 *planth* > Jókai-k. *palantaÿa* (= palántája); ném. *schlacke* > 1556 *slak* > 1522 *Salak*. –

c) Ritkább jelenség a torlódás első hangjaként álló *β* vokalizálódása: szl. *vnuka* > 1209 *Vnuca* (= unoka), szl. *vlasi* > DömAd. *vlas* [feltehetőleg még βlász] > 1181 *Uloz (> olasz)*. A torlódás második tagjaként álló *β* kiesik: szl. *svobodъ* > HB. *zoboducha* (= szabadítsa); ném. *schwager* > 1450 *Swogor* > 1512 *Sogor*.

Szó belsejében – Ebben a helyzetben akkor törekedett a korabeli beszélőközösség a torlódás feloldására, ha a **tővégi magánhangzók eltűnése** miatt a szóvégre két mássalhangzó került, s ehhez a szóvéghez mássalhangzóval kezdődő toldalék járult: **hatalmu > hatalm : hatalmban*. Ilyenkor **bontóhang**gal oldódott föl a torlódás: *hatalomban*. Az ilyen alakokból elvonással (a toldalék elhagyásával) keletkeztek a szótári alapalakban szóvégen torlódást már nem tartalmazó alakok: *bizalom, siralom, szerelem* stb. A szóvégi torlódást mutató alakok az írásbeliségben is elég gyakran megjelennek, tehát valószínűleg a beszélt nyelvben is használhatták ezeket: HB. *hotolm* > Bécsi k. *hatalommal;* 1075 *halmu* > 1193 *holm* > 1270 *halom;* 1291 *torn* > 1324 *Symonthurnya* > 1371 *Toron* (= torony).

5.1.6. Az ómagyar kor folyamán keletkezett mássalhangzók

A képzéshely eltolódásával keletkezett *v, h* és *gy* is új mássalhangzónak tekintendő, de ezeknek volt fonémaelőzményük a korábbi korszakból. A *ty* hang esetében nem számolunk előzménnyel, keletkezésében a palatalizáció játszott szerepet (l. **5.1.4.**). Az alábbi három mássalhangzónak szintén nem volt fonémaelőzménye az ómagyar kort megelőző időszakból.

c – Korábbi meglétének hiányára az utal, hogy a korai ómagyar kori szláv és német jövevényszavak eredeti *c*-jét **hanghelyettesítés** pótolja. – Szó végén *t:* szl. *nemec* > 1086 *Nemti* (= Németi), 1219 *Nemeth* (= német); szl. *Moravьcь* > DömAd. *Maraut* (= Marót). – Szó elején *cs:* szl. *cěsarъ* > 1233 *Chasar* (= császár); szl. *cěvь* > 1319 *Cheu* (= cső); ném. *zapf* [capf] > 1389 *Chapus* (= csapos).

Szórványos adatok arra utalnak, hogy egy(-két) nyelvjárásban korán megjelenhetett a *c*, például: Konszt. *τίτζα* [Tica] (= Tisza); TA. *castelic* (= Kesztölc). – A *c*-hez hasonló hang a **kétnyíltszótagos tendencia** révén már az ősmagyar kor végén is létrejöhetett. A *-t*-re és-*d*-re végződő igék *-sz* igeragos (E/2. személyű) alakjaiban, valamint az ilyen igék *-sz* képzős származékaiban **összeolvadás**sal *c*-féle hang keletkezik: *sütsz* [sücc], *haladsz* [halacc], illetőleg *hallatszik* [hallaccik]. A kötött alaktani helyzetből jövevényszavak hatására „kimozduló” *c* a mássalhangzórendszer részévé vált: lat. *cella, cimbalom, ciprus, grácia, prédikáció;* ném. *céh, cél, cikkely, krajcár, perec;* szl. *acél, kelepce, mackó, pokróc*. – Néhány jövevényszóban *sz* > *c* affrikálódás figyelhető meg: lat. *pardus* > 1527 *pardosok* > 1519 k. *pardocz* (= párduc); szl. *losos* > 1544 *lazaczot* (= lazac); rom. *sîmbră* > 1527 *zymboraſ* [szimborás] > 1509 *cimbora*.

zs – Az ómagyar kor eleji hiányára ugyancsak **hanghelyettesítés** utal. A szl. **Kneža* kétféle átvétele jelzi a *zs* fonéma meghonosodását. Konszt. *κνήσα* [Knisá] adata a *Kenese* helynevet takarja. A hanghelyettesítésre nyilván azért volt szükség, mert az átvétel idején még nem volt *zs* a magyarban. Az 1245-ös *Knysa* alakot már a *Kanizsa* (Nagykanizsa) adatának tekinthetjük, melyet *zs*-vel olvashatunk. – A **zöngésség szerinti hasonulás** eredményeként a kiejtésben az *s* egy rákövetkező zöngés mássalhangzó előtt [zs]-nek hangzik: *vas-ból* [vazsból] (ilyen fonotaktikai helyzet a **kétnyíltszótagos tendencia** révén alakult ki). A hangváltozat fonemizálódása ómagyar kori jövevényszavak hatására zajlott le: szl. *rozs, rozsda, uzsonna, zsidó, zsilip, zsír;* lat. *bazsalikom, rózsa, uzsora, zsinat;* ol. *dézsma, mázsa, pajzs*.

dz – Fonológiai szempontból „álfonémával” van dolgunk, hiszen csak szó belsejében és szó végén fordul elő, és mindig hosszan ejtjük. Kétségtelen azonban, hogy része a magyar

mássalhangzó-rendszernek, melybe rendszertanilag könnyen beilleszkedett a zöngétlen *c* melletti üres helyre. Ennek az új hangnak a keletkezésében is szerepet játszott a **kétnyíltszótagos tendencia**: a *-doz/-dëz/-döz* képző magánhangzójának kiesése miatt *dz* hangkapcsolat jött létre: Bécsi k. *ǫuèdezietec* [övedëzjétëk] > Döbrentei-k. *ǫvedzed* [övedzed]. – Szóbelseji hosszú *zz* affrikálódása is eredményezhet *dz*-t: R., N. *bozza* > *bodza,* N. *rügyezzik* > *rügyedzik* stb.

Az ómagyar kor folyamán a korábban csak szó belsejében előforduló *g* és *z*, valamint a csak szó elején álló *f* a szavak más helyére is kerülhetett. Ebben alapvetően az ómagyar kor folyamán átvett **szláv** és **német jövevényszavak** játszottak szerepet: szl. *gabona, galamb, gerenda, gomba, zab, zabál, zár* fn, *zászló;* ném. *gádor, gallér, gróf, gúnár*. Az ómagyar kor elején csak szókezdő *f*-et szó belsejében és végén *p* helyettesíti a jövevényszavakban: ném. *chafteri* > 1264 *kapthar* (= kaptár); KTSz. *Ioſepnec* [József] > Müncheni k. *Ioseph* (= József). A szó belseji *f*-et is jövevényszavak honosították meg: ném. *gróf, rőf, sáfár* ’gazdatiszt’; ol. *tafota, tréfa*.

5.1.7. A mássalhangzórendszer az ómagyar kor végén

Az ómagyar korban keletkezett fonémákat félkövér betű jelzi, a korszak folyamán eltűnt fonémák zárójelben állnak.

	Zárhangok zöngétlen	zöngés	Nazálisok	Réshangok zöngétlen	zöngés	Affrikáták zöngétlen	zöngés	Likvidák	
Bilabiális	*p*	*b*	*m*		*(β)*				
Labiodentális				*f*	***v***				
Interdentális									
Dentialveoláris	*t*	*d*	*n*	*sz*	*z*	***c***	***-dz-***	*l*	*r*
Alveopalatális				*s*	***zs***	*cs*			
Palatális	***ty***	***gy***	*ny*		*j*		*(dź́s)*	*-ly-*	
Veláris	*k*	*-g-*		*(χ ɤ-)*	*(-γ-)*				
Laringális				***h***					

A rendszer üres helyeinek kitöltésével szinte teljessé vált a **zöngés : zöngétlen szembenállás** (a *cs* mellől hiányzik egyelőre a *dzs*). – A rövid mássalhangzók mellett kiteljesedik a hosszú mássalhangzók rendszere is: így ezen a téren is létrejön a rendszerszerű szembenállás. – Az idegen eredetű szavakban jelentkező szó eleji mássalhangzó-torlódások feloldásával még eléggé jól őrződik az uráli-finnugor alapnyelvi szavakra jellemző CVCV hangszerkezet. Az ómagyar korszak végétől egyre több esetben marad meg az eredeti mássalhangzó-torlódás.

5.2. A magánhangzórendszer változásai

A rövid magánhangzók a korszak elején:

Veláris		Palatális	
illabiális	labiális	labiális	illabiális
į	*u*	*ü*	*i*
	o		*ë*
ȧ			*e*

A korszak elején még hiányzik a labiális *a* és az *ö*. – Szó végén csak a felső nyelvállású, zárt magánhangzók állhattak. Az ezektől eltérő hangokat tartalmazó jövevényszavak esetében **hanghelyettesítés** történt. Hosszú *á*-val illeszkedtek be a szóvégi rövid illabiális *ȧ*-t tartalmazó korai szláv jövevényszavak: szl. *blcha* > *bolha:* 1228 k. *Bolchas* [bolhás]; szl. *sr̆ěda* >

szerda: Jókai-k. *zeredara* [szeredára]. Szó végén rövid *o* sem állhatott, ezért az ilyen hangot tartalmazó korai szláv és olasz jövevényszavakban is hanghelyettesítésre volt szükség. A fonetikailag legegyszerűbb megoldás a labiális *a*-val vagy a hosszú *ó*-val történő helyettesítés lett volna, ám ebben az időszakban még egyik fonéma sem létezett. Írásos adataink (és a mai toldalékolás során tapasztalható helyzet) arra utal, hogy ezek a jövevényszavak is a hozzájuk legközelebb álló veláris, alsó nyelvállású, hosszú *á*-val honosodtak meg a magyarban: szl. *sěno* > TA. *zenaia* [szénájá] > *széna;* szl. *čudo* > KT. *chudaltus* [csudáltos] (= csudálatos) > *csuda;* ol. N. *tórso* > 1395 k. *torſa* [torzsa] ~ *torzsá-t*. A szóvégi hosszú *ó* kialakulása után átvett idegen eredetű, az átadó nyelvben rövid szóvégi *o*-t tartalmazó szavak már természetesen hosszú *ó*-val honosodtak meg, pl. *bunyó, filkó, rizottó, vinkó* 'silány bor', *zimankó*.

5.2.1. A veláris *į* kérdése

Korai ómagyar kori meglétét írásos adatokkal nehéz bizonyítani, mert helyesírás-történeti okokból a fonémának nem volt saját jele: ezt is *i*-vel írták. Egyes török jövevényszavak magyar megfelelői azonban segíthetnek a kérdés eldöntésében. Más ugyanis a török veláris *ï*, illetőleg palatális *i* folytatása a magyarba átkerült jövevényszavakban. A hangsúlyos szótagban álló török veláris *ï* megfelelője palatális *i*: tör. **qïjïn > kín(os),* tör. ** ǰïγaq > dió(val)* stb. A török palatális *i*-nek viszont általában *ë* vagy *ü (> ö)* a megfelelője: tör. **bitik > bëtű,* tör. ** ǰimiš > gyümölcs,* tör. **tiker > tükör* stb. A palatális *i* tehát nyíltabbá vált *(ë)* vagy labializálódott *(ü),* a feltehetőleg mindig is gyenge helyzetű veláris *į* pedig palatalizálódott. Ez utóbbi folyamat természetesen már csak akkor következett be, miután az *i > ë,* illetőleg *i > ü* változás lezajlott, vagyis az eredeti török veláris *ï*-kból létrejött magyar palatális *i*-k már nem vettek rész a nyíltabbá válásban és a labializálódásban.

Más nézet szerint a veláris *į* palatalizálódása indította el a palatális *i* változásait, s a veláris *į*-ból létrejött *i* már változatlan maradt. Nehéz válaszolni arra a kérdésre is, hogy meddig számolhatunk a veláris *į* meglétével a magyarban. Palatális *i*-vé, illetőleg hangsúlytalan szótagban *u*-vá válása (l. **5.2.4.**) adataink szerint az ómagyar kor elején a legtöbb magyar nyelvjárásban lezajlott, és a korszak közepére teljesen eltűnt.

5.2.2. A tővégi rövid magánhangzók eltűnése

Az ősmagyar kori változások következtében az ómagyar korszak elején a tövek végén már csak felső nyelvállású, zárt, ezért kevésbé hangzós, mormoltabb ejtésű magánhangzók álltak. Mivel a magyar szóhangsúly kötött, és mindig az első szótagra esik, az ettől a szótagtól távolabb eső magánhangzókra kevesebb nyomaték jut. Ezért a nyomatékvesztés és záródás mindig a szóalakok utolsó magánhangzóját érintette. Ősmagyar kori egyelemű toldalékok előtt (mintegy azok „védőszárnya" alatt) ezek a tővégi magánhangzók alsó vagy középső (tehát feltehetőleg eredeti) nyelvállásúak maradtak: *ház**a**-s**o**-k**a**-t*. A tővégi (szóalak végi) magánhangzók eltűnése lassan elérte a szótári töveket is, így jöttek létre az uráli-finnugor alapnyelvben tővégi vokálist tartalmazó alakokból a magyar tővéghangzó nélküli szótári tövek: **jäŋe > jég, *kala > hal, *tumte- > tud* stb.

Arra a nyelvi tényre, hogy a tővégi magánhangzók az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején még ténylegesen meglevő rendszerszerű elemek voltak, jövevényszavak utalhatnak. Ha az átadó nyelvben egy szó mássalhangzóra végződött, az a magyarban **analogikusan tővéghangzót kapott**: tör. **qoč* > DömAd. *Kosu > kos;* tör. **türk* > TA. *turku* [türkü] > *török*. Az ilyen magánhangzók az alapnyelvi szavak végén levő tővéghangzókhoz hasonlóan eltűntek. A szó végén felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó jövevényszavak viszont egyszerűen és

könnyen beilleszkedtek a fennálló rendszerbe, majd ezek végéről is eltűntek a zárt magánhangzók: tör. **αγγačι* > *ács*, szl. *vlasi* > *olasz*.

A tővéghangzók eltűnése fokozatosan, ingadozásokat mutatva és minden bizonnyal a labiális formában tűnhettek el. Konsztantinosznál még gyakrabban fordulnak elő az illabiális tővéghangzók, például *μεγέρη* [medzseri] > *Megyer*, de van már labiális is: *άτελκούζου* [etëlküzü] > *Etelköz*. A TA.-ban már lényegesen több a labiális tővéghangzó: *hodu* (= had), *zilu* [szi̯lu] (= szil 'fafajta'), *feheruuaru* [feχërüβáru] (= Fehérvár); ezzel szemben az *i* tővéghangzó jellemzően a *-di* képző végén található meg: *holmodi* 'halmocska', *fotudi* (= Fadd). Anonymusnál viszont már csak labiális tővéghangzókat találunk: *Tosu* (= Tas), *emesu* [emesü] (= Emese), *zenuholmu* [szënüholmu] (= Színhalom). A TA.-ban egyébként 33 esetben van meg, 60 esetben viszont hiányzik a tővéghangzó.

A tővéghangzók a szótári alapalakokból is a 13. század elejére-közepére tűntek el, a folyamat feltehetőleg a 11. században volt a legerősebb. – A tővéghangzók, de különösen az *i* eltűnésében bizonyos zavaró **nyelvtani azonosság (homonímia)** is szerepet játszhatott. Az ősmagyar kor végén az *i* E/3. személyű birtokos személyjel és határozott tárgyas ragozású igerag is lehetett: *kezi* 'keze', *nézi*. A hasonló hangalakúságból fakadó kétféle funkciót (ti. egyszerű tővéghangzót tartalmazó szótári alapalakkal szemben toldalékolt nyelvtani forma) úgy választhatta szét a nyelvérzék, hogy a nyelvtani szerep nélküli tővéghangzót „eltüntette", a lényegesen fontosabb jelet és ragot megtartotta.

A magyar nyelvbe később átkerült mássalhangzós végű szavak toldalékolásakor is megjelenik egy magánhangzó az egyelemű mássalhangzós toldalékok előtt. Ezeket csak az egységes terminológia miatt nevezhetjük tővéghangzóknak, hiszen ezek semmilyen formában nem voltak részei ezeknek a szavaknak szótári tőalakjukban. Ezekre a magánhangzókra (adott esetben) azért van szükség, hogy a tövet és a toldalékot össze lehessen kapcsolni (és ilyen módon már inkább a toldalékok részévé váltak; l. az alaktani fejezetben is: **III. 6.2.**): (szl. >) *bárányom* (a **báránym* alak nem létezik a magyarban), (lat. >) *doktor-ok* (**doktork* helyett), (ném. >) *salak-ot* (**salakt* helyett), (ang. >) *dzsem-es* (**dzsems* helyett) stb.

5.2.3. A nyíltabbá válás

Az ómagyar korszak egyik legnagyobb hatású tendenciája volt, mely a veláris *i̯* kivételével minden magánhangzót érintett. A változás nem terjedt ki minden lehetséges esetre, hiszen akkor megszűntek volna a felső nyelvállású magánhangzók, ami pedig nem történt meg. Ennek egyes nézetek szerint az lehet az oka, hogy a veláris *i̯* kétirányú változása (melynek *i*, illetőleg *u* az eredménye) ezeket a hangokat megtartja a rendszerben.

i > ë – Szóvégek kivételével minden fonetikai helyzetben lezajlott: TA. *harmuhig* (= háromhegy) > 1177 *Hegesholmu* (= Hegyeshalom); HB. *ig* (= egy) > ÓMS. *eggedum* (= egyetlenem); HB. *mige zocoztia* (= megszakítja) > KTSz. *mege lelheſſe* (= meglelhesse); 1213 *Kiral* (= király) > 1233 *Kerali* (= királyi). – A tendencia kezdete talán a 10. századra tehető, a 13. század folyamán egyre erősebbé válhatott, a 14. század után pedig újabb adatok hiánya arra utal, hogy akkorra a változás már erejét veszítette.

ë > e – Ezt a változást általában nehéz kimutatni, hiszen az ún. kancelláriai helyesírás nem különböztette meg a kétféle hangot. Ez először az 1416 után keletkezett huszita bibliában tapasztalható, ahol a zárt *ë* jele az *e* vagy *ė*, a nyílt *e* jele pedig az *è*: Bécsi k. *kerezt* [kërëszt] > Müncheni k. *kèrèzt* [kereszt]. A nyíltabbá válásra könnyebb következtetni akkor, hogy az *ë* a hosszú *é*-re megy vissza. Ilyen az elbeszélő múlt jele: *nézé* > *nézë* > *néze;* és a E/3. személyű birtokos személyjel: *szemé* > *szemë* > *szeme*.

u > o – A szóvégek kivételével minden fonetikai helyzetben jelentkezik: ur. **kunta* > TA. *hodu* (= had); tör. **čum* 'som' > TA. *ſumig* [sumi̯dźs] (= Somogy) > DömAd. *Somudí;* TA. *fuk* > 1211 *Foc;* 1247 *Borum*> 1305 *Barom;* ilyenek még: *árok, homok, ország, sólyom, szolga* stb. A korabeli helyesírási gyakorlat szerint számos eredeti *o*-t is *u*-val írtak, például szl. *postav* > KTSz. *puſto* (= posztó). Így feltételezhetjük, hogy olyan szavakban is *o*-t olvashatunk már, amelyekben még *u*-s írásmódot találunk: HB. *munda* (= mondá), KT. *muſia* (= mossa). – Az *u* > *o* változás a 12–13. század fordulóján erősödött fel, és a 14. század elejéig-közepéig tarthatott, bár kettős alakok máig fennmaradtak: *csuda ~ csoda, csurog ~ csorog*.

o > a – Az eddig tárgyalt három nyíltabbá válási folyamat nem hozott létre új fonémát, az *o* > *a* változás azonban (az *ȧ* > *a* labializációval együtt) új fonémát eredményezett: megjelent a magyar hangállományra oly jellemző labiális veláris *a*. Ennek a tendenciának a bemutatására alapnyelvi eredetű szavakat kevésbé tudunk felhasználni, csupán egy-két szó jöhet számításba: fgr.**βole-* > HB. *uola* [βolá] > KT. *wala* [βalá] (= vala); itt említhető a TA. alapnyelvi eredetű *hodu* szavának további nyitódása: DömAd. *Hadadí*. A változás adatolása itt is nehéz, mivel a korabeli helyesírás az *o* betűt az eredeti *o*-k, valamint egy ideig a labiális *a*-k jelölésére is használta. Ám minél későbbi egy-egy adat, annál valószínűbb az *o* betűnek *a* hangértéke (amíg az *a* betű át nem veszi az *a* hang jelölését). – Korai ómagyar kori jövevényszavaink között számos olyan található, amelyben a nyíltabbá válás kétségtelenül megtörtént. Pl.: szl. *okol* > 1086 *Oco*l > 1193 *acol* (= akol); szl. *potok* > 1061 *Potok* > DömAd. *Patak* (l. még: *bab, bajnok, katlan, lapát, lazac, pad* stb.); ném. *bock* > 1211 *Bocu* > 1395 k. *bach* (= bak); ném. *goller* > 1395 k. *galler* (= gallér); ol. N. *port* > 1227 *Porth* > Jókai-k. *partyan* (= partján); ol. N. s*omàr* > 1211 *Somardy* > DömAd. *Zamar* (= szamár). – A nyíltabbá válás 11. századi megindulására utalhat a TA. kétféleképpen írt adata: *munorau ~ monarau* (= mogyoró). A minden fonetikai helyzetben érvényesülő tendencia a 13. század első felétől a 14. század elejéig lehetett a legerősebb.

ü > ö – Az *o* > *a* tendenciához hasonlóan ez a változás is új fonémát eredményezett: létrejött a labiális *ö*. Ez a folyamat a szóvégek kivételével minden fonetikai helyzetben lezajlott. Az ómagyar kor első évszázadainak helyesírása ebben az esetben sem segít a változás egyes szakaszainak a meghatározásában, mivel az *ü* és *ö* hangot az *u, v és w* betű egyaránt jelölhette. A két labiális magánhangzó világos elkülönítése csak a huszita bibliában történik meg: *ǫ* jelöli az *ö*-t, *v̇* pedig az *ü*-t. Ezért a HB. *num* (= nem) szava [nüm]-nek és [nöm]-nek egyaránt olvasható. Néhány példa az *ü* > *ö* nyíltabbá válásra: Konszt. *κούζου* [küzü] > HB. *cuzicun* [küzëkön] (= között) > Jókai-k. *kewzt* [közt]; (tör. *ǰinǰü* >) 1164 *gungus* [gyüngyüs] > Jókai-k. *gyewngnek* [gyöngynek]; l. még: *kökény, tölgy, tömlöc*. A tendencia a 13. század elején kezdődhetett, és a 15. század elejéig hatott.

5.2.4. A labializáció

Az ómagyar korszak másik erős tendenciája volt, amely nem terjedt ki minden lehetséges esetre, egyes fonémáknak csupán a gyakoriságát változtatta meg.

i > ü – A legjobban ismert labializációs változás, mely minden fonetikai helyzetben előfordulhatott, és megerősítette az *ü* fonéma helyzetét a magyar magánhangzórendszerben. – A folyamatot nyilvánvalóan a tővégi rövid magánhangzók gyengülése indította el. Mint már szó volt róla, ennek során a hangsúlytalan helyzetbe került hangzósabb illabiális magánhangzók kevésbé hangzós, mormoltabb ejtésű labiális vokálissá váltak: ezt a folyamatot igen sok adattal tudjuk bizonyítani. A labiális *ü* átterjedését a hangsúlyos magánhangzóra a következő ese-

tek igazolhatják: 1211 *Scimis* > 1212 *Zemus* > HB. *zumtuchel* [szümtükχel] (= szemetekkel); 1248 *kyrist* > 1253 *Keruzt* [kërüszt] > 1272 *kuruzt* [kürüszt]. – A tővégi vokálisok gyengülése által elindult *i* > *ü* labializáció korán, egyes nyelvjárásokban talán már az ősmagyar kor utolsó évtizedeiben megindult, a 10. században kezdett elterjedni, és a 13. századig hatott a legerősebben. – A szóvégi hosszú labiális magánhangzó is labializálhatta az előtte álló *i* fonémát: tör. **ideγ* > Jókai-k. *ÿdew* [idő] > Müncheni-k. *v̇dǫben* [üdőben].

i̯> u – Csak hangsúlytalan szótagban érvényesülő változás, mely szintén összefügghet a tővégi magánhangzók labializálódásával. A folyamat érinthetett eredeti etimologikus *ï*-t: tör. *arïq* > TA. *aruk* (> 1404 *arok*); tör. *barïm* > 1247 *Borum* (> 1305 *Barom*) – de lásd a török szavak veláris *ï* hangjának problematikájához: **5.2.1.** Analogikus tővégi vokális is labializálódhatott: tör. **čum* > TA. *sumig* [sumi̯dźs] > 1171 *Sumug (> Somogy)*. Az alán **aχsīn* palatális *i*-je a magyarba kerülve a **magánhangzó-harmónia** miatt előbb veláris *i̯* lett, majd labializálódott: HB. *achscin* [ȧχszi̯n] > [1237–1240] *Asscun (> asszony).* Az *i̯* > *u* labializáció a 12. század végére lezajlott, s ezzel a veláris *i̯* fonéma eltűnt a magyar nyelvből.

illabiális *ȧ* > labiális *a* – E változás következtében a magyar nyelvterület nagy részén eltűnt az illabiális *ȧ* (megmaradt a palócban, a moldvai csángó és a szlavóniai nyelvjárásban), és (az *o* > *a* nyíltabbá válással együtt) létrejött a labiális *a* fonéma. Az átalakulás kezdetének és lefolyásának idejét nehéz megállapítani, mivel az illabiális *ȧ*, majd a labiális *a* betűjele is az *a* volt. Segítséget nyújthat az a tény, hogy az *o* > *a* nyíltabbá válással keletkezett labiális *a*-kat a helyesírási hagyomány még egy ideig *o*-val jelölte. Ha olyan szavakban, amelyekben az etimológia szerint eredetileg biztosan illabiális *ȧ* volt, és ezt a hangot a korabeli magyar írásbeliségben *o* betűvel jelölték, bizonyosan már labiális *a* hangot is ejtettek a helyén: tör. **taš* > Konszt. *τασησ* [tȧsisz] (görögösített alak) > DömAd. *Tosu*, An. *Tosu* [Tasu]; alán **aχsīn* > HB. *achscin* [ȧχszi̯n] > [1237–1240] *Ohzyn* [asszony]; szl. *chvrastъ* > 1228 k. *chrast* [talán még χrȧszt] > 1225 *Horosth* [haraszt]. – A feltehetőleg a 11. században indult tendencia a 13. század végére befejeződött. Ezért a 14. század elejétől keletkezett forrásokban az *a* betűk már nyilván a labiális *a* hangot jelölik, pl.: (tör. ** ǰapaγu* >) 1332–1337 *Gapyu* [gyapjú].

ë > ö – Az ómagyar korból kevés ilyen fajtájú labializációra van adatunk: KT. *lelhetneync* > Jókai-k. *lewlek* [lölék] 'találták'; ném. *zweck* [cvëk] (a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása után: **cëvëk*) > 14. sz.: *ceuuek* [cövek]. Több adat tanúsága szerint labiálissá válik az *l* + dentális mássalhangzó-kapcsolat előtt álló *ë*: 1086 *Felduuar* > 1291 *Feuldvar* (= Földvár); 1221 *Zeldes* > 1316 *Zeulduar* (= Zöldvár). Ez a jelenség a 13. századtól adatolható.

A bemutatott változások nyilvánvalóan összefüggnek a hangsúlyviszonyokkal: a hangsúlyos helyzet kedvez a nyíltabbá válásnak, a hangsúlytalanság pedig a labializálódásnak. A folyamatok nem érintettek minden hangot, és bizonyára területileg sem hatottak egyformán. Így nyelvjárási eltérések alakulhattak ki, melyek közül ma is meglevő (bár erősen visszaszorulóban levő) jelenség az ***ö*-zés** és ***ë*-zés**.

Az asszociációs hangváltozások közül a **hasonulás** is befolyásolta számos szó hangalakját (új fonémák ilyen módon nem jöttek létre). A hasonulásokat leggyakrabban a **magánhangzó-harmóniá**ra, azaz a vegyes hangrendűség megszűntetésére való törekvés okozta, mely az ómagyar kor első felében még elég erős volt. A jelenséget elsősorban természetesen jövevényszavakban, de összetételben és az önálló szóból keletkezett határozóragoknál is (l. még a morfématörténeti fejezetben: **III. 6.3.3.1.**) megfigyelhetjük: (előreható hasonulás) alán **aχsīn* > HB. *achscin* > [1237–1240] *Asscun* (= asszony); lat. *angelus* > HB. *angelcut* [ȧndźselkut] (= angyalokat) > KTSz. *angolucnoc* (= angyaloknak); szl. *medja* > TA. *megaia* [medźsájá] (=

megyéje) 'mezsgyéje' > 1217 *Mege* [megye]; R. *magyer* (elhomályosult összetétel) > 1231 *Magyare* (= magyaré); HB. *halalnec* > ÓMS. *viragnac*; (hátraható hasonulás) szl. *milost* > HB. *milostben* > Jókai-k. *malastual* (= malaszttal); R. *magyer* > Konszt. *μεγέρη* [medzseri], 1193 *Meger* (= Megyer).

Kisebb mértékben érvényesült a **hátraható elhasonulás**. Ezekben az esetekben a második szótag veláris magánhangzója (jellemzően az *á*) palatálissá teszi az első szótag veláris magánhangzóját, és így vegyes hangrendű szó jön létre: tör. **ǰarta* > Bécsi k. (toldalék nélkül) *gorťa* [gyortya] ~ 1395 k. (toldalékos alakban) *gertyabā* [gyërtyában] ~ Müncheni k. (toldalék nélkül) *gerťa* [gyërtya]; szl. *draga* > 1208 *Daragam* (az *m* latin végződés) > 1213 *Deraga (= drága)*.

Sajátos elhasonulást eredményez a *j* kiesése (az első szótagi veláris magánhangzóra ható palatalizáló hatásával) a szó eleji *jo, ju* hangkapcsolatból: *jo, ju > ji > i:* HB. *iorgossun* > Jókai-k. *yrgalmaz;* l. még: *jonkább > inkább, juhász > ihász, juhar > ihar*.

5.2.5. A magánhangzók nyúlása

A nyúlás kiterjedt a legtöbb magánhangzóra, de nem egyenlő mértékben. A folyamatok bemutatására az írásos adatokat ritkán tudjuk perdöntő módon segítségül hívni, mert a magyar írásbeliségben hosszú ideig nem jelölték a magánhangzó rövid vagy hosszú voltát. Az etimológiára támaszkodva és a későbbi helyzetekből kiindulva lehet a folyamatokra következtetni.

A pótlónyúlás – Egytagú szavakban és többtagúak utolsó szótagjában jelentkezik, és összefügg a **tővégi magánhangzók eltűnésé**vel: az így keletkező időtartamhiányt pótolhatta a tő belseji magánhangzó megnyúlása. A *tüze-t : tűz-ben* szópárból azt is láthatjuk, hogy az egyelemű, mássalhangzós toldalékok előtt a megmaradó tőséghangzó miatt a szótőben nem lép fel időtartam-veszteség, ezért a tő magánhangzója rövid marad. A később keletkezett és általában magánhangzót is tartalmazó toldalékok viszont a tőséghangzó nélküli, megnyúlt időtartamú tőhöz járulnak (l. még a morfématörténeti fejezetet: **III. 6.1.2.**).

A pótlónyúlás esetei: **i > í:** *vize-s : víz-ben, nyila-m : nyíl-ról;* **u > ú:** *nyula-t : nyúl-ról, ura-k : úr-nak;* **ü > ű:** *tüze-s : tűz-höz, füze-s : fűz-től;* **ë > é:** *nëgyë-d : négy-kor, fazëka-s : fazék-ban;* **e > ē:** *keze-m* : R. *kēz-nek, jege-s* : R. *jēg-ben* (az *ē > é* záródás a középmagyar korban történt meg); **ȧ > á:** *nyȧrȧ-t : nyár-ig*. – A pótlónyúlás nem minden esetben következett be. Számos olyan alapnyelvi eredetű szavunk van, amelynek végéről a tővégi magánhangzó eltűnt, a tő belsejében mégsem történt nyúlás (vagy nem ez okozta a nyúlást): *far, les, nyel, tud* stb.

A pótlónyúlás a 10. és 13. század közé tehető, miként a tőséghangzók eltűnése is. Erre utal az a nyelvi tény is, hogy *ö > ő és o > ó* váltakozást nem tapasztalunk a tövekben, mivel hosszú *ó* és *ő* nem volt a 13. század előtt. Az egyes újabb leíró grammatikai munkákban a tő belseji időtartamot váltakoztató tövek közé sorolt *dráma : dramatizál, papír : papiros* stb. nem tartozik a pótlónyúlás esetei közé. Az egyes párokat alkotó szavak ugyanis vagy más-más nyelvből való (és gyakran időben is eltérő) átvételek, vagy ez a fajta kettősség már az átadó nyelvben is megvolt, tehát a magyar nyelv „készen" vette át ezeket a szóalakokat.

A mássalhangzónyúlás egyéb esetei – Nyúlás az *l, r, n, ny* előtt: *halál, sárkány, oroszlán, gyékény*. – A hangsúly hatására is bekövetkezhetett nyúlás: tör. **čatïr > sátor,* tör. **sïnïq > szúnyog*. – Több hatás egyszerre érvényesül: a török eredetű *árok, bársony* és más szavak esetében mind a hangsúly, mind az *r* nyújtó hatásával számolhatunk. – A szl. *malina > málna, palica > pálca* változásban a hangsúly, az *l* nyújtó hatása, valamint a **kétnyíltszótagos tendencia** következtében kieső magánhangzó időtartamát pótló nyúlás egyaránt szerepet játszhatott.

5.2.6. A hiátus

Ha két teljes nyomatékú magánhangzó egymás mellé kerül, **hiátus (hanghézag)** keletkezik. Az ómagyarban ez leginkább úgy keletkezett, hogy a *β* és a *γ* két magánhangzó között kiesett: ugr. **luβ𝛿* > TA. *luazu* [luászu] (= lovász); TA. *kues* [kües] (= köves); HB. *halaláál* (= halálával); ősm. **feγe* > TA. *aruk fee* [áruk feé]. – A szavak toldalékolásakor és szóösszetételekben szóhatáron is keletkezhet hiátus: HB. *elnie* (= élnie), *intetvinec* [intetüínek] (= intésének); TA. *lean* (= leány; elhomályosult szóösszetétel).

A hiátus azonban ellentmond az alapnyelvi eredetű és az ómagyar korban is még erős hagyományú CVCV(CV) hangszerkezetnek, hiszen általa CVVC szerkezet jön létre. Ennek kiküszöbölése különféle módokon történt.

1. Hiátustöltő mássalhangzó beillesztése a két magánhangzó közé:

j – TA. *megaia* [mëdźsájá] (= mezsgyéje), *petre zenaia* (= Péter szénája): mindkét esetben magánhangzós szóvég + az E/3. birtokos személyjel közé lépett be a hiátustöltő *j;* – **β (> v)** – TA. *kues* [kües] > Bécsi k. *kǫuèc* [kövek]; [1220 k.] *Apattoa* (= Apáttava) > 1211 *Posontaua* (= Pozsonytava). A HB.-ben az elbeszélő múlt idejű határozott ragozás különleges alakjaiban hiátust őrző és azt megszüntető alakokat is találunk: *mundoa* (= mondá), de *feledeve* (= feledé); – **h** – HBK. *kegilmehel* (= kegyelmével), GyS. *scemehel* (= szemével): ezek az alakok úgy keletkeztek, hogy a *-val/-vel* rag eredeti *β*-je két magánhangzó között kiesett, majd a létrejött hiátust az ugyancsak hiátustöltő *h*-val szüntették meg. Hasonló jelenség olyan szavakat is érintett, amelyekben a *v* eredeti (etimologikus) hangja a szónak: szl. *bivol* > 1193 *Biwol*, majd a *v* (illetőleg akkoriban még feltehetőleg *β*) kiesését tükröző *Byol* (1246). Az 1533-as *Biial* a hiátusnak *j*-vel, az 1701-es *Bihalok* már a *h*-val történt kitöltését mutatja (ez utóbbi alak nyilvánvalóan már sokkal korábban is létezett).

2. A hiátus megszűnhet úgy is, hogy **két azonos magánhangzó összevonódik**, s így hosszú magánhangzó jön létre: tör. **aγačï > ȧȧcsį > ács;* tör. **čalaγan > csȧlȧȧn > csalán;* tör. **baγatur > bȧȧtor > bátor*. Ez a folyamat azonban nem zajlott le akkor, ha az egyik magánhangzó valamilyen toldalék, vagyis funkciós elem. Ilyenkor általában a *j* tölti ki a (tipikusan a *γ* kieséséből keletkező) hiátust: **ideγe-n > ideen> idén* (ebben az esetben a *γ* utáni *e* csupán egy tővéghangzó), de: *ideγ-é > ideé > idee > ideje* (ebben az esetben a szóvégi *é* > *e* az E/3. személyű birtokos személyjel, melynek nyelvtani okokból meg kell maradnia).

3. A hiátus megszűnhet **magánhangzó-kivetés (elízió)** által: TA. *lean* (= leány) > Bécsi k. *lanokat* (= lányokat); lat. *Andreas* > *András,* lat. *Michael* > *Mihály*.

5.2.7. A kétnyíltszótagos tendencia

Az ősmagyar korhoz hasonlóan az ómagyarban is hatékony maradt: HB. *uruzag* > 1359 *orzag* (= ország); szl. *konica* > 1508 *kanczas* (= kancás); szl. *pojata* > 1363 *Payatas* > 1422 *Paytha* (= pajta).

5.2.8. A rövid magánhangzók rendszere az ómagyar kor végén

A korszak folyamán eltűnt veláris *į* és a szűk nyelvjárási szintre visszaszorult illabiális *ȧ* zárójelben áll. A korszak folyamán keletkezett új fonémákat (labiális *a* és *ö*) félkövér betűk jelölik.

Veláris		Palatális	
illabiális	labiális	labiális	illabiális
(i)	*u*	*ü*	*i*
	o	***ö***	*ë*
(à)	***a***		*e*

5.2.9. A kettőshangzók (diftongusok)

A diftongusok kialakulásában és arányuk növekedésében a jövevényszavak végén található eredeti vagy másodlagosan, a magyarban réshanggá vált mássalhangzók vokalizálódásából létrejött félhangzók is részt vettek. Az ómagyar kor végére a kettőshangzók mind hosszú magánhangzóvá egyszerűsödtek (monoftongizálódtak).

5.2.9.1. Az illabiális utótagú kettőshangzók

Az ómagyar korszak elején az ősmagyar kori *i̯* utótagú diftongusok már hosszú magánhangzókként jelennek meg a forrásokban (az *í* valószínűleg korán rövidülhetett is): TA. *gnir uuege* [nyír βégé] (= nyír vége); HB. *munda* [mondá]; HB. *vilagbele* [βilág belé] (= világba); KT. *etetý* [ëteti]. A feltételes mód jele az ómagyar kor elején még illabiális utótagú kettőshangzós formában volt meg: HB. *eneyc* [ënëi̯k] (= ennék 'enne'), KT. *lelhetneýnc* [lëlhetnëi̯nk]. – Palatális tőmagánhangzót tartalmazó szavak esetében a monoftongizálódás hosszú *é*-t, illetőleg *í*-t eredményezett. A kettősséget ugyanabban a forrásban is megtalálhatjuk: HB. *gimilce tvl* (= gyümölcsétől) és *lilki ert* [lëlkíért] (= lelkéért). Erre a kettősségre utalnak a nyelvjárásokban még ma is meglevő alakok: *szemibe* 'szemébe', *kezit* 'kezét' stb. Az *í*-ző és *é*-ző nyelvváltozatok elkülönülése is ezzel a folyamattal függ össze: 1216 *keyc* 'kék' > 1217 *kek* ~ 1268/ *kyklew* 'kéklő'. – Veláris hangrendű szavakban hosszú *á* jön létre: ősm. **búzài̯* > *búzá(s)*, ősm. **házài̯* > *házá(t)*. Az elbeszélő múlt idejű E/1. személyű *várék* és az E/1. személyű feltételes módú *várnék* alak arra utal, hogy egyes esetekben a veláris hangrendű szavakban is *é* jött létre, hogy ezzel elkerülhető legyen a zavaró nyelvtani azonos alakúság a T/3. személyű (ők) *várák*, (ők) *várnák* formákkal.

Az ómagyar korban illabiális utótagú diftongus az *-ít* képző előzményében, a *-χt* hangkapcsolat továbbfejlődésével alakul ki: GyS. *tonohtuananak* [tanoχtβányának] (= tanítványának); Jókai-k. *tanoÿtlak* (= tanítlak); Jókai-k. *ſegeytenÿ* (= segíteni); 1423 k. *zcipehtlek* [szípehtlek] (= szépítlek), 1506 *zepeit* [szépejt] (= szépít). A hangalakjában egységesült *-ít* (illetőleg egyes nyelvjárásokban *-ét*) képző arról tanúskodhat, hogy az *i̯* félhangzó magához hasonította az előtte álló veláris magánhangzót: *-oi̯t* > *-ëi̯t*. Ezáltal az egyes nyelvváltozatokban egy ideig eltérő alakú diftongusok jelentkeztek: Jókai-k. *fordoytany* ~ Guary-k. *el fordeytoía* (> *fordít*). A nyelvi gazdaságosságra, az egyszerűségre való törekvés pedig a palatális hosszú magánhangzós képzőket, a köz- és irodalmi nyelvben az *-ít* formát tette általánossá.

Egyes ómagyar kori jövevényszavak szóvégéből is ideiglenesen *i̯* utótagú kettőshangzók jöttek létre: szl. *gnojь* > Jókai-k. *ganay*; fr. R. *poray* > 1395 k. *paray*. Ezek a szóvégek később több irányba fejlődhettek:

a) a magyar fonológiai szabályoknak megfelelően az *-ai̯* diftongusból *a+j* hangkapcsolat lett; – **b)** a már fent említett elhasonulással palatális szóvég alakul ki: Müncheni k. *ganeit* (= ganéjt), PestiF. 1536 *pareÿ*; **c)** a diftongusjellegű kapcsolatból hosszú *-é* jön létre: Bécsi k. *ganėual* [ganéval], Bécsi k. *parebol* [paréból].

5.2.9.2. A labiális utótagú kettőshangzók

Ezek a diftongusok a ***β* és a *γ* vokalizálódása,** félhangzós *u̯*-vá, illetőleg *ü̯*-vé alakulása után keletkeznek. Ezek a félhangzók lehetnek alapnyelvi vagy belső keletkezésű toldalékok, vagy jövevényszavak bizonyos hangjaiból jöttek létre. Ez utóbbiak között számos olyan török eredetű szót találunk, amelynek végén az ősmagyarban *γ* állt: tör. **burčaq* > *borsaγ* > *borsou̯ (> borsó).* Szláv jövevényszavak labiodentális *v*-jét *β* helyettesítette az ómagyar kor elején, majd ez vokalizálódott és vett részt a labiális utótagú diftongusok létrehozásában: szl. *podkov* > *potkoβ* > *patkou̯ (> patkó).*

Az *u̯* és *ü̯* előtt (ezekhez hangrend szempontjából igazodva) bármilyen nyelvállású magánhangzó állhatott. A zárt félhangzók előtt a teljes magánhangzók gyakran zártabbá váltak. Ezekből a diftongusokból is mindig hosszú (kevés kivétellel) labiális magánhangzók *(ó, ú, ő, ű)* jöttek létre, de hogy konkrétan melyik, azt számos, gyakran egymást keresztező tényező határozta meg: hasonulás, nyíltabbá vagy zártabbá válás, labializáció vagy delabializáció, a kettőshangzót alkotó elemek közötti nyomatékviszonyok egyaránt szerepet játszhattak. Ezért egy-egy diftongus több irányban is módosult, ezáltal részben nyelvjárási különbségek alakultak ki, részben analógiás hatások is érvényesülhettek rajtuk. Az alábbiakban a legfontosabb változásokat tekintjük át.

iü̯ – A változási sor a következő: *iü̯* > *ëü̯* > *öü̯* > *ő* (nyíltabbá válás és labializálódás): 1061 *kyu* [kiü̯] > 1193 *keu* [këü̯] > 1272 *Solumkou* [Sólumköü̯] (= Sólyomkő) > Bécsi k. *kǫ*.

ëü̯ – Az egyik fejlődési sor a következő: *ëü̯* > *öü̯* > *ő* ~ *ű:* An. *Erdeu* [erdëü̯] > 1347 *erdow* [erdöü̯] > 1328 *Erdw* [erdő vagy erdű] > Bécsi k. *èrdǫc* [erdők]. – Más, viszonylag gyakran előforduló esetekben az *ë* magához hasonítja a labiális félhangzó *ü̯*-t, mely delabializálódással *i̯*-vé válik, s így *ëi̯* kettőshangzó jön létre, mely az illabiális utótagú diftongusokhoz hasonlóan monoftongizálódik (általában *é*-vé, ritkábban *í*-vé): An. *Erdeu* [erdëü̯] > DömAd. *Erdeídi* [erdëi̯di] > 1210 *Herde* [erdé]. – Ritkán (valójában csak *t* után) az *ëü̯*-ből záródással *iü̯* lesz, majd nyomatékcsere is történt: az *ü* válik teljes értékű magánhangzóvá, az *i* pedig *i̯*-vé gyengül. A *t* mássalhangzó az *i̯* félhangzó hatására palatalizálódik, és *-tyü* hangkapcsolat jön létre, melyben a szóvégi magánhangzó analógiásan (l. *keselyű, keserű* stb.) megnyúlik: *-tyű.* A folyamat minden mozzanatát nem tudjuk adatolni, de biztosan palatális szavakban zajlott le: 1395 k. *kezenteu* [keszentëü̯] > 1552 *kesentyűket* > 1560 k. *kősszőntyű* (= kösöntyű ’nyaklánc, karkötő, csat’). Hasonló módon keletkezett szavak: *csengettyű,* R., N. *fergettyű* ’forgó alkatrész’ (a *forgat* ige palatális párjából), R. *nyirettyű* ’hegedűvonó’, *töpörtyű* stb. (l. még a morfématörténeti fejezetet: **III. 6.3.1.1.**).

ou̯ – Ez a diftongus leggyakrabban *ó*-vá egyszerűsödik: VA. *zamtou* [szȧmtou̯] > 1075 *Samto* [számtó] > *szántó;* 1268 *Oprou* > 1281 *Apro* [apró]. – A *borjú* és *hosszú* típusú szavakban az *ou̯* elhasonulással előbb *ëu̯,* majd záródással *iu̯* lesz. Ezután hasonló nyomatékcsere következhetett be, mint egyes esetekben az *iü̯*-nél is: az *u* helyett az *i* válik félhangzóvá. A *i̯u* diftongus félhangzója *j*-vé alakul át, és vagy megmarad, vagy hasonul az előtte álló mássalhangzóhoz; az *u* pedig analógiásan (l. *szomorú, homorú* stb.) megnyúlik. Például: ősm. **βoraγ* > *vorou̯* > *vorëu̯* > *variu̯* > *varju:* 1342 *Worrew* [varëu̯] > 1341 *woryou* [varjú]; 1086 *huzeu* [huszëu̯] > 1274 *Huscyw* [hoszjú] > 1335 *Huzu* [hosszú]. – Az *ou̯*-ból kiinduló *ëu̯* diftongus második eleme azonban illabializálódhatott is, és *ëi̯* kettőshangzó jött létre,

mely szabályszerűen *é*-vé vagy *í*-vé egyszerűsödik: 1177 *Husee* [huszé], 1341 *Huzy* [hosszi]. – A *i̯u* alakú diftongusra mennek vissza az eredetileg *t* végű igékből létrejött olyan szavak, mint a *kopoltyú, sarkantyú, pattantyú* 'ágyú' stb.: ezek folyamatos melléknévi igenevekből szófajváltással lettek főnevek (l. még a morfématörténeti fejezetet: **III. 6.3.1.1.**).

szóvégi uβ, uγ – Ezek egyrészt közvetlenül *ú*-vá válhattak: tör. **qapug* > ősm. **kȧpuγ* > 1162 *Copuu* [kapú] > *kapu;* HB. *chomuv* [χomuβ] > 1211 *Homu* [hamú] > *hamu.* – Másrészt a hangkapcsolatokban álló *u* nyíltabb *o*-vá vált, az így létrejött *o̯u̯* diftongus pedig hosszú *ó*-vá egyszerűsödött: ugr. **luβз* > 1193 *lov* [loβ, de talán már lo̯u̯] > 1395 k. *low* [lo̯u̯, de talán már ló] > 1519 k. *loh* [ló].

5.2.9.3. A hosszú magánhangzók rendszerének változásai az ómagyar korban

A korszak elején csak az illabiális *á, é* és *í* volt meg. Ezek gyakoriságát növelhette az illabiális utótagú diftongusok még megfigyelhető **monoftongizálódás**a *(tanít, gané),* a **pótlónyúlás** *(víz, nyár, kēz > kéz),* a hiátus egyik megszüntetéseként alkalmazott **magánhangzó-összevonás** *(csalán),* valamint egyes mássalhangzók **nyújtó hatás**a *(gyékény).* A *nyara-t : nyár* kettősségből, illetve a *bátor* hosszú magánhangzójából arra következtethetünk, hogy a nyúlás idején még létezett a rövid magánhangzók állományában az illabiális *ȧ.* Szó belsejében a rövid *ü* és *u* mellé a pótlónyúlás létrehozta a hosszú *ű*-t és *ú*-t. – A rendszerből teljesen hiányzó hosszú *ó* és *ő,* valamint a szóvégekről hiányzó *ú* és *ű* fonémák igen nagy számban jöttek létre a labiális utótagú kettőshangzók monoftongizálódásával *(ló, erdő, tanú, keserű):* ez a folyamat a 12–14. századra tehető.

A szóvégi hosszú *í* valószínűleg már a 10. századtól kezdődően (N. *szemibe*), az *uβ* és *uγ* szóvégre visszamenő korai keletkezésű *ú* és *ű* a 11–12. században *(hamu, kapu),* a hosszú *á* és *é* a 13–14. században megrövidült *(fa, eke),* bár ez utóbbiaknál számos esetben megmaradtak: *alá, mellé;* az elbeszélő múltban a *látá, kéré* (határozott ragozás) : *láta, kére* (általános ragozás) szembenállásban pedig a megmaradt, illetőleg megrövidült magánhangzók **nyelvtani funkció**t kaptak.

A hosszú magánhangzók rendszere az ómagyar kor végén
Az ómagyarban keletkezett fonémákat félkövér betűk jelzik.

Veláris		Palatális	
illabiális	labiális	labiális	illabiális
	ú	***ű***	*í*
	ó	***ő***	*é*
á			***ē***

Az ómagyar kor végére minden rövid magánhangzónak kialakult a hosszú párja, mégpedig azonos nyelválláson és ajakműködés szempontjából is azonosan. Ez csupán a veláris alsó nyelvállású magánhangzókra nem érvényes: azokban a nyelvváltozatokban, amelyekben az illabiális *ȧ* labializálódott, a rövid : hosszú szembenállás a labiális *a* és az illabiális *á* között áll fenn.

A teljes magánhangzó-állomány az ómagyar kor végén

Veláris				Palatális			
Illabiális		Labiális		Labiális		Illabiális	
Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú
		u	*ú*	*ü*	*ű*	*i*	*í*
		o	*ó*	*ö*	*ő*	*ë*	*é*
ȧ	*á*	*a*				*e*	*ē*

6. A középmagyar kor
6.1. A mássalhangzórendszer változásai

Kevés olyan nagyobb változás történt, mely az egész nyelvterületet vagy annak túlnyomó részét érintette. Ilyen volt az **új fonéma**, a ***dzs*** megjelenése. Az ómagyar kor végére kialakuló mássalhangzórendszerben már csak az az egyetlen üres hely volt a **zöngés : zöngétlen szembenállás**t tekintve, ahova a *dzs* egyszerűen és természetes módon be tudott illeszkedni. Hátraható hasonulásos, tehát kötött helyzetekben (pl. *rácsba, Bécsben*) allofónként már nyilván hallható volt a *dzs*, fonémává azonban oszmán-török jövevényszavak segítségével vált. A török *c*-t [olvasva *dzs*-t] tartalmazó szavak eleinte **hanghelyettesítés**sel illeszkedtek be a magyar szavak közé: ezt mutatja *zseb* szavunk első adata (1549), és a később *handzsár* formában rögzült szavunk (’ívelt pengéjű, kardszerű fegyver’) *hangyár* alakban is előfordul (1550/). A fonéma meghonosodását mutatják a következő alakok: *handsaroc* (= handzsárok, 1578), *dsida* (= dzsida ’hosszú nyelű lándzsa’, 1607).

A *z* fonémának a szó belseji affrikálódása (jellemzően az *-ózik/-őzik* képzőben) már az ómagyar kor végén megindult, de a folyamat ebben a korszakban erősödött meg. A kialakuló ***dz*** hangot tartalmazza a következő adat: 1645 *Rugodzik*. Bár a *dz*-s ejtésváltozatot egyre több példa mutatja, az átalakulási folyamat máig sem zárult le: a *kapálózik ~ kapálódzik*, *vakarózik ~ vakaródzik* alakváltozatok közül mindkettő él a köznyelvben is.

Az egységesülő magyar nyelv szempontjából jelentős volt **az *l*, az *ly* és a *j* egymáshoz való viszonyának alakulása**. Az ómagyar kor fejleménye volt az *l* > *ly* palatalizálódás, majd ennek folytatódása a *j* irányában. A középmagyarban az adatok alapján három nagyobb terület kezd elkülönülni az említett fonémák használata szempontjából. – **1.** Az *ly* csupán a palóc nyelvjárásban, valamint egyes erdélyi és moldvai csángó nyelvjárásban maradt meg. Erre utalhatnak a következő adatok: 1560 k. *hely, barbelj* (= borbély). – **2.** A Dunántúl nyugati és déli területein az *ly* > *l* változás eredményét figyelhetjük meg egyre gyakrabban: 1585 *mihalt* (= Mihályt). Ez a jelenség tapasztalható az *l* + *j* hangkapcsolatban is: 1576 *Myellek* (= műveljek). A korszak végén, a 18. században ezen a területen az *l*-ezés vált általánossá. – **3.** A középső és keleti nyelvjárásokban – a helyesírási hagyományból fakadóan is – még sok adatban található *ly*, például: 1559 *Golyobyssal*. A *ly* és *l* váltakozására is vannak példáink: 17. sz. eleje *Mihal ~ Mihaly, Erdelt ~ Erdelyben*. Az *ly* > *j* változás írásbeli adatai a 17–18. században válnak gyakorivá: 1696 *Kiraj*, 1708 *skatujával*. A következő nyelvtörténeti korszakban a *j*-s alakok kerülnek többségbe a kialakuló egységes köznyelvben.

A magánhangzóközi helyzetben álló mássalhangzók nyúlását számos adattal igazolhatjuk például a 17. század elejéről is: *eggyet, illyen, erössödnek*.

A mássalhangzórendszer a középmagyar kor végén

	Zárhangok zöngétlen	zöngés	Nazálisok	Réshangok zöngétlen	zöngés	Affrikáták zöngétlen	zöngés	Likvidák	
Bilabiális	*p*	*b*	*m*						
Labiodentális				*f*	*v*				
Dentialveoláris	*t*	*d*	*n*	*sz*	*z*	*c*	*-dz-*	*l*	*r*
Alveopalatális				*s*	*zs*	*cs*	***dzs***		
Palatális	*ty*	*gy*	*ny*		*j*			*ly*	
Veláris	*k*	*g*							
Laringális				*h*					

A félkövérrel jelölt új fonéma, a *dzs* megjelenésével teljessé vált a **zöngés : zöngétlen szembenállás**. A *dz* fonéma szó elején nem állhat, és magánhangzóközi helyzetben mindig hosszú a kiejtésben.

6.2. A magánhangzórendszer változásai

A mássalhangzókhoz hasonlóan a magánhangzók körében is több olyan tendenciaszerű változás zajlott le, mely jobbára csak kisebb vagy nagyobb nyelvjárásterületeken figyelhető meg.

A rövid magánhangzók körében az egyik ilyen a **labializáció**. Az *i* > *ü* esetében a hangsúlyos szótagból kiinduló változásról van szó, így nem az *i* fonéma gyengülése volt az indíték, hanem különféle **asszociációs változások** vezettek az ajakkerekítéses hang kialakulásához. Labializálódás történhetett labiális mássalhangzó hatására: 1438 *Byk* > 1588 *Bwk* [bük]. A második szótagban álló *ő, ű* hátraható hatására is *ű* jött létre: 1596 *Ideyen* > 1594 *ewdeoben* [üdőben]. Az *l* + dentális kapcsolat előtt is labializálódás történhetett: 1552 *kylgye* > 1582 *kewlgyem* (= küldjem). Ezeknek a tendenciáknak az analógiás hatása miatt olyan esetekben is hangsúlyos *i* > *ü* labializálódás ment végbe, ahol az említett asszociációs helyzetek egyike sem állt fenn: 1550 *kwnyergek* [künyergek] (= könyörgök), 1605 *hütre* (= hitre), 1691 *füzetni* (= fizetni). – Ez a fajta labializálódás a nyugati, valamint a székely és a csángó nyelvjárástípusra jellemző.

Az ***ë* > *ö*** labializáció **hangsúlytalan szótagban** már az ómagyar korban erős tendencia volt, s a középmagyar korból is vannak rá adatok: 1592 *megyök*. A hangsúlytalan helyzetből a labializáció hátrafelé hatva labializálta a hangsúlyos szótagi *ë*-ket: 1584 *köröztyeni* (= keresztyéni). Ez az *ö*-zés Baranyában, a Drávaközben, Somogyban és Szeged környékén volt jellemző, de a törökök elől menekülő magyarság révén a nyelvterület több részén is megjelent.

A hangsúlyos szótagokban *ë*-ből keletkező *ö*-k ugyanolyan **asszociációs változások** eredményeként jöttek létre, mint azt az *i* > *ü* labializálódásnál már láttuk: 1549 *Kewesd* > 1596 *Köwesd* (a labiális *v* hatására); 1549 *Felsew* > 1570 *feolfeo* [fölső] (a második szótagbeli *ő* – és bizonyára az *l* labializáló – hatására). Ezek **analógiás hatás**ára független hangsúlyos *ë* > *ö* labializáció is történhetett: 1552 *ördeg* (= ördög), 1686 *höregj* (= hörögj). Az *ö*-zésnek ez a fajtája a nyugati nyelvjárásban vált általánossá, de a keleti nyelvjárásterületen is megfigyelhető.

Több nyelvjárást is érintett a **nyíltabbá válás**. Az újmagyar korban kialakuló egységes köznyelv szempontjából a legnagyobb jelentősége az ***ë* > *e*** változásnak volt. Írott forrásaink e hangok kettősségét azonban nem jelölték. A későbbi, mai helyzetből kiindulva azonban feltételezhetjük, hogy ez a változás az északkeleti és az erdélyi nyelvjárásokat érintette erősebben: a változás következtében ezekből a nyelvváltozatokból eltűnt az *ë* fonéma, ezek a nyelvváltozatok pedig *e*-ző k lettek. – A nyíltabbá válás eredményezte a mezőségi *a*-zást (*dabál* ’dobál’) és a Veszprém környéki *ä*-zést (*gyärëk* ’gyerek).

A nyugati és egyes keleti nyelvjárásokra jellemző a **zártabbá válás** egyik esete, az ***á* utáni *a* > *o*** záródás: 1563 *házomnál;* 1740 *gabonámot*. Az *a* > *o* záródás a székely nyelvjárásokban a *-t* tárgyrag és a *-k* többesjel előtt is gyakori jelenség: 1591 *hatatokoth* (= hátatokat), 17. század eleje *temagadot, marhaiokot* (= marhájukat).

A hosszú magánhangzók változásának időbeli lefolyását nem könnyű megállapítani, hiszen a források még ebben a korszakban sem jelölik következetesen a magánhangzók hosszúságát. Ezért ebben az estben is a későbbi nyelvjárási helyzetből lehet visszafelé következtetni egyes tendenciákra.

Az ómagyarban a rövid nyílt *e* > hosszú nyílt *ē* változással (pótlónyúlással) létrejött *ē* a szótári tövek részévé is vált: *kēz : kezek, jēg : jeges*. Ezek a nyílt hosszú *ē*-k idővel a palóc nyelvjárás egy részének kivételével *é*-vé záródtak (***ē* > *é***): *kéz : kezek, jég : jeges*. A változás kiindulási területét és kezdetét nem tudjuk megállapítani. A 16. századtól keletkezett nyelvtanok közül több is nyelvi tényként említi a hosszú nyílt *ē* hangot. Ezekben különböző jeleket alkalmaznak az *ē* és *é* elkülönítésére: *ęles* [ēles] (= éles), *fèl* (= fél <ige>), *fél* [fēl] : *felet*. Geleji Katona István szerint a palócokat erről a hangról azonnal meg lehet ismerni. 18. századi nyelvtanaink szerzői is általában nyelvjárási jelenségnek tartják, ezért feltételezhetjük, hogy a hosszú nyílt *ē* fonéma a középmagyar korban (a palóc kivételével) fokozatosan eltűnt a magánhangzórendszerből.

Erős nyelvjárási különbséget tükröz az ***é* ~ *í*** kettősség is *(kemény ~ kemíny, méreg ~ míreg)*. Ez szabályszerűen csak olyan *é* hangokat érint, amelyek nem *ē*-ből záródtak. Az ***í*-zés** (ami már a középmagyar korban is erősen nyelvjárási jegy volt) két nyelvjárásterületre jellemző. A nagyobbik a Tiszántúl és az ehhez csatlakozó északkeleti-keleti területek. Az ide köthető *í*-zés már ómagyar kori emlékekben is megfigyelhető (Döbrentei-kódex, 1508), de a Szatmár megyei Szinyérváralján született Sylvester János is *í*-ző nyelvjárásban fordította le az Újtestamentumot (1541): *nipnek, righen, vigre*. – Az *í*-zés kisebbik területe az Északnyugat-Dunántúl, erre írásos adatok is utalnak: 1583 *nyszthewnk* (= néztünk).

Több nyelvjárásban, így a Dunántúlon, északkeleten, a középső területeken és Erdélyben is megfigyelhető volt a középmagyar korban az ***ó* ~ *ú*** és ***ő* ~ *ű*** **kettősség:** 1563 *Hegyk* (= Hegykő), 1589 *üket* (= őket); 1772 *gyanó* (= gyanú), 1715 *Lu Uczaban* (= Ló utcában).

Feltehető, hogy ebben a korszakban (de újabb kutatási eredmények szerint talán már a 15. század végén) indult meg több nyelvjárásban is a középső nyelvállású hosszú magánhangzók *(ó, ő, é)* **diftongizálódás**a (kettőshangzóvá válása), de a korabeli források ezt a jelenséget nem jelölik. Csupán a 19. századi tudatos nyelvjárási feljegyzések szolgáltatnak biztos adatokat erre a változásra.

A rövid és hosszú magánhangzók állománya a középmagyar kor végén

Veláris				Palatális			
Illabiális		Labiális		Labiális		Illabiális	
Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú
		u	*ú*	*ü*	*ű*	*i*	*í*
		o	*ó*	*ö*	*ő*	*ë*	*é*
	á	*a*				*e*	

A mai köznyelvi magánhangzó-rendszerhez képest többletként jelentkezik a **zárt *ë*** megléte. Ez a hang a köznyelvi rendszerből csak az újmagyar korban szorul ki, de a nyelvjárásokban és a regionális köznyelvi változatokban még ma is megvan. (A **6.** pontban tárgyalt változásokhoz l. még a változatok történetéről szóló fejezetet: **VII. 4.**)

7. Az új- és újabb magyar kor

E két korszak egyszerre való tárgyalását az indokolhatja, hogy a középmagyar korszak végére kialakult hangállomány lényegét tekintve megegyezik a 19. század elején kialakult köznyelvi rendszerrel, mely a további évtizedekben csupán kisebb módosulásokon ment át. Ezt a stabilitást erősítette a **szabályozott helyesírás** is. Az elmúlt kétszáz évben megfigyelhető változások jobbára az elsődlegesen a szóbeliségben élő nyelvjárásokat érintették: ezek sem maradtak érintetlenek a köznyelv egységesítő hatásától, és egyre több jellegzetességük szorult háttérbe. A következőkben tömören összefoglaljuk a köznyelvi hangrendszer módosulásait, és a legfontosabb nyelvjárási változásokat (l. még a változatok történetéről szóló fejezetet: **VII. 5.**).

7.1. A mássalhangzók

A köznyelvi rendszerből valójában már az újmagyar kor elejére kiveszett az *ly*, csupán a helyesírási hagyomány őrzi még ma is. A beszélt köznyelv – miként a nyelvjárások jelentős része is *j*-ző.

Mint már többször is szó volt róla, a jövevényszavak módosíthatják a fonémaállományt egyedeiben (pl. a *c* vagy a *dzs* megjelenése) vagy gyakoriságukban (pl. a *g* fonémák gyakoriságának növekedése szláv, latin és német jövevényszavak hatására). Az új- és újabb magyar korban jól megfigyelhető, hogy a nemzetközi szavak, újabban pedig főleg angol jövevényszavak megnövelték a ***dzs* fonéma gyakoriságá**t: *dzsem* (1914), *dzsentri* (1846), *dzsip* (20. sz. közepe), *dzsungel* (1893), *dzsúsz* (20. sz. második fele), *fridzsider* (1938), *maharadzsa* (1883), *menedzser* (20. sz. vége), *tinédzser* (20. sz. második fele) stb.

Ugyancsak gyakrabban fordul elő a *dz* hang, mely elsősorban a *z* > *dz* affrikálódás nyomán keletkezett már az ómagyar kor vége felé. Bár a *vakarózik* ~ *vakaródzik* változatok még ma is egymás mellett élnek, az a tapasztalat, hogy a *dz*-s változatok gyakrabban jelennek meg a beszélt nyelvben.

A központi nyelvjárások mássalhangzó-állománya megegyezik a köznyelvével. Többletet csupán az *ly* jelent a középső palóc nyelvjárásban, ám már ott is erősen visszaszorulóban van, helyét itt is a *j* foglalja el ([olyan] > [ojan]). Az **archaikus peremnyelvjárások**ban és **nyelvszigetek**en egyes fonémák hiányoznak a rendszerből (pl. a *gy* és a *ty* Felsőőrön és a csángóban, a *cs* és *dzs* a csángóban és Szlavóniában stb.), de általában elmondható, hogy ezek a rendszerek megszűnőben vannak, esetleg már ki is haltak. A nyugat-dunántúli *l*-ezés is visszaszorulóban van a kiejtésben a *j* javára ([ollan] > [ojan]).

A mai magyar köznyelvi mássalhangzórendszer

	Zárhangok		Nazálisok	Réshangok		Affrikáták		Likvidák	
	zöngétlen	zöngés		zöngétlen	zöngés	zöngétlen	zöngés		
Bilabiális	*p*	*b*	*m*						
Labiodentális				*f*	*v*				
Dentialveoláris	*t*	*d*	*n*	*sz*	*z*	*c*	*-dz-*	*l*	*r*
Alveopalatális				*s*	*zs*	*cs*	*dzs*		
Palatális	*ty*	*gy*	*ny*		*j*				
Veláris	*k*	*g*							
Laringális				*h*					

7.2. A magánhangzók

A korszak legfontosabb változása a **köznyelvi** magánhangzó-állományban, hogy a **zárt *ë*** a 19. század végétől fokozatosan kiszorult a beszélt nyelvből is. Ebben szerepe volt az írott ma-

gyar **köznyelvi helyesírás**nak, mely nem tett különbséget a nyílt *e* és a zárt *ë* között, valamint Budapest beszélt nyelvének is, mely a 19. század végétől, majd 1920 és 1945 után számos nyelvjárási jegyet semlegesített az egyre növekvő tekintélye révén. A köznyelvi hatás ellenére a magyar anyanyelvűek jelentős hányada még ma is megkülönbözteti a kétféle *e* hangot, és szövegkörnyezet nélkül is egyértelmű a következő párok közötti jelentéskülönbség: *szegek* ige : *szëgek* fn, (ti) *mëntëk* : (ők) *mëntek* stb. – Az északkeleti nyelvjárások túlnyomó része és a Mezőség kivételével a többi nyelvjárásban megvan a zárt *ë* fonéma, tehát ezekben 8 rövid magánhangzó van.

A hosszú magánhangzók körében a központi nyelvjárások közül csak egy szűk körű nyelvjárási változat, a középső palóc ismeri még a hosszú **nyílt *ē* fonémá**t – tehát a köznyelvhez képest eggyel többet –, bár ez a hang is erősen visszaszorulóban van. A hosszú magánhangzó-fonémák számát tekintve szólni kell a dunántúli nyelvjárásokra jellemző jelenségről: ezekből (legalábbis egy részükből) hiányoznak a felső nyelvállású hosszú magánhangzók, az *í, ű* és *ú.* Arra lehet következtetni, hogy ezekben nem zajlott le az ómagyar kori **pótlónyúlás**, tehát megmaradtak az eredeti rövid *ut, viz, tüz* stb. változatok. Ezek analógiás hatására az ómagyarban labiális utótagú diftongusokból létrejött hosszú *ú*-k és *ű*-k is rövidültek: *sürü, tanu* stb. A szótagzáró *l* kiesésének pótlására hosszú felső nyelvállású hangok jöhetnek létre: *elkűtte* 'elküldte', *keresztű* 'keresztül', *kidobúták* 'kidobolták' stb. Így ezekben a nyelvjárásokban csak négy hosszú magánhangzó-fonéma van.

Tendenciaszerű változás volt a középső nyelvállású hosszú *ó, ő, é* **diftongizálódás**a. A folyamatra utaló írásos adatok csak a 19. század közepéről vannak nagyobb számban. A hosszú hangok „kettéhasadása" feltehetőleg hangsúlyos helyzetben vagy valamilyen okból nyomatékos ejtés során indulhatott el. Ennek következtében a nyugati nyelvjárástípusban nyitódó kettőshangzók jöttek létre: *büör* 'bőr', *juo* 'jó', *riët* 'rét'. – Somogy és Tolna megyében, a Tiszántúl nagyobb részén és a Székelyföld nagyobb részén viszont záródó diftongusok jöttek létre: *böür, rëit, jou*. A kétféle diftongizálás közül a záródó típus erőteljesebben tartja magát még ma is.

A mai magyar köznyelvi magánhangzórendszer

Veláris				Palatális			
Illabiális		Labiális		Labiális		Illabiális	
Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú	Rövid	Hosszú
		u	*ú*	*ü*	*ű*	*i*	*í*
		o	*ó*	*ö*	*ő*	*[ë]*	*é*
	á	*a*				*e*	

A szögletes zárójelbe tett *ë*-vel arra utalunk, hogy ez a fonéma a beszélt regionális változatok zömében még ma is nyelvi realitás.

IRODALOM

E. Abaffy 1974, 1994, 2003; Benkő 1980; Honti 1985; Kis 2005; Kiss–Pusztai (szerk.) 2003; Róna-Tas–Berta 2011.

III. A MORFÉMÁK TÖRTÉNETE

Hegedűs Attila

1. Bevezetés

„A történeti nyelvtudomány elméletének középpontjában a nyelvek rokonságának vizsgálata áll, és belső fejlődésének törvényei” (Róna-Tas 1978. 284). A nyelv története a folyamatos változás története, ahol a változások folytonossága mellett az egyéni, a generációs és a lokális változások általánosulása adja a nyelvi változás alapját. A változást előidéző okok általában nyelven kívüliek, a beszéd és a műveltség megváltozásából következnek.

E két tétel (a folytonosság és a változások általánosulása) különösen is fontos a morfématörténetben, hiszen a nyelvnek ez a szintje részben a hangtannal, részben a szintaxissal érintkezik, s az ezen nyelvi szinteken végbemenő változássorok (tendenciák) kihatnak a morfémák rendszerszerű változásaira is. Az ősmagyar kortól kezdve napjainkig hat egy erő, amely a beszéd gyorsulásában figyelhető meg (a 20. században már különböző időpontokban történt műszeres mérések is segítettek ennek a gyorsulásnak a kimutatásában). E beszédbeli gyorsulás következményei a magánhangzók redukálódása **(tővéghangzók lekopása),** kiesése **(kétnyíltszótagos tendencia),** szótagok kiesése vagy redukálódása. S mivel a szótövek alakulásmódjának történetét erősen befolyásolják a hangtani változások, a beszéd gyorsulása mint morfofonetikai tényező áttételesen a szótövek változásának is oka. További általánosuló tendenciák is megfigyelhetők a morfématörténetben, olyanok, amelyek már a **mondat szintje** felé irányulnak: az aspektualitás, amely nemcsak szófajhoz kötött jelenség, hanem megfigyelhető egyes toldalékmorfémák szerepeiben is, vagy a determinálásra való fokozott készség, mely mint finnugor örökség a határozottság/határozatlanság fokozott jelölésében jelentkezik a morfémaszinten.

A morféma maga a nyelvi jel: önálló jelentéssel bír. A morfémák lehetnek: 1. **szabad morfémák**: a szótározott szavak; 2. **kötött morfémák**: nem szótározott szótőváltozatok és toldalékmorfémák. Jelen fejezet mindkét csoportot tárgyalja. A tárgyalás alapját a szófaji rendszer változásának története adja, s ezen belül az egyes szófajok kapcsán lesz szó a szófajhoz tartozó kötött morfémákról.

A **szófajtörténet** a szófajok eredetével foglalkozik (egy bizonyos szófaj mikor, miből keletkezett), továbbá azzal, hogy a szófaji rendszerben milyen átalakulások történtek a magyar nyelvtörténet folyamán (egy bizonyos szófaj mivé változik, bővül vagy szűkül-e az ide vonható szavak száma, esetleg megszűnik-e maga a szófaj vagy egyes részkategóriája). Vizsgálja továbbá a keletkezés és az átalakulás módját: a **szófajváltás**t (ezen belül a hangsúlyeltolódásokat), a **szóösszetétel**t, esetenként a **szótársulások** (kötőszókban meglevő) szerepét, vizsgálja továbbá a szófaj szerepeinek (funkcióinak) változását is.

A **szó** a beszéd szintjén mint szóelőfordulás jelenik meg, a nyelv szintjén pedig mint szótározott egység **(lexéma).** A szavakat mondatrészértékük, bővíthetőségük, alaki viselkedésük (toldalékolhatóság) és jelentésük alapján (e négy szempont egyidejű, de különböző mértékű érvényesítésével) szócsoportokba osztjuk. Ezek a szócsoportok a **szófajok**.

A lexéma és a szóelőfordulás különbsége adja a **szófajváltás** alapját: egy lexémának az aktuális nyelvhasználatban olyan új jelentése keletkezik, amelynek grammatikai jelentése eltér a szó kiinduló jelentéséhez tartozó grammatikai jelentéstől. Lényeges különbség van tehát a **poliszémia** és a **szófajváltás** között: mindkettő alapja az, hogy egy szótest több, összefüggő jelentést hordozhat, de míg például a *kacsa* (1548 ’lapos csőrű, jól úszó szárnyasfajta, réce, ruca’ → 1951 ’vizelőedény betegek számára’) grammatikai jelentése (= mondatbeli szerepe) nem változik meg, addig a *bizony* ’igaz’ (KTSz.) melléknév főnévvé válva (→ 1557 ’tanú’, 1560 k. ’igazság’, 1736 ’tanúvallomás’) a cselekvőt vagy magát a cselekvést jelöli, megválto-

zik szintaktikai viselkedése, módosul a bővíthetősége és a toldalékolhatósága. Az egyidejű nyelvhasználatban a régi és az új szófaji érték egyszerre is jelen lehet: ilyenkor **két-, illetőleg többszófajúság**ról beszélünk – az *éjszaka, reggel, este* egyszerre lehet **határozószó** és **főnév**, az *össze, túl* **határozószó**, **névutó** és **igekötő**. Az említett példákban az új szófaji érték a szótári szó új jelentésének állandó grammatikai sajátosságává vált, ezekben az esetekben tehát **lexikai (állandósult) szófajváltás**ról beszélünk (az új jelentés bekerül a szótárba is). Ha azonban a lexéma csak esetlegesen szerepel a régitől eltérő szerepben, akkor alkalmi szófajváltásról van szó. Eme **alkalmi szófajváltás** során megjelenő új szófaji érték már nem szótározódik, mivel nem épül bele a lexéma jelentésrendszerébe.

A szófajváltás irányai (példákkal illusztrálva):

igéből	főnév *(hajhász)* partikula *(vajon)* módosítószó *(talán)* kötőszó *(akár)*
igenévből	főnév *(szabó)* melléknév *(kiváló)* határozószó *(roppant, nyilván)* névutó *(múlva)* kötőszó *(feltéve)*
főnévből	melléknév *(vad)* határozószó *(retúr)* névmás *(maga)*
melléknévből	főnév *(farkas)* határozószó *(egész)* módosítószó *(bizony)*
számnévből	főnév *(kilenced)* határozatlan névelő *(egy)*
névmásból	főnév *(senki)* határozott névelő *(az)* határozatlan névelő *(egy)* módosítószó *(në)* partikula *(ím)*
határozószóból	főnév *(reggel)* melléknév *(messze)* névmás *(mely)* ige *(jelen)* igekötő *(hátra)* névutó *(össze)* kötőszó *(viszont)* módosítószó *(feltehetőleg)* partikula *(bezzeg)*
kötőszóból	partikula *(ha)*
módosítószóból	partikula *(hiszen)*
partikulából	kötőszó *(de)*

A szófajok története során folyamatosan megfigyelhető a szófajváltás, és ennek kísérőjelenségei: a **lexikalizálódás** (ragszilárdulással keletkezik új szófaj, például határozószó, névutó) és a **grammatikalizáció** (autonóm nyelvi egység függő nyelvtani kategóriává minősül

vissza, például határozószó → igekötő: KTSz. *fyal usve* [fiúval össze 'együtt'] *lele* → Birk-k. *ɵzzɵ zitkozodassal* [össze szitkozódással]). A szófajváltás és az adott szinkróniában meglevő **többszófajúság** miatt a szófaji határok elmosódnak: az **átmenetiség** a szófajok történetét folyamatosan jellemzi. Az átmenetiséget a **prototípus-elv** alapján tudjuk leginkább elképzelni: egy adott szófaj centrumában a szófajra leginkább jellemző vonásokkal rendelkező lexémák állnak, míg a periférián a szófajra kevésbé jellemző vonásokkal rendelkezők: míg a *haza, fent, tüsténT* teljes mértékben megfelelnek a határozószóságnak, vagyis a tő és a toldalék morfológiai megszilárdultsága teljes mértékű bennük, addig a később keletkezett *azonnal, először, félre, hamarsággal, koronként* esetében a **szótő** és a **szekunder rag** világosan elhatárolható.

A szófajváltás folyamata gyakran a **hangsúly eltolódásával** következik be. Nézzünk erre egy egyszerű tanmesét: tavasz van, két egyetemista lány ül a Pázmáneum vasúti megállóban egy padon. Egyszer csak elmegy előttük egy fiú. Zsebre tett kézzel, napszemüveggel az orrán, lezser tartással, mint aki tudja, hogy nézik. Az egyik lány felfigyel, és odaszól a társának: „Látod, **hogy** megy az a srác?" Mire a másik egykedvűen: „Látom, hogy **megy**." A két mondat az intonációban különbözik: az elsőben a *hogy* hangsúlyos, jelentése: 'hogyan, milyen módon <szívdöglesztően, vonzóan, kihívóan stb.>'. A *hogy* ebben a mondatban tehát (vonatkozó) határozószó. A második mondatban eltolódik a hangsúly, a *megy* lesz hangsúlyos, s a hangsúlytalanná vált *hogy* csupán kötőszói szerepű.

Az összehasonlító szófajtörténeti kutatások szerint a **finnugor alapnyelv**ben kétféle szóstruktúra állapítható meg: a szavak egytagúak és kéttagúak lehettek. Az egytagúak konkretizálók (deiktikum jellegűek, névmások és indulatszók), a kéttagúak absztrahálók (fogalmi tartalommal rendelkezők) voltak. Elkülönült egymástól az ige és a névszó kategóriája, és a névszókon belül a főnév és a melléknév (e két utóbbi azonos gyökerű, vö. *hideg, sötét* alanyként a *hideg van, sötét van* mondatban). Bizonyos lexémák már ekkor is **több szófaji érték**kel rendelkeztek (*nyom, les* stb. – ezek a mondatban hol állítmányként, hol alanyként viselkedtek), de ettől még nem alkotnak külön szófajt **(„nomenverbum"),** hiszen a mondatban az adott **lexéma** egyértelműen vagy főnévi, vagy igei szerepben áll.

Alapnyelvi örökség a névmás (személyes, kérdő, mutató), a módosítószó, a partikula és az indulatszó is. Másodlagos ugyan (más szófajból jöttek létre képzéssel vagy ragszilárdulással) az igenév, a határozószó, a névutó és az igekötő, de kialakulásuk (vagy annak kezdete) az alapnyelv történései közé tartozik. Az ősmagyar korszak elején tehát szinte minden szófaj megvan, ezek bővültek a magyar nyelvtörténet során új (al)típusokkal, illetőleg elemekkel. A következőkben a szófajokat a következő sorrend szerint mutatjuk be: először a mondatszóként is szereplők (indulatszó, partikula), majd az egytagúak és származékaik (névmás, névelő) következnek, ezt követik a kéttagúak és a származékok.

2. Az indulatszó

Talán a legrégebbi szófaj. **Szóteremtés**sel keletkezik (indulati, érzelmi, akarati töltése van), mondatértékűség jellemzi. Létrejöttében funkcionális szükségszerűség működik: csatakiáltás, meglepetés, veszély stb. közvetlen egyéni reakciója, állatterelés és -űzés, munkavégzést segítő (esetenként ritmikus) sóhaj stb. Gyakran hangutánzó-hangfestő és tagolatlan morfémaszerkezetű. Jellemzői: a szokatlan hangcsoportok *(pszt!);* az egyszótagúság; nem toldalékolhatók – ha toldalék jelenik meg, akkor már **szófajváltás**on estek át: 1470 *nag yayth kezde* (Gl.). Jellemzői továbbá az alaki változékonyság: *O, Vh* (ÓMS.); esetenként az ismétléses forma: 960 k. *húí, húí* (Liutprand – ÓmOlv.). Mivel – mint említettük – közvetlen kapcsolatban áll a szóteremtéssel, egyes előfordulásairól nem állapítható meg kétségkívüli bizonyossággal, hogy milyen régiek: az indulatszók kihalnak és újrateremtődnek. A **középmagyar kor**ból adatolt *hah!, piha!, be! ehol* arra utalnak, hogy a szófaj a határozószókkal és a partikulákkal szoros kapcsolatban áll. Ez a mozgékonyság később is megfigyelhető (1847 *sicc!* > *sipirc!*) napja-

inkban **divat-indulatszók** keletkeznek: *a francba!* (dühkitörésre), *vau!* (írva angolul: *wow!*) (ámulásra), *lécci!* (kérésre).

3. A partikula

Partikula az a viszonyszó, amely nem toldalékolható, más szavakkal nem alkot sem morfológiai, sem szintaktikai kapcsolatot. A módosítószótól eltérően nem felelhet kérdésre. Pragmatikai szerepű, leginkább a beszélő reagálását jelzi a kommunikációs helyzetre. A partikulák érintkeznek az indulatszókkal is, ezért esetükben szóteremtéssel is számolhatunk *(de, s ~ is ~ es, csak, no)*. Szófajváltással alakul partikula névmásból *(-e)*, határozószóból (*már, még, heon* 'üresen' → 'csak'), főmondat igéjéből *(lám [látom, hogy …→ lám, …], hadd, akár)* már az **ősmagyar kor**ban, az **ómagyar kor**ban pedig ezeken kívül további szófajokból is: melléknévből *(csupa);* kötőszóból *(avagy): Valanak kedeg kik ǫttek vala avaǵ* 'mintegy' *neǵ ezeren* [Valának pedig, kik ettek vala avagy négy ezren] (Döbrentei-k. 359); indulatszóból az óhaj kifejezésére *(vaj)*. Szóösszetétellel: *vajha, nemde, hogyhana, nemdenem* stb. A **középmagyar** és az **újmagyar kor** folyamán a partikula is erősödő szófajjá vált, alkalmazásának területei: rémakiemelés *(csak, csupán, éppen)*, becslés *(avagy, legfeljebb, mintegy)*, fokozás *(egész, elég)*, bizonygatás *(ugye)*, árnyalás *(csaknem, úgymond, mindössze, egyébiránt, maximum)*.

4. A névmások

Az egy szótagú, CV, illetőleg V felépítésű névmások kategóriája az **uráli alapnyelv**ben alakilag is elkülönült a fogalomszók csoportjától. Jellemzői az erős utaló jelleg (s ez által szövegkötő szerep) és a helyettesítő szerep. Legősibb névmásaink a személyes, a mutató és a kérdő névmás.

4.1. A személyes névmás

Nominatívuszi sora a következő finnugor előzményekre nyúlik vissza: E/1. *mV*, E/2. *tV*, E/3. *sV* (a -V a magánhangzót jelöli). Az ősmagyar kor során az E/1.-ben a *mV* feltehetően egy közelre mutató, nyomatékosító *ë ~ i* mutató névmással egészült ki: *imV*, s ebből valószínűleg az akkuzatívuszi sorban megjelenő *-g* névmásképző hatására lett *ín ~ én*. Egy, már az ősmagyar korban is spiráns fokon létező képző (*β ~ γ*) alakíthatta a *mi, te, ti* és *ő* névmásokat: a képző labiális irányú változatára a HB. *miv, tiv, iv* [miu̯, tiu̯, iu̯] alakjai utalnak. Az *ők -k*-ja többesszám-jel. A személyes névmásoknak van egy akkuzatívuszi sora is: *engem, téged, őt, minket, titeket, őket*. Az egyes számban az első két személy egy *-g* névmásképzővel bővült, majd személyjelet kapott. A többes szám első két személyének morfémastruktúrája: névmás + személyjel + tárgyrag.

Ősmagyar fejlemények lehetnek az *-n* toldalékos személyes névmások is. Ez az *-n* névmásképző nyomósító feladattal járult a névmástőhöz: *en ~ ennen, ten ~ tennen, ön ~ önnön*. Ennek jelentése (talán a vele gyakran együtt használt *maga* visszaható névmás hatására: *önnön magam*) fokozatosan a 'saját' kifejezésére alakult át (vö. HB. *unuttei* [önnönei] 'sajátjai'). Névmási szerepe a középmagyar korban lassanként vissza is szorul. A személyes névmások zárt rendszerébe, főként a magázódás kialakulása miatt, új elemek is beléphettek: már az ómagyar kor végén megjelenik a *kegyelmed (> kelmed > kend)*, a *maga* a 17. század végétől válik gyakoribbá, a 18. század végén pedig az *ön*. A középmagyar kor folyamán a *jómagam* stb. összetétele bővíti a rendszert, esetében is a nyomatékosítás játszik szerepet.

4.2. A birtokos névmás

Ez valójában a személyes névmás genitívuszi sora, s külön (al)kategóriaként való felvételét toldalékolhatósága indokolja. Struktúraképlete: tő + birtokjel + személyjel: *en-é-m, te-/ti-é-d, ö-(v)é-Ø,* stb. (Az E/3.-ban a **személyjel** Ø fokon áll.) A személyes névmás paradigmájának további elemeit az ősmagyar kor során névutóvá vált **primer ragos névszók** személyjeles alakjai hozták létre: *rajt + (u)nk* (vö. KT. *Rohtonc*), *től + (e)d* (vö. ÓMS. *Tuled*), *nek + (ü)nk* (vö. KT. *nekunc*).

4.3. A visszaható névmás

A *magam* stb. ősmagyar eredetű lehet: ómagyar kori funkcionális sokszínűsége (visszahatás, saját személy, birtokos) erre utal. Alapja a *mag* 'test' jelentésű szó (vö. *mag-zat*), a **jelentésfejlődés** pedig a következő lehetett: 'test' → 'saját test' → 'saját személy'.

4.4. A kölcsönös névmás

Az *egymás* az ómagyar kor terméke. Két **határozatlan névmás** (*egy* 'egyik' és *más* 'másik') szervetlen kapcsolata: Bécsi k. 9. *valaha eggic a masiknac èngèduala* [valaha egyik a másiknak enged vala]. A következő két idézet jól mutatja a fokozatos átalakulást: „wysel oly gondoth hogy az mely kyral embere lysen *erczed* wele *egy mast*" [viselj oly gondot, hogy az, mely király embere lészen, értsed vele egymást] (1524, KLev. 49.), és „ha ysten akarya nagy yo zerenchevel ees yo egeseekbe *eg mast megh latyvk*" [ha Isten akarja, nagy jó szerencsével és jó egészségbe egymást meglátjuk] (1526, KLev. 60.). (A második mondatban a többes számú állítmány a két határozatlan névmást egyetlen egységbe fogja össze.)

4.5. A mutató névmás

Az **alapnyelv**ben több mutató névmás volt, mint ma. A ma használatos mutató névmás *(ez ~ az)* alapnyelvi palatális ~ veláris vokálisra megy vissza, melynek jelentésbeli sajátossága, hogy a palatális alak közelre, a veláris pedig távolra mutat (még a származékokban is) – ehhez egy *z (< -t)* névmásképző járult: *ez ~ az, itt ~ ott, így ~ úgy*. Korábban léteztek egyéb mutató névmások is, ezeket származékaikból tudjuk kielemezni: *t-* kezdetű mutató névmások (vö. *té, tova, távol, túl* stb.), *m-* kezdetűek *(most, majd, már),* és *n-* kezdetűek is *(-nek).* A főnévi mellett a ma is élő melléknévi mutató névmás (*i + -l* ablatívuszrag + *-(e)n* névmásképző) és a számnévi mutató névmás (*e + -nyi* mértéket jelölő képző) alapja a főnévi névmásban meglevő vokális. Az ómagyar és a középmagyar korban a kategória főként szóösszetétellel bővül *(ugyanez, mindez, imilyen, ezennyi; olyanforma, olyanszerű, akkora).* Az újmagyar korban ehhez csatlakozik a *szinte* határozószó rövidült alakjával alkotott *szintilyen, szintolyan*.

4.6. A kérdő névmás

Ez is alapnyelvi eredetű *(ki, mi).* Akárcsak a mutató névmás esetében, itt is a főnévi névmási alapból jöttek létre a továbbiak: a melléknévi (*mi + -l* ablatívuszrag + *-en* névmásképző, nyelvjárási *ho-ly-an*), illetőleg a számnévi (*me + -nyi* mértéket jelölő képző, *há + -ny* határozórag) névmások. Az ómagyar korban összetétellel bővülnek *(micsoda),* illetőleg a **kiemelő jel** kapcsolódásával alakul a *melyik,* a középmagyarban ehhez jön a *mekkora* és a *-forma, -féle* összetételekkel létrejövő kérdő névmás *(miféle, micsodásforma).*

4.7. A vonatkozó névmás

A névmás helyettesítő és utaló szerepét használja ki a nyelv, amikor a kérdő névmásból még az ősmagyar kor során vonatkozó névmást hoz létre (kezdetben csak hangsúlyváltással, később alaki változást is mutatva). Az ÓMS. *en erzem ez buthuruth kyt niha egyre* [én érzem ezt a bútőrt, melyet egykor ígért] példájában a *kyt* egyértelműen vonatkozó szerepben áll, majd további alakváltozás következik be az ómagyar korban: ha a főmondat utalószavát *(az)* közvetlenül követi a mellékmondat vonatkozó névmása *(ki),* (vö. Müncheni k. 85va[1] *ǫ az ki èn vtannam iǫuendǫ*) [ő az, ki én utánam jövendő], a hangsúlyvesztés következtében bekövetkezhet a mondathatár-eltolódás, és a két névmás egyesül *(aki)* (vö. Jókai-k. 98 *meg sepre akyt megnem sepretuala*) [megsöpré, amit még nem söprött vala]. A példamondatokban szereplő *aki* nyelvjárásokban ma is vonatkozhat élettelen dologra is.

4.8. A határozatlan névmás

Az ősmagyar kor folyamán a **kiemelő jel** az *egy* számnévből és a *más* (< mutató névmási tő + *-s* képző) névmásból kialakította a határozatlan névmás kategóriáját. Ezt a kérdő névmás egyes összetételei gazdagították még az ősmagyar korban (*né-mely, né-ki* 'valaki', *vala-mely*). A középmagyar korban ez a csoport is főként összetétellel bővül: *valamekkora, egynémi, másforma*.

4.9. Az általános névmás

Ez a névmás az ómagyar korban alakul ki. Alapjelentése a 'minden' összefoglaló jelentésében fogalmazható meg, a csoport ide vonható elemei mind ezt a jelentéstartalmat képviselik: *minden, semmi, akármennyi, valamennyi*. A középmagyar korban a *bár-* előtagúak bővítik: *bármely, bármekkora* stb.

5. A névelők
5.1. A határozott névelő

Kialakulásuk alapján a névmásokhoz csatlakoznak a névelők. Alapjuk ugyanis névmás: **mutató névmás** és **határozatlan névmás** (a határozatlan névelő esetében a számnév is). A névelő hiánya még a kései ómagyar korban is jelen van, tulajdonnevek, generikus kifejezések, birtokos jelzős kifejezések stb. esetén: Bécsi k. 118 *Felem en vramat kiralt ki zerzet tvnektec etkèt* [félem én uramat, a királyt, ki szerzett tinektek étket]. Ahol viszont megjelenik, már névelőként jelenik meg: HB. *Es oz gimilsnek wl keserv uola vize. Hug* [és az gyümölcsnek oly keserű vala vize, hogy]; GyS. *oz kerezt fan* [az keresztfán]. A **határozott névelő** *(az, a)* főnévi mutató névmásból alakult ki, mégpedig jelzői helyzetben (a veláris alak névelővé válásának oka a távolra mutató funkcióval együtt járó absztrahálódás lehetett). Létrejöttében fontos szerepe volt a mondatban betöltött funkciójának: ha a tágabb szituáció egy korábban nem említett összetevőjére utal, akkor már kilép a **kijelölő jelzői szerep**ből, s így névelővé módosul (részletesebben l. a mondattörténeti fejezetben: **3. 6. 1.**). A változás alapja, hogy a névmás hangsúlytalanná válik, s ezáltal visszaszorul kijelölő jelzői szerepe. Ehhez járul az **alaki zsugorodás** is *(az > a).* Névelő tehát csak a főnév előtt álló, kijelölő jelzői szerepű toldaléktalan névmásból lesz hosszabb-rövidebb ingadozás után: (Bécsi k. 117) *a borbol melbǫl ǫnǫn maga izic vala* [a borból, melyből önnön maga iszik vala]. (Ma is vannak olyan helyzetek, amelyek-

[1] A rövidítés magyarázatához l. a 69. o. 3-as lábjegyzetét!

ben nem egyértelmű, hogy az adott helyzetben álló szó névmás-e vagy névelő: *a tekintetben; Kérem hát a könyvet, amelyről szó volt*.)

5.2. A határozatlan névelő

Az *egy* jelentésében mindkét előzményszófaj jelentése megtalálható: a határozatlan névmási ’valamilyen, valamiféle’ és a számnévi ’egy bizonyos, egyik’. Ez a névelő az ómagyar korban alakult ki, szintén elhangsúlytalanodással, de alaki változás a **szófajváltás**t nem kísérte. Mivel alakilag nem különül el az előzményszófajoktól, használatát korábban is, ma is a **többszófajúság** jellemzi: 1507 *egressy[…]rnek vala Nalam zalagon Eg töröt serlege…* [Egressy …rnek vala nálam zálogon egy törött serlege] (KLev. 16.) – számnévi és névelői együttes használat; 1530 *the kegielmed azth Jrtha hogh en Egh Byzony emberemeth kwlgiem the k.* [te kegyelmed azt írta, hogy én egy bizony ’megbízható’ emberemet küldjem te kegyelmedhez] (KLev. 87.) – névmási és névelői együttes használat. Egy adott szövegben egymáshoz viszonyítva jellemzően fordul elő a határozatlan és a határozott névelő: valamely eddig nem ismert, nem említett főnév bevezetőjeként a határozatlan névelőt, újbóli említésekor pedig már mint ismert, a határozott névelőt kapja meg. A következő példa jól mutatja ezt: Virginiak. 38 *hozanak egy zep azzony embert* [hozának egy szép asszonyembert], majd ugyanazon szakaszban folytatva: *monda az azonialatnak* [mondá az asszonyállatnak].

6. Ige, főnév, melléknév, számnév

Az igéről és a főnévről (melléknévről) a szófajtörténet tárgyalásakor a **kettős (hármas) szófajúság** meglétén kívül sok új nem mondható el. Az alapnyelvből örököltük az **ige–főnév kettős szófajúság**ot *(fagy, fen, les, nyom),* ez az ősmagyar korban még gyarapodott is főként **homonim képző**kel *(csillag ~ csillog)* és szófajváltással (*Es az es.* ’Esik az eső.’). A többszófajúság ősmagyar kori megléte e körben leginkább az ember fizikai életfolyamataira, illetőleg ezek eredményeire terjed ki (*szar ~ szar-ik, fos-ik, húgy-ik, agg* ’idős’ és *agg-ik* ’megvénül’ stb.), továbbá a legősibb tevékenységekre (*les, csal, gyak* ’kihegyezett fa’ és ’szúr’) és természeti jelenségek, folyamatok megnevezésére *(es, fagy)*. A kettős szófajúság az ige és a melléknév között is fennállhatott (*kész* ’készséges’ – *kész* ’késztet’). Az ősmagyar kor kezdetén tehát számolnunk kell nomenverbális tövekkel. Noha ezek a mondatban mindig határozottan ige vagy nomen szerepűek lehettek, az etimológiai kutatás számára (főként a passzívvá vált tövek esetében) fontos e kategória rögzítése: számos tő esetében nem deríthető ki ugyanis az eredeti(bb) igei vagy főnévi jelleg *(tel-, vil-)*.

Alapnyelvi örökölt kategória a számneveké (*egy*-től *hat*-ig), ugor kori kölcsönzés a *hét*, alapnyelvi a ’tíz’ fogalma és eredeti(bb) jelölője (*-ven,* illetőleg *-c: öt-ven, harmi[n]-c*), valamint a *húsz*. A *kilenc* szóösszetétellel alakulhatott: *kile + [n]c* – ebben a *kile* a *kívül* névutó *kil* alakját őrzi, az utótag *-n*-je határozórag lehet, a *-c* pedig a ’tíz’-re utalhat. A *nyolc nyol* előtagjának jelentése valószínűleg ’köteg’, *-c* végződését a *kilenc* analogikus hatására kaphatta. Korai **iráni jövevényszó** a finnugor alapnyelvben a *száz*. A *tíz* és az *ezer* szintén iráni jövevényszó a magyarban. A **tőszámnevek**ből képzők segítségével alakulnak ki az altípusok: a **sorszámnevek** már az alapnyelvben a *-d* képzővel jöttek létre (esetenként *-**s*** **képző**vel is, erre néhány személynévi adat a bizonyíték: DömAd. *Hotus*, TÖ. *Harmas*). Sokáig nem válik el egymástól a sorszámnév és a törtszámnév (egyformán *-d* képzősök), de az ómagyar kor végén az *-ik* kiemelő jel alkalmazása meghozza a két alkategória elkülönülését (vö. Székelyudvarhelyi k. 117 *nolczad : hetedyk*).

Egy ősi számolási mód emléke a *másfél, harmadfél* ’kettő és fél’ tkp. ’a harmadik csak fél(ig szerepel)’, *negyedfél* ’három és fél’ stb.: a számoláskor felmutatott kéz, illetőleg az uj-

jak szerepére utal. Példái az ómagyar korból adatolhatók: 1516 *kylenczedfel, Nyolchadfel, Neghwen ewthedfel* (KLev. 33.).

Ami azonban lényeges a névszó és az ige további sorsában, azt a két kategória szótöveinek és toldalékolásának története tartalmazza.

6.1. A szótövek története

6.1.1. Az ősmagyar kor

Az **alapszókészlet hangtani rekonstrukció**ja alapján megállapítható, hogy az ige- és névszótövek jellemző sajátossága a **nyíltszótagúság** (CVCV, esetenként VCV struktúra) volt. Ez a felépítés kizárta a **mássalhangzó-torlódás**t, és biztosította a szótő végi magánhangzót. Számos **egyelemű toldalék** létezett, de a mássalhangzós toldalékhoz mindig csatlakozott egy magánhangzó (CV szekvenciát alkotva), s ezáltal a nyíltszótagúság megmaradt relatív tövekben is. (Magánhangzós toldalék csatlakozása nem módosította az alapstruktúrát.) Az ősmagyar kor kezdetén tehát minden tő **egyalakú** volt (nem léteztek tőváltozatok), mert vagy rövid magánhangzóra végződtek (ez leginkább alsó vagy középső nyelvállásfokú lehetett) *(*hala-ka),* vagy pedig *-i̯* utótagú kettőshangzóra) *(*halai̯).*

Az ősmagyar kor első felében azonban lezajlott két magánhangzó-változás: a tővégi vokálisok abszolút szóvégen záródtak, a szóvégi kettőshangzók pedig hosszú magánhangzóvá alakultak (a két folyamat lezajlásáról és idejéről az **ótörök jövevényszó**k átvételének sajátosságai és ezek további alakulásmódja ad számot). A kettőshangzókból hosszú magánhangzók kialakulása nem okozott szótőtípus-módosulást (maradtak egyalakúak: *halá, kezé, kezî*), a rövid magánhangzó záródása azonban igen: mivel toldalék előtt megmaradt az alsó nyelvállású magánhangzó *(hala-k),* abszolút szóvégen viszont záródott *(halu),* ez a csoport átalakult: létrejött a **váltakozó tővéghangzójú tövek** csoportja. Ez a kettősség (tőváltakozás) jellemezte az ősmagyar kor második fele szinkróniájának kezdetét.

6.1.2. Az ómagyar kor

Az ősmagyar kor végétől a 13. század elejéig a rövid tővéghangzók eltűntek a szavak végéről (a folyamat a 11. században volt a legerőteljesebb). Ez a változás ún. **csonka töveket** hozott létre (CVC). A tővéghangzó azonban nemcsak egyszerűen eltűnt a szó végéről (erre is van példa: TA. *hodu* > *had*), hanem kísérhette a folyamatot pótlónyúlás is (TA. *utu* > *út*), és a kétnyíltszótagos tendencia következtében magánhangzó-kiesés, majd betoldódás is (**hata-lomu* > **hata-l-mu* > HB. *hotolm* > *hatalom* ~ *hatalmas*). Az első csoportot (*had, kap*) **többalakú változatlan tőbelsejű**nek (van egy mássalhangzóra végződő csonka töve és egy magánhangzóra végződő teljes töve: *kap, kapo-k*), a második csoportot *(út, ád)* **tőbelseji időtartamot váltakoztató**nak (a csonka tő magánhangzója hosszú, a teljes tő magánhangzója rövid: *ád, ado-k*), a harmadik csoportot *(hatalom, perel)* pedig **hangzóhiányos tövek**nek (a csonka tőben meglevő nem hangsúlyos helyzetű magánhangzó a teljes tőben hiányzik: *perel, perle-k*) nevezzük. E három tőtípus változatlanul él máig, csupán a tőbelseji időtartamot váltakoztató csoportban az igetövek lassacskán eltolódtak a többalakú változatlan tőbelsejűek irányába: *kél, kelek* > *kel, kelek.*

Számos abszolút és relatív tőben a tővéghangzót spiráns *(β, γ)* előzte. Mivel e két spiráns képzése közel áll a magánhangzókéhoz, az így fennálló szekvencia *(βV/γV)* igen labilis, ugyanis a magyar nyelv nem kedveli, ha három magánhangzó áll egymás mellett. Nem véletlen, hogy legkorábban e két spiráns után tűnt el a tővéghangzó (Konszt. *εξελεχ* [ezeleγ], VA. *σαμτάγ* [szȧmtȧγ]). A tővéghangzó eltűnését azután aránylag gyorsan követi a szóvégre került spiráns vokalizálódása, létrehozva a spiránst előző magánhangzóval a szó végén egy kettőshangzót. Azokban az esetekben azonban, amikor a spiráns utáni vokális nem tűnhet el (vagy

azért, mert kötőhang szerepe lesz: *hamuβ-a-s;* vagy mert a tőséghangzó beépül a követő morfémába: *mezeγ-é* 'mezeje'), az instabil *βV/γV* szekvenciából a spiráns – hiátust hagyva maga után – kiesik. A spiránsok szóvégi és szó belseji eltérő alakulásmódja és a létrejövő hiátus megszűntetésére irányuló beszédgyakorlat új tőtípusokat hozott létre. Az ***idő~ideje* szóval szimbolizálható tőtípust** az jellemzi, hogy a kieső spiráns helyén egy hiátustöltő *-j* jelenik meg: *ideγé > ide-é > ideje;* a ***bíró~bírák* szóval szimbolizálható tőtípust** pedig az, hogy a kieső spiránst megelőző és követő két azonos magánhangzó összevonódik egy hosszúvá: *biȓγȧk > bírȧ-ȧk > bírák.* E két tőtípus azonban valójában egy, jól mutatják ezt az *idő ~ ideje ~ idén (< ideγen)* alakjai. Az *idő* többes száma „szabályosan" tehát *idék* lenne, mint ahogyan a *bíró*-é a *bírák.* Ám ez az ómagyar kor elején még létező szabályosság egyre inkább átalakul **egyalakú tövekké:** *idők, bírók, mezők.* Az eredeti tőváltozatot napjainkban az archaikus családnevek őrzik *(Jenő ~ Jenei, Makó ~ Makai, Szántó ~ Szántai),* továbbá ugyanabból az alapból származó, de mára jelentésükben elkülönült tőváltozatok *(bírók ~ bírák, tetőz ~ tetéz, idő ~ idé-tlen).* A *γ* kiesését általában *-j* hiátustöltő hang pótolja, a *β*-ét viszont általában *-v* betoldódása kíséri. Ennek következtében jönnek létre a ***v* elemet tartalmazó tövek:** *luβa > loβ > lou > ló ~ luβa-sz > luasz* (TA. *luazu*) > *lovász*). Ezek a csupán magánhangzó ~ *-v* váltakozást mutató tövek megtalálhatók igetőként is: *lő, ró* stb.

Az **egyalakú tövek** erősen vonzó hatása annak köszönhető, hogy több irányból is kialakulnak ilyenek, s ezek nagy száma mintát ad (analógia) más tövek alakulása számára. Egyalakú tövek létrejöhetnek a szóvégen *-í*-t tartalmazó relatív tövekből (E/3. *kezí > kezi*), és tömegük igencsak megnövekszik később az *-i* kicsinyítő képző produktivitásának köszönhetően. Egy másik út adódik az egyalakú tövek kialakulására a kettőshangzóra végződő (*β* és *γ* előzményű) tövek egyalakú fejlődésében. E változás során a magánhangzóra végződő tőhöz nem alakul ki más tőalak, minden helyzetben a magánhangzóra végződő tövet találjuk: *háború, háború-k, háború-ban.* Az e csoportba tartozó szavak egy részének szóvégi hosszú magánhangzója a 13. századig előbb szóvégi helyzetben, később toldalék előtt is megrövidül: *kapu*. A kettőshangzók más irányú változásai egyéb, kevés szóra kiterjedő tőalakulást is létrehozhatnak. Így külön csoportot képeznek a *borjú, varjú, hosszú* (vö. R. *hoszjú*), *lassú* (vö. R. *lasjú*) stb. szavak. Ezekben a kettőshangzó egyik tagja elhasonul *(oų̇ > ëų̇ > ių̇),*majd *-j*-vé alakul: vö. 1211 *bureuohul* 'borjúól'). Sajátos a *fiú ~ fiam (< *fiγa)* kettőssége is, melyben a *γ* vokalizálódásával kialakult kettőshangzó két tagja külön-külön megerősödik, és képez szótagot.

Az *-á ~ -é* végű szótövek az ősmagyar kor első felének végén mint relatív tövek léteztek (ún. **lappangó teljes töveket** alkottak: a szótő végvokálisa beleolvadt a követő morfémába). Számos átvett török szó hanghelyettesítéses beilleszkedése abszolút töveken is az *-á ~ -é* végű egyalakú tövek számát szaporítja. Ezek a szótövek a 13. század közepéig megtartják egyalakúságukat, majd megrövidül a szóvégi magánhangzó. Így **tővégi időtartamot váltakoztató** szótövek jönnek létre *(alma ~ almát ~ almában),* melyekre az jellemző, hogy toldalék előtt a hosszú tőváltozat, szóvégen a rövid változat jelenik meg. Az elbeszélő múlt relatív igetöveiben is megtalálható ez a típus, ám itt a két alak sajátos szerepet kap: a rövid magánhangzós változat az ige indeterminált voltát *(láta),* a hosszú magánhangzós változat pedig az ige determinált voltát jelzi *(látá).*

Külön kell szólni az ***sz*-t *v*-vel váltakoztató** igetövekről: *lesz, tesz* stb. Vegyük ebből példaként a *tesz* igét. Ennek a következő tövei állapíthatók meg: 1. *tesz,* 2. *tev-ő,* 3. *te-het,* 4. *té-t,* 5. *tő-n*. Eredetileg a szó CVCV-alakja **teγe* lehetett. A tőséghangzó lekopása, majd a *γ* vokalizálódása *té ~ te* alakot eredményezett (a *tőn* hosszú *ő*-jében a múltidőjel is benne van). A folyamat során a szó egy teljes szótagot veszített, s ez túlságosan lerövidítette a szótövet (gondoljunk az *e-het*-re, ahol csak az *e-* az abszolút tő). Szükség volt tehát egy megerősítő, szótagépítő elemre, s ennek az *-sz* gyakorító képző megfelelt. (Noha az *-sz* a szó testesítésére vonódott a szótőhöz, s ez itt az elsődleges funkciója, mégis megtartja egykori jelentéséből a

gyakorítással együtt járó folyamatosság aspektusát: csak jelen időben alkalmazható, nem mondhatjuk, hogy **tesztünk*.) Az *-sz*-es tő tehát másodlagos, ugyanúgy, ahogyan a *-v*-s tő is: a *-v* hiátustöltői eredetű: *teγe-γ* (igenévképző) > *teγeɣ̈* > *tevő*.

Sajátos igetőtípus az ***sz*-t *v*-vel és *d*-vel váltakoztató** igetöveké is. Példaszavunk legyen az *alszik (< aluszik)*. Látható, hogy az *-sz* képző itt is megjelenik, a *v*-s változat *(aluvás > alvás)* képzői eredetű *v*-t tartalmaz. De hogyan jött létre a *d*-s tőváltozat? A legvalószínűbb magyarázat szerint a szótőhöz *(alu-)* járuló toldalékok csatlakozása (*alu-t-am, alu-ni* stb.) során a kiejtésben geminálódás történik (*alu-tt-am, alu-nni*). Mivel a *d* könnyen hasonul más mássalhangzóhoz (vö. Jókai-k. 66 *ebellew haz* [ebédlő ház]), a hangzóközi *dt*-t hosszú *t*-ként ejtjük ki *(támattam)*, illetve egyes nyelvjárá-sokban a *dn*-t hosszú *n*-ként ejthetik *(fürönni*). Az *aluttam* hosszú *t*-jét a nyelvhasználói tudat nem választotta el az etimologikusan *d*-t tartalmazó szavakétól, és beleérezte (majd beleírta) a nem létező *d*-t is a szótőbe.

6.2. A tővéghangzó szerepváltozása

A **tővéghangzó** megléte alapnyelvi örökség. Elsődleges szerepe a kiejtés könnyítése, a dallamosság biztosítása (a mai finnben, ahol a spiránsok száma lényegesen kevesebb, mint a magyarban, a pattogó zárhangok közé iktatva van ilyesféle szerepe). A kiejtéskönnyítő szerep máig megmaradt: ha a csonka tőhöz bizonyos mássalhangzóval kezdődő toldalék járul, szükség lehet egy **kötőhangzóra**. Ez a szerep a magyar nyelv saját életében átalakul, a tővéghangzó egyes változatai a birtokos személyjelezésben jelentésmegkülönböztető szerephez jutnak: *ház**a**k, ház**u**k*. Ez a jelentésmegkülönböztető szerep lassacskán oda alakul, hogy a kötőhangzó egyre inkább a toldalékhoz kapcsolódik, **előhangzóként** a toldalékra jellemző változatot kialakítva: *a gyors**o**n gyors**a**n hazaértem*. A példában a helyhatározói *-on/-ën/-ön* és a módhatározói *-an/-en* előhangzós különbsége figyelhető meg. A tővéghangzó sajátos előhangzóváltozása a strukturális nyelvtanokban birtokviszonyjelként elemzett, csak a birtoktöbbesítő jel *(-i)* előtt megjelenő *-a, -e*, illetőleg (az egykori hiátustöltővel kibővült) *-ja, -je* (a magánhangzó itt mindig rövid és kötelezően alsó nyelvállású) is.

6.3. A toldaléktípusok

Eredetüket tekintve a toldalékok a következők lehetnek:
1. Ősi (egyelemű, primer, örökölt) toldalékok. Általában egyetlen mássalhangzóból vagy magánhangzóból állnak. Számos képző (pl. *-sz, -g* gyakorító, *-n* mozzanatos, *-d* poliszemantikus), jel (pl. *-k, -i* többesszám-jelek, *-i* múltidő-jel), és rag (pl. *-i, -n, -t, -l* határozóragok, *-t* tárgyrag) tartozik ide.
2. Ősi toldalékok testesednek: primer mássalhangzós toldalék az előhangzót magához húzva sajátos funkcióra tesz szert. Ilyen a módhatározói *-an/-en* szerepének kialakulása. Megnyúlt tővéghangzó *(-ék: festék; -ász/-ész: kanász)* is szerepelhet ilyen esetekben.
3. Primer elemek összekapcsolódnak, s ezáltal morfématömbök keletkeznek (képzőhalmozás, raghalmozás). Ez az alakulásmód főként a képzőkre jellemző *(-cs-k-a, -ta-la-n, -ga-t, -ko-d-ik)*, de néhány jelben *(-i-k, -é-k)* és ragban *(-s-t-ul, -i-g)* is megtalálható.
4. Önálló szó grammatikalizálódik, válik toldalékmorfémává. Ez az alakulásmód a képzőket alig érinti (de: *-ság, -né, -hat*), a jelekre sem jellemző (talán a *leg-*), ellenben igen gyakori a névszóragokban (*-vel, -nál, -ben* stb.).
5. Létrejöhetnek toldalékok adaptációval is: bizonyos szóvégeket a nyelvhasználói (nyelvalakítói) tudat toldaléknak fog fel, elvonja, és más szavakhoz illesztve toldalékként használja (a *csárda, kaloda* végéről elvont *-da* elem így válik további származékok képzőelemévé: *járda, bölcsőde* stb.).

6. Általában nem, vagy csak részben hoz létre új alakot a funkcióváltás. Lényege: egy már létező toldalékelem szerepe megváltozik, új funkcióval töltődik fel, és ebben a funkcióban produktívvá válik (pl. a *-d* kicsinyítő képző helynévképzővé alakul; az *-i* latívuszragból *-é* birtokjel lesz, majd ebből újra *-i* alakban helynévképző alakul).

6.3.1. A képzők

A képzők a szó legbelsőbb helyzetű toldalékai. A szótőhöz járulva új lexikai egységet hoznak létre. Ez a folyamat esetenként az alapszó szófajának megváltozásával is jár. Névszóból ige és névszó (denominális verbum és nomen), igéből ige és névszó (deverbális verbum és nomen) képezhető. Emellett a képzőknek szerepe lehet az akcióminőség (aspektus), a tranzitivitás, illetőleg intranzitivitás és a modalitás területén is. A képzett szó jelentését az alapszó és a képző együtt teremti meg, s ebben általában az alapszóé a vezető szerep (**irradiáció**). A denominális *-z* képző gyakran valamivel való ellátást jelent *(só-z, cukro-z),* de az alapszó jelentés-besugárzása következtében pl. a *feketéz(ik)* jelentheti, hogy 'fekete kávét iszik', de azt is, hogy 'hivatalosan be nem jelentett munkát végez', a *traktoroz* azt, hogy 'erőgéppel valamilyen tevékenységet művel'. A képzők jelentése az irradiáció következtében gyakran **poliszémiát** mutat (a poliszémiát, éppen a képzők ősi volta miatt, számos esetben nem lehet elkülöníteni a homonímiától). Így pl. a *-d* képző jelölhetett kicsinyítést (denominális nomenképző): *apród,* TA. *holmodi* ('halmocska'), jelölhetett sorszámnevet *(harmad),* jelölhetett gyakorítást is (deverbális verbum): *bököd, lököd.*

A magyar nyelv az uráli alapnyelvből számos egyelemű képzőt örökölt. Ezeknek túlnyomó része mássalhangzó, de létezett az *-i* képző is. Ezeknek a képzőknek az eredeti jelentése ma már sok esetben nem állapítható meg, alkalmazási gyakoriságuk (**produktivitás**) lecsökkent. Létezett pl. egy *-k* mozzanatos képző, mely korán elveszítette produktivitását (a *rikolt, sikolt* szavakban, illetőleg a *-kod(ik)* képzőcsoportban megtalálható). Az improduktívvá válás miatt az egyelemű képzőket ma a nyelvérzék a szótő részeként fogja fel, s csak módszeres elemzés által lehet azonosítani őket. A ma egyetlen szótőnek látszó, passzív vagy fiktív tövet tartalmazó szótő és a képző különválasztásának a következő a módszere: kiindulásunk a CVCV (VCV) alapstruktúra (l. a szótöveknél). Ha ez hosszabb (pl. *marad:* CVCV-C), akkor gyanús, hogy a szó végén levő mássalhangzó képző lehet. Azért is, mert ismert a szó *marasztal* változata. A *marad* és a *marasztal* kettőssége mellé állíthatunk egyéb igéket: *támad ~ támaszt ~ támogat, für(ö)d(ik) ~ füröszt* stb. Így egymás mellé állítva leválaszthatjuk az eredeti szótőket a képzőktől. A példából az is látszik, hogy az ősi képzők (főként, ha már elveszett vagy elkopott eredeti jelentésük) **képzőbokrokat** alkotnak *(-szt, -gat),* gyakran azért, hogy az elkopott jelentés további megerősítést kapjon. A bokrosulás a képzőknél jellemző továbbalakulási mód, ellenben önálló szóból csak ritkán lesz képző. Ilyen kivétel a *-ság/-ség*, melynek eredeti 'halom' jelentése valószínűleg már az ősmagyar korban elhalványodott.

A deverbális verbumképzők sajátos szerepei

1. Gyakorító *(d, l, z, sz, s, g, r)* és mozzanatos *(k, l, m, n, p, t)* – az *l* poliszém – képzők sora az **akcióminőség** szempontjából állítható szembe egymással *(kopog ~ koppan).* A gyakorítással ugyanis a többszöri cselekvés, s mint ilyen, a folyamatosság (és a jelen idő) képzete jár együtt, a mozzanatossággal pedig az egyszeriség, a pillanatnyiság, a befejezettség (és a múlt idő) képzete járhat együtt. Ezért nem képezhető múlt idejű alak a tőtestesítő *sz*-ből (l. **6.1.2.**), és ezért értékelődhet át a befejezett melléknévi igenév *t*-je múltidő-jellé. Az aspektus további morfematikai kitevőit majd az igejelezésben és -ragozásban figyelhetjük meg. Mindaddig azonban, amíg az igejelezés rendszere hiányos (ősmagyar kor eleje), ezek a képzők biztosítják az időbeliség kifejezhetőségét.

2. Az örökölt és korai képzők kifejezik az igei régens viszonyát a nominatívuszi és az akkuzatívuszi argumentumokhoz. A **passzív ige** képzője (*-atik* stb.) a *-t* műveltető képző és a visszahatást kifejező *-ik* rag kapcsolatából áll. A szenvedő szerkezet ágense ugyanis ugyanúgy nem alanya a mondatnak, mint a műveltető szerkezeté. A passzívum valószínűleg az ősmagyar korban alakult ki, bár csak egy olyan igénk van, amely lexikailag is állandósult: a *születik*. Az ómagyar kor első feléből az ÓMS. tartalmaz több passzív példát *(kynzathul, werethul)*, majd a fordításirodalom az ómagyar kor második felében kiterjeszti a használatát. A **tárgyatlan igék** közé a visszaható képzősök (*-kodik* stb.) tartoznak, továbbá egy ősi visszaható *-v* származékaként az *-ul/-ül* képzős ige. A **tárgyas igék** közé az ősi kauzatív (okozó) és faktitív (tétető) igék tartoznak, ezek képzésében a műveltető *-t*, majd a tőséghangzó tapadásával kialakult *-at/-et* és az elemismétléssel kialakult *-tat/-tet* játszott szerepet.

3. A modalitás jelentéstöbbletét adja meg a **ható ige** képzője. A *-hat* önálló szóból (vö. *hatol* 'megy') grammatikalizálódott képző, származékai közül egy sem lexikalizálódott, produktivitása az ősmagyar kortól napjainkig tart (*határ, hatalom* származékai a cselekvés képességét, lehetőségét jelzik). Szintén modális képzőnek foghatjuk fel az *-nd* képzőbokrot, melynek az eshetőséget, feltételtől függő lehetőséget kifejező jelentése alkalmas volt a jövő idő kifejezésére is.

A deverbális nomenképzők közül meg kell említeni az *-at/-et* és az *-ás/-és* viszonyát. Mindkettő létezik már az ősmagyar korban (az *-at/-et* talán alapnyelvi is), az ómagyar korban azonban az *-at/-et* nemcsak **nomen acti** (a cselekvés eredménye), hanem **nomen actionis** (a cselekvés maga) szerepben produktív: *aratat* 'aratás'. A középmagyar korban az *-ás/-és* válik magának a cselekvésnek a megnevezésére, és ezzel párhuzamosan az *-at/-et* szerepe leszűkül a cselekvés eredményének jelölésére (és szótári tövet alkot): vö. *gondolat ~ gondolás, élet ~ élés, feladat ~ feladás*. A deverbális nomenképzőkkel új szófajt is képez a nyelv, ez az igenevek szófaja.

6.3.1.1. Az igenevek

A *-t* képzős igenév. – Bár az **igenév** kategóriája alapnyelvi eredetű, a rendszer kiteljesedése az egyes nyelvek saját életében történt. Bizonyosan az alapnyelvre csak egyetlen igeneves szerkezet vezethető vissza, ez a *(madár)látta (kenyér)*-szerkezet (tagolása: igető + igenévképző + személyjel), továbbá ugor kori lehet a már kihalt az *(ő az ajtón) kimenette*-szerkezet (ma így adható vissza: 'kimentében'), mely igető + igenévképző + lokatívuszrag + személyjel egységekből áll, például: Müncheni k. 15ra *lata eg Mate nèuẏ èmbert a vamon ẏlèttè* 'ültében'. Mindkét szerkezetben a *-t* igenévképzőt találjuk, ez tehát a legrégebbi (noha a rokon nyelvi funkcionális megfelelések *-m* képzőt tartalmaznak). Ez a *-t* képző jelenik meg a *holtat*-típusú igenévben is, melyben a személyjel miatt a főnévi jelleg domborodik ki (vö. HB. *hadlaua choltat* [hallotta holtát 'hallotta, hogy meg fog halni']). Ez a *-t* igenévképző azonos a ma *-at/-et*-ként használatos főnévképzővel (a főnévképző megkülönböztetésére az ómagyar korban sokáig a tőséghangzó megtartását tapasztaljuk; vö. KT. *Wylagnoc kezdetuitul* [világnak (meg)kezdésétől]), és később (de még az ősmagyar korban) ebből az igenévképzőből, melynek elsődleges jelentése a **befejezettség**, lesz a *-t* jeles múlt idő.

A finnugor *-p*-re, *-k*-ra visszavezethető igenevek. – Ősmagyar kori alakulás (bár itt is megvannak a rokon nyelvi párhuzamok) a *-p*, illetőleg azonos funkciójú *-k* képzőkre visszavezethető *-ó/-ő* képzős igenév. Itt a *-k* képző alaki fejlődése *-g*-re végződő igenévi maradványokat hagyott maga után *(Keuereg, Zouorog, Gurguteg, forgatag)*, korai nyelvemlékeinkben megtaláljuk a spiráns fokon levő változatokat (VA. *σαμτάγ* [szàmtàγ], TA. *azah* [àszàγ], *meneh* [mënëγ], HB. *iarov* [jàroβ], *keseruv* [keserüβ]). Az ómagyar korban a spiránsok *(γ ~ β)* továbbfejlődése labiális utótagú kettőshangzókat hoz létre (a *γ*-é *-u̯* utótagút is), majd ezekből különböző hosszú egyeshangzók jönnek létre. Így alakulnak ki az *-ú/-ű* végű igenevek, me-

lyek szófajváltása a főnévig, melléknévig elér *(sarjú, szomorú, savanyú, seprű, keserű, hű),* az *-a/-e* végűek (ómagyar *élé* 'élő', *valá* 'való'), melyekre szintén jellemző a szófajváltás *(szüle, törpe, csusza, hulla).* Sajátos csoport a *-tyú/-tyű* végű igeneveké – ezek akkor jönnek létre, ha *-t*-re végződő igetőhöz járul az igenévképző: *sarkantyú, csengettyű*. A leggazdagabb csoport az *-ó/-ő* képzősöké: a képző eme változata máig produktív. Jelentésében a **folyamatosság** jelentésjegye uralkodik Az ómagyar kor végétől, de főként a középmagyar kortól adatolható egy *-i* képzős változat *(rátarti, ugrifüles, zsugori, maradi, becsali),* mely szintén igető + képző szerkezetű. E csoportban az elhomályosult igenévi jelleg ötvöződik a kicsinyítéssel.

Az *-andó/-endő* képzős igenév. – Mind a befejezett, mind a folyamatos igenév melléknévi tulajdonságú: a mondatba mint a főnév jelzője épül be. Hozzájuk csatlakozik a **beálló igenévnek** nevezett *-andó/-endő* képzős igenév az ómagyar kor folyamán. Ebben az igenévben az igetőhöz az *-nd (< -md)* modális képzőcsoport járul, kiegészítve az igenévképző *-ó/-ő*-vel. Az *-nd* modális képzőnek az eshetőséget, feltételtől függő lehetőséget kifejező jelentése alkalmas volt a jövő idő kifejezésére is. Az igenév jelentése olyan cselekvés, mely a mondat főigéjében kifejezett cselekvés után áll be: Jókai-k. 62 *p[re]dicalokuala mend ez vylagnak yewuendew nagy hyrt*.

A *-ni* képzős igenév. – A „főnévi igenév"-nek is nevezett igenév az ősmagyar kor terméke: egy nomen actionis szerepű (a mai *-ás/-és*-nek megfelelő) *-n* nomenképző és *-i* latívuszrag összekapcsolásával alakult. A nomenképző a főnévi jelleget hangsúlyozza, a latívuszrag viszont a határozói szerepet. Így az igenév gyakran szerepel célhatározói jelentéssel: HBK. *…iochtotnia ilezie wt* [jochtotniá íleszje őt 'beiktatás végett élessze fel őt']. A célhatározói funkcióból következhet a tárgyi, hiszen ez a szerep is az alany cselekvésének cél- és végpontját jelölheti: MünchK. 85vb *akara ki menni galileaba*. E tárgyi és célhatározói (más néven: telikus) funkció teszi lehetővé, hogy (majd a középmagyar korban) a *kezd* és a *fog* 'hozzáfog' igék mellett a hangsúlyos jövő idő kifejezésére váljék alkalmassá. Sajátossága, hogy személyjelezhető, s a személyjelezett alakok az egész ómagyar korban igen jellemzőek.

A *-va/-ve* és *-ván/-vén* képzős igenevek. – Ezeket határozói igenévnek szokás nevezni, mivel mondatbeli szerepük határozói. Ezt a jelleget az igetőre épülő képzőt (*v* < fgr. **m*) követő primer határozórag(ok)nak köszönheti: a *-va/-ve* végén egy latívuszrag, a *-ván/-vén* végén pedig még egy (lokatívuszi eredetű) módhatározói rag is található. Ehhez az ősmagyar korban kialakult igenévstruktúrához az ómagyar kor folyamán csatlakozik a *-val/-vel* képzős igenév: talán a *-val/-vel* határozórag hatására; ma megtalálható egyes nyelvjárásokban, például Nagykónyiban: *… vitték a meleg vizet az asszonyok. Akkor mëg lët mozsval* ('mosva').

A tagmondatosság megjelenésével párhuzamosan visszaszorultak az igeneves szerkezetek, így az *-atta/-ette* képzős igenév használata az ómagyar korban ritkulni kezd, a *-val/-vel* képzősé pedig a középmagyar kortól csökken.

Két archaikus igenévváltozat a korai szövegekből: a HB. *hadlaua choltat terumteve istentvl* szövegrészben a *tereumteve* határozói igenév kötőhangzóval (még ki nem esett egykori tővéghangzóval) írott alakja található, a szó tehát nem jelző, hanem a mondat határozója; a GyS. *Nemzetui nepnech vadulatia* szövegrészben pedig a *Nemzetui* szó szerkezete: igető + igenévképző + személyjel 'nemzette [nép]', a „nemzette nép" szerkezet pedig egy összevonó igeneves szerkezet, ahol az igenév egy jelzői mondat kifejezője 'a nép, amely őt nemzette'. Az igenévképző után megmaradó tővéghangzó reliktum abból a korból, amikor még nem különült el teljesen egymástól az azonos eredetű igenévképző és a főnévképző.

6.3.2. A jelek

A képzők alaki és funkcionális sokszínűségével szemben a jeleknek nevezett szuffixumok mindkét szempontból jól körülhatárolható csoportot alkotnak.

6.3.2.1. A névszójelek

Ezek közé a következők tartoznak: *-k, -ék, -i* többesszám-jelek; *-m, -d, -(j)a/(j)e, (-u/-ü)nk, -tok/-tek/-tök, -(j)uk/-(j)ük* birtokos személyjelek; *-é* birtokjel; *leg-*, *-bb* fokjelek; *-ik* kiemelő jel.

A többes szám a magyarban lehet jelöletlen *(cseresznyét szed, fáj a lába, sok gyerek),* s ennek a jelöletlenségnek urális háttere van. De már az alapnyelvben különböző jelek szolgáltak a többes szám jelölésére. Közülük a ***-k* többesszám-jel** alapnyelvi örökség. Ottani funkciója bizonytalan: vagy gyűjtőnévképző volt eredetileg, vagy már az alapnyelvben is többesszám-jelölőként használták. A mai magyarban homogén csoportok többesszám-jeleként működik *(nénik = néni + néni).* Az ***-ék* a heterogén csoportok többesszám-jele** *(Pistáék: Pista és társai).* Belső magyar fejlemény, az *-é* birtokjelből és a *-k* többesszám-jelből alakult. A 16. század közepén már biztosan létezett: 1569 *az Orban Ferenczek* [Ferencék] *elöt lött compositio* (SzékOkl. 1: 15:25). Az ***-i* függő esetek többesszám-jelölője** több rokon nyelvben is. A birtoktöbbesítés funkcióját a magyarban vehette fel az ősmagyar kor folyamán. – A **birtokos személyjelek** urális személyes névmások grammatikalizálódásával jöttek létre, a többes számban a *-k* többesjel alkalmazásával. A T/3. alak *(házu-k)* nem tartalmaz személyjelet, csupán a többesszám-jel kapcsolódik a tőhöz. Ezt bizonyítja, hogy az ómagyar korban a *-k* még alsó vagy középső nyelvállású tőséghangzóhoz csatlakozott: SzabV. *Akarattyak* 'akaratuk'; Jókai-k. 102 *yaruala ewuelek* 'jár vala ővelük'), az *-uk/-ük* forma csak a 16. századtól jelenik meg. – Az ***-é* birtokjel** belső magyar fejlemény, valószínűleg az ősmagyar korban alakult ki az *-i* latívuszragból. Noha csak a kései ómagyar korból hozható rá nyelvi adat (vö. Bécsi k. 9 *aťťafiayebol*), a belőle származó korai *-i* helynévképzős adatok közvetve az *-é* ősmagyar kori kialakulását bizonyítják. A funkcióváltás jelentéseltolódása a következő lehetett: 'valahová' > 'ott van, oda tartozik' > 'az övé'. – **A középfok jele** *(-b/-bb)* alapnyelvi eredetű, hangtanilag megfelel a finnben és a lappban meglevő *-mp-* fokjelnek. További kutatások tárgya, hogy a magyar fokjel ezzel rokon-e, vagy a hantiban, mariban meglevő *-mp-* névmásképzővel. Eleinte csak *-b,* akár magánhangzó, akár mássalhangzó előzi: *ekeswlteb* (Festetics-k. 387), *ygazb, vtalatosb* (Jókai-k. 93). A kései ómagyar korban hangzóközi helyzetben elkezdődik a geminálódása: *nagobbaknac* (Bécsi k. 9), de a hosszú *-bb* csak a középmagyar kortól válik uralkodóvá. – A **felsőfok *leg-*** jelének eredete bizonytalan: vagy egy 'nagyon' jelentésű finnugor eredetű szó az alapja, vagy belső magyar fejlemény (a *le* igekötő *-g* nyomatékosító elemmel alkotott fejleménye). Fokjelölő szerepe nyomatékosítással kezdődött, valószínűleg határozószókon indult meg – Jókai-k. 67 *legottan* 'ugyanott' –, s mivel a határozók egy része fokozható – Guary-k. 78 *legioncab* 'leginkább' –, az analógia átvitte a felsőfok jelét a melléknevekre is. – Az ***-ik*** nyomatékosító, **kiemelő** funkciójú jel már az ősmagyar korban megjelent az *egyik ~ másik* határozatlan névmásokon. Eredetét tekintve két latívuszrag kapcsolódásának tarthatjuk *(-i + -k),* melyek összekapcsolódása a nyomatékosító szerep erőteljes megjelenését tette lehetővé. Az ómagyar kor végén jelentkezik sorszámnévképzőként: Bécsi k. 87 *harmadic;* megjelenik középfokjel utáni kiemelésben: Sándor-k. 2 *az mentól alssobykban is* [az mentől alsóbbikban is].

6.3.2.2. Az igejelek

A hagyományos nyelvtörténetírás az igejeleket időjelekként és módjelekként sorolja be. Ez alapján beszél jelen, múlt és jövő időről, és ezeknek alaki kitevőiről. Beszél továbbá kijelentő, felszólító és feltételes módról, és ezek jeleiről. Az igei jel-szuffixumok azonban ezeknél sokkal több jelentést hordoznak, illetőleg befolyásolnak. Az időfogalom esetében figyelembe kell venni az aspektualitást (folyamatosság vagy befejezettség) és az időbeliség lehetséges modális összefüggéseit (perfektiváltság, telicitás, szemtanúság, feltételesség). A mód esetében külön

kell választani a feltételesség, a parancs, a felszólítás és a kötőmód jeleit (még ha e két utóbbi egybeesik is).

A **jelen idő**nek nincs jele. Létezik azonban az *-sz* (egykori gyakorító) képző, mely testesítő elemként megtalálható az *sz*-t *v*-vel váltakoztató igetöveken. Ezen igetövek múlt időt csak *sz* nélküli tőből képezhetnek, az *sz* tehát ebben az esetben jelenidő-jelként viselkedik.

Az **egyszerű múlt idő** jele az alapnyelvből örökölt *-i (*-j).* Ez a tővégi magánhangzóval együtt *-á/-é* igejelet hozott létre az egyszerű múlt jelölésére. Az ómagyar korból adatolható *látók, nézők* típusú T/1., továbbá a *lőn, tőn* stb. igealakok arra utalnak, hogy e múlt idő kialakulásában szerepet kaptak a *γ/β* igenévképző spiránsok is. A **befejezetlen múlt** *(ad vala)* és a **befejezett múlt idő** *(adott vala)* analitikus módon alakul a magyarban: a múlt időt a *vala* segédige jeleníti meg. Több egybeírásos példa is bizonyítja, hogy ezt a *vala*-t az egykori nyelvérzék az alapigéhez tartozónak, tehát jelszerűen fogta fel: Jókai-k. 69 *latyakuala, syrnakuala).*

Az ómagyar igeidőrendszer sémája:

	befejezetlen aspektus	befejezett aspektus
jelen idő	*ad*	*adott*
múlt idő	*ad vala*	*adott vala*

A mai magyar köznyelvben egyetlen múlt idő található, ez a ***t*-jeles múlt idő**. A *-t* igenévképző már az alapnyelvben is mint a befejezettség igenévképzője működött. Az állítmányi helyzetű igenévből – *A víz fagyott*. – az élő nyelvhasználatban a befejezett jelen állapotát jelölő múlt idő vált (s ezzel párhuzamosan az igenévképzőből aspektusjel). Ez az aspektusjel mind a befejezett jelen *(adott),* mind a befejezett múlt idő részeként megtalálható (HB. *Odutta vola*). A *-t* időjellé való átértékelődése az igekötők perfektiváló és telicizáló szerepének felerősödése következtében alakult ki (ez utóbbiak ugyanis átveszik az aspektus jelölését), s emiatt a *-t* az ómagyar kor végétől egyre inkább a múlt idő jelévé válik. Az ómagyar kor végétől az aspektusjelet és időjelet tartalmazó rendszer felbomlik, megjelenik segédigei szerepben a *volt* is, mivel ezt az aspektusjelleg elhalványodása következtében egyre inkább múlt idejű segédigeként használták.

> Más, finnugor alapú elmélet szerint a magyar múltidő-rendszer a következőképpen tagolandó: 1. *ada/adott,* 2. *ad vala/ad volt,* 3. *adott vala/adott volt*. Ez a rendszer megfelel a permi és cseremisz rendszernek, ahol is a múlt idejű párok második tagja a befejezett melléknévi igenév képzőjére visszamenő jelet tartalmazza. E nyelvekben az adott igejelet (a török nyelvekhez hasonlóan) viszont akkor használják, ha a közlő nem volt szemtanúja az eseménynek. Ez a szemtanúsági elmélet a magyar nyelvtörténet-írásban nem vert gyökeret.

A **jövő idő**nek nincs jele (az *-nd*-t modális képzőnek tekintjük), a jövő idő megjelölésére a jelen időt használjuk (ez a mai nyelvhasználatban mintegy 90%-os gyakoriságú). Az analitikus szerkesztésű *(fog …ni, kezd …ni)* jövő idő a kései ómagyar korban alakul ki. Míg a kódexek (főként a latin futurum imperfectum fordításában) a *kezd* segédigét részesítik előnyben, az élő nyelvhasználat (magánlevelek) a *fog* segédigés jövőt használja. Ennek 16. század eleji használata arról tanúskodik, hogy a *fog* fogalmi jelentése (’hozzáfog’) már ekkor kiüresedett, szerepe a segédigéé.

A feltételesség leginkább a **feltételes mód** jelével fejeződik ki. Ez az alapnyelvi *-nV* (az óhajtó mód jele), melyhez a múlt idő *-i*-je járult: *-nai/-nei*. A kettőshangzó monoftongizálódása *-ná/-né* alakot hoz létre, mely további formáns előtt máig megőrződött: *adnám*. E jelet használjuk mind jelen, mind jövő időben. Múlt időben a feltételesmód-jel a segédigéhez kapcsolódik, míg a tartalmas ige *-t* jeles múlt időbe kerül. A feltételesség, bizonytalanság kifejezésére a *Ø + vala* befejezetlen múlt használata is előfordul, akár a kódexekben

(GuaryK. 89 *ha adam magat binosnec vaľa vala | isten neki meg bocatta volna* [ha Ádám magát bínösnek valja vala, Isten neki megbocsátta volna]), akár máig egyes keleti nyelvjárásokban.

A parancs, sürgető felszólítás jeltelen, a szó puszta töve szolgált erre a funkcióra (akárcsak számos, a magyarral nem rokon nyelvben). Ezt bizonyítja a *gyere ~ jer (gyertek, gyerünk)* módjel nélküli alakja, továbbá az, hogy a felszólító használatú *-j* mindig a csonka tövekhez járul, vagyis a tőveghangzó lekopása előtt csak a puszta tő szolgált a felszólító szerepre. A **kötőmód** (felszólító jelleggel: **felszólító mód**) jele az alapnyelvből származó *-k*, mely már az ősmagyar korban az előtte levő mássalhangzó hatására *(> γ > χ́ >) -j*-vé alakul. Ez az átalakulás hosszú és területenként eltérően megvalósuló folyamat lehetett, melyet a hangkörnyezet is befolyásolt. A *-j*-nek mint alapváltozatnak ezért sokáig megvannak a *γ* felé utaló (Bécsi k. 81 *akaryh;* Érdy-k. 559 *sirhon*), valamint asszimilációs változatai is (HB. *vezesse;* ÓMS. *Thekunched* [teküntsed]; KTSz. *Tamag* [támadj]).

6.3.3. A ragok

6.3.3.1. A névszóragok

A tárgyrag. A tárgy – amiként az alany is – lehet a magyarban határozott és határozatlan. A határozott és határozatlan elkülönítése a magyar nyelv jellemző vonása, nagy valószínűséggel urális örökség: az SOV-mondatszerkezetből adódóan ugyanis a tárgyat nem kellett megjelölni. A jelöletlenség nyomai rokon nyelvekben és mai magyar nyelvjárásokban is megtalálhatók *(zab aratni, széna kaszálni),* de őrzik ezt a jelöletlenséget a szóösszetételek is *(vadölő, favágó)*. A határozott tárgy hangsúlyos megjelölésére az urális alapnyelvben kialakult már a *-t*, valamely determináló elemből: vagy mutató névmásból *(*tV),* vagy E/2. személyes névmásra visszavezethető birtokos személyjelből *(*tV)*.

A határozóragok. Eredetüket tekintve a határozóragok közül a legrégebbiek az **ősi**, primer, egyelemű határozóragok. Ezek esetében az ősi irányhármasságot biztosító helyviszonyjelölés a döntő: a helyhatározókból alakultak ki az egyéb esetviszonyt jelölő további funkciók. A helyhatározó ősi ragok a következők: *-n, -t* (lokatívuszrag); *-i (> -é, -í, -á), -k* (latívuszrag); *-l* (ablatívuszrag). Közülük az *-n* ma is produktív *(falun),* bár sokkal gyakoribb a szuperesszívuszi használata *(padon),* a *-t* korlátozottan előfordul önállóan is *(Kolozsvárt)*. Megtalálhatók viszont ragszilárdulással keletkezett alakokban: határozószókban, névutókban és testes határozóragok elemeként *(hanya**tt**, rögtö**n**, mögö**tt**, utá**n**, -be**n**, -ér**t**)*. A *-k* és *-i* latívuszragokból már az ősmagyar kor során *-é, -í, -á* lett (esetenként a *-k* megmaradt, például: *-nek*), s ma ezek is ragszilárdult alakokban találhatók (*össz**e*** ~ N. *össz**ü**, al**á**, -r**e***). Az *-l* szintén ezt az utat követi *(mellő**l**, -tő**l**)*. – A primer ragok csak elvétve **halmozódnak**. Valószínűleg már az ősmagyar korban egymás mellé záródott az *-i* és a *-k*, létrehozva az *(-ik >) -ig* terminatívuszragot. Ősmagyar eredetű lehet a *-nott, -nól, -ni* ragcsalád, mely hosszú időn keresztül csak a beszélt nyelv(járások) jellemzője (egyetlen korai vagy kódexes adat sincs rá). (De van finnugor alapú magyarázata is: egy **nä* mutató névmási alap primer ragos alakulata, eszerint tehát a következő csoporthoz lenne sorolandó.) Néhány, az ómagyar korban keletkezett, perifériális használatú rag tartozik még e csoportba (*-lan/-len, -lag/-leg,* és a képzői elemet is tartalmazó *-stul/-stül*). – A határozóragok legnagyobb csoportját az **önálló szói eredetű határozóragok** képviselik. Ezek egy hosszú grammatikalizációs folyamat végső termékei. A folyamat az ősmagyar kor második felétől az ómagyar kor végéig tart. Az ide tartozó ragok birtokos szerkezetekben álló névutókból alakultak (**ház belén* 'ház belsejében' > *házben;* vö. HB. *milostben*). A raggá válás állomásai: 1. egy szótagúvá válás (még nem történt meg: HB. *nugulmabeli* [nyugalmábeli]), 2. hangrendi illeszkedés (még nem történt meg: HB. *milostben*), 3. egybeírás (még nem történt meg: TA. *utu rea*). A használati gyakoriság, a funkcionális gazdagság és a változást megkönnyítő hangtani felépítés segítette elő már az

ősmagyar korban a *-val/-vel, -nak/-nek, -ban/-ben, -tól/-től, -hoz/-hez/höz, -ról/-ről, -nál/-nél* ragok kialakulását, majd az ómagyar korban a *-ra/-re, -ért, -ból/-ből, -ba/-be, -szor/-szer/-ször, -kor* is elnyerte mai formáját. Néhány archaikus nyelvjárás máig őrzi az illeszkedés nélküli alakot: *Feriho, kapável*.

A **birtokos jelző *-nak/-nek* ragja** szintén az ősmagyar korban alakult ki (noha a szórványemlékekből hiányzik, a korai kis szövegemlékekben megjelenő példái, gyakorisága a szerep korai kialakulását jelzik). Kiindulása a hová? kérdésre felelő (latívuszi) *-nak/-nek* rag, melynek jelentésfejlődése a 'felé'→ 'neki'→ 'övé' fázisokon keresztül alakult ki (vö. az *-é* birtokjelről írottakkal). A birtokos jelzői szerep kialakulását a szórenddel összefüggő funkcionális okok (a mondatban egymástól távol került jelző és jelzett szó összetartozásának egyértelműsítése, a kettős szófajúság [*özvegy fiai ~ özvegynek fiai*] zavaró homonímiájának elkerülése stb.) segíthették elő.

6.3.3.2. Az igeragok

A mai magyar nyelvben két teljes és egy részleges igeragozási paradigma létezik: az indeterminált (alanyi) ragozásé *(kérek, kérsz, kér, kérünk, kértek, kérnek)*, a determinált (tárgyas) ragozásé *(kérem/kérlek, kéred, kéri/várja, kérjük/várjuk, kéritek/várjátok, kérik/várják)*, és az ikes ragozásé *(játszom, játszol, játszik)*. Ez utóbbi többes számú alakjai megegyeznek az indeterminált ragozás többes alakjaival. Létrejöttükre, a szétágazás okaira, módjára és idejére többféle magyarázat, modell is létezik. Mivel az igeragozási paradigmák kialakulása adathiányos időben zajlott le, csak az általános nyelvészeti megfigyelések, továbbá a rokon nyelvi megfelelések hívhatók segítségül.

A következőkben egy olyan modellt ismertetünk, amelynek lényege: elemek összefüggésrendszere a határozottság jelölésére. Ezen elmélet szerint az ősmagyar kor kezdetén az igeragozási rendszert két paradigma jellemezte. Az egyik az örökölt személyes névmásokat ragként felhasználó szintetikusan építkező rendszer (a továbbiakban: egységes igeragozás), amely a nemcsak a személyt jelöli, hanem (finnugor örökségként) a határozott tárgyra is utal. A másik az ágenst nem jelölő rendszer, melynek nyomai mindhárom személyben megtalálhatók (*kér + Ø, kérj + Ø, kér +* [*Ø* személyjelölő elem] *+ jük*), s amelynek az E/3.-ban való megléte az egységes igeragozás felbomlásának alapját adja.

Ez az elmélet megkísérli magyarázni az elinduló változás kiváltó okát, melyet a határozatlan tárgy egykori és mai nyelvjárási jelöletlenségében *(favágó; zab aratni járogattam)* és a határozottságot jelölő *-t* elemnek a határozatlan tárgyakra kiterjedő (feltételezett) mozgásában lát. A jelöletlen tárgynak az alanytól való elválasztása, illetőleg a jelölt tárgyban a határozottnak és a határozatlannak az egymástól való megkülönböztetése olyan igényt alakíthatott ki, amelyre csak az egységes igeragozás szétbomlása, differenciálttá válása adhatott megfelelő választ. Ebben a helyzetben felléphettek ugyanis olyan mondatmegértési, kommunikációs problémák, amelyek szükségessé tették, hogy az alany és a tárgy egyértelműsítése céljából a rendszer átalakuljon.

Szemléltessük a helyzetet egy kitalált példával:

**Ember róka lát*. 'az ember rókát lát'

**Róka ember lát*. 'a róka embert lát' – a két argumentumot vonzó ige grammatikális mondatot hoz létre, ahol az argumentumok helye kijelöli a mondatrészi szerepet is (SOV).

**Ember megy*. – az egy argumentummal is grammatikális mondatot létrehozó ige SV szerkezetet mutat.

Bizonyos kommunikációs helyzetekben (ha a topik már ismert volt) az alany a mondanivaló sérelme nélkül el is maradhatott: **Ember róka lő.* → *Róka lő.* (SOV → OV). Ez az OV-

struktúra azonban a tárgy jelöletlensége miatt összetéveszthető volt az **ember megy*-féle SV-struktúrával.

Elvileg és gyakorlatilag is két út volt lehetséges. Az egyik a medializációs út: a tárgy kiküszöbölése mediális igeragozás által: **róka meglövődik* (a mediálissá vált ige vonzata nem lehet tárgy), a másik a tárgyfüggő igeragozás kialakítása.

Mindenekelőtt le kell szögezni: a vázolandó átalakulást, annak egyes fázisait mintegy 1000 esztendő történéseiben kell elhelyeznünk (Kr. e. 500–Kr. u. 500). Ez az ezer év megengedi, hogy az egész átalakulást egy lassú, bonyolult, több tényezős folyamatként szemléljük,

A kiinduló állapot jellemzésére meg kell állapítanunk, hogy a mai magyar nyelv egyik alapjellemzője a határozott tárgyra utaló személyragrendszer, s ennek alapjait a magyarnak a rokon nyelvekkel megegyező mélyrétegében kell keresnünk. Ugyanakkor viszont létezik a valóság megjelenítésének erős determinatív megjelölése mellett egy másik vonás is, amely a cselekvés vagy történés elsődlegességét hangsúlyozza (különböző igeképzőkkel, az általános alany különböző formáival), miközben az ágens mellékszereplővé süllyed. Nincs okunk feltételezni, hogy ez a kétféle szemlélet ne élt volna az ősmagyar kor kezdetén is. Évszázadok nyelvi történéseiben újra és újra ütközhetett ez a két szemlélet, és feltételezhetjük, hogy egyes beszélőközösségekben a medializációs hajlam erősebben jelentkezett, mint másokban. Az ikes ragozás megjelenését ilyen nyelvjárási jellegű „kísérletnek” láthatjuk, mely bizonyos közlési helyzetek megértési és történés-kiemelési kommunikációs problémáinak megoldására alakult ki és erősödött fel egyes nyelv(járás)közösségekben.

Az ikes ragozás *-ik* ragjának eredetére nézve nincs teljesen meggyőző magyarázat. Azt azonban érdemes leszögeznünk, hogy a medialitást az *-ik*-ben a *-k* elem hordozza (feltételes módban, elbeszélő múltban csak ez jelenik meg). Feltételezhető, hogy ez a *-k* eredetileg egy medializáló képző (amely kijelentő módban az *-i* igeraghoz tapadva összetett igeragot hoz létre, feltételes módban és múlt időben pedig az *-i* eleme beleolvad az előtte levő jel magánhangzójába). Bármilyen eredetű is a *-k*, az előtte levő *-i* biztosan az egykori E/3.-ban meglevő örökölt *-i* személyrag. Ez az igerag az alapnyelvből eredően a tárgyi funkciójú személyes névmásból származó és esetleg már az alapnyelvben a határozott tárgyra utaló *-i* személyrag. Ez az *-i* volt tehát az igei személyrag mind a palatális szavak végén *(kéri)* mind a veláris szavak végén *(vári)* (vö. *múli-k, váli-k, látszi-k* stb.). Ámde ez az *-i*, bekerülvén az ikes ragozásba (mely lényege szerint tárgyatlan), diszkvalifikálódik (a szó eredeti értelmében): elveszíti eredeti „milyenségét”, vagyis a tárgyra utaló jelentését. Ezért válik szükségessé azokban a nyelvjárásokban, amelyek az ikes ragozást befogadták, egy másik, új igerag kialakítása, s ez lesz a *-ja*. Létrejöttét a következőképpen magyarázhatjuk: **váro + i* (személyrag) > **vároi* > **várá*. Ez utóbbi alak azonban egybeesik a *várá* múlt idejű alakkal. A homonímiaveszélyt a nyelvhasználók ezen csoportjai úgy kerülhették el, ha a kialakult személyragot *(-á)* az újjáalkotott tőhöz *(váro)* illesztették: *váro+á*. Az így létrejött hiátust a *-j* hiátustöltővel lehetett megszűntetni: *váro-j-á*, s ebből a beszéd gyorsulásával együtt járó magánhangzó-kiesés kivethette a második szótagbeli magánhangzót: *vár-j-á*. Azokban a nyelvjárásokban viszont, amelyek nem fogadták be az ikes ragozást, tovább élhetett (egészen máig) veláris hangrendű igék ragjaként az *-i*. Megkérdezhetnénk, hogy ha a veláris szavakban az *-i* léte megkérdőjeleződött mint igerag, miért nem történt meg ugyanez a palatális szavakban is? Erre a kérdésre nem adható egyértelmű válasz. Azt azonban érdemes végiggondolni, hogy a jelkészlet szűk volta a veláris szavakban kialakuló *-ja* esetében is már homonimát hozott létre a felszólító móddal, s úgy tűnik, ez a homonímia-fenyegetés palatális oldalon erősebb visszatartó erő lehetett, mint az *-i* megtartása (de hogy ez a változási irány nyitva volt, mutatják a kupuszinai, a pusztafalui és a vágai nyelvjárás *-i* helyett *-je*-t tartalmazó igeragjai). Az az egységes igeragrendszer, amelyik a személyes névmások agglutinálódásával örökség, a medializáció hatására tehát kibővül a *-ja* megjelenésével (s ez a T/3.-ba is átvonódik: *-ják*). Az igeragok bővülése tehát a harmadik

személyben történik meg, és ott is folytatódik tovább. A felszólító módban ugyanis az E/3.-ban megértést veszélyeztető helyzet alakulna ki a szövég lezáratlansága esetén, mivel a felszólító módjel *γ* eltérő alakulásmódja hangzóközi és szó végi helyzetben fenyegető homonimát hozna létre az igenévképző *γ*-val: **kére* + *γ* (igenévképző) > *kereu̯* > *kérő* és **kére* + *γ* (felszólítómód-jel) + *Ø* (igerag) > **kérő*). Az egyértelműség igényli a szövég lezárását, amely az *-n*-nel (mely eredetileg mozzanatos képző) végbe is megy. Ez az *-n* az első általánossá vált nem névmási eredetű igei személyrag (a nem minden nyelvjárásban jelentkező ikes ragozásnak ezt időben megelőző E/2. *-l* ragját nem említve) fontos lépés az egységes paradigma felbomlásában: mivel ez (egyedül a nem névmási eredetű igei személyragok közül) képes felvenni a többes szám jelét is, létrejön egy teljes oppozíciós sor a 3. személyben: *kér/kéri, vár/várja* (N. *vári*); *kérnek/kérik, várnak/várják* (N. *várik*), melyben „egyértelműen kicsapódhatott a *-ja/-i* elemnek a határozottságot jelző funkciója" (Abaffy 1991. 141).

A kérdés most már csak az, hogy mi lehet a logikus folytatás? Az egyes szám felől nem tarthatjuk valószínűnek, mivel az egyes számú új igeragoknak *(-k, -sz/-l)* nincs többes számú alakja: nincs **-kVk,* **-lVk,* **-szVk*. Az E/3. és a T/3. tárgyas ragjaiban azonban benne van a tárgyra való utalás, tehát ezek segítségével alakítható (vagyis alakulhatott) az alaki elkülönülés és a jelentéselkülönülés. A paradigma tehát a többes számban építkezik, a T/2. igeragjainak elkülönülése egyértelműen jelzi ezt: *-tok/-(já-tok)* és *-tek/-(i-tek)*. A T/1. alakulása lehetett itt a legkésőbbi, ha ugyanis a teljes *-já* elem jut be ide a *-k* többesjellel, egybeesett volna a T/3. határozott ragozású alakkal *(vár-já-k),* ezért valószínűleg már csak a *-j* vonódott át a T/1.-be *(vár-ju-k)*. Egy paradigma kialakulása természetesen számos kísérletet, nyelvhasználati különfejlődést és részleteltérést tartalmazhat (főként a fentebb jelzett tág időtartamban). Bizonyos alakok lehetnek különfejlődések, egyes nyelvjárások őrizhetnek archaikus alakokat: például a már említett E/3. *-je* igeragja (Vága: *keverje* 'keveri' *a levest*), a palóc és keleti nyelvjárások T/1. *-j* nélküli formái *(kötük, foguk),* a dél-baranyai T/1. *-unk*/*-ünk* tárgyas ragozásban használatos alakjai *(kimosunk a ruhát)*. Bizonyos pontokon a két paradigma máig sem különült el: *adtam azt/valamit, várnátok azt/valamit*.

Ez az elképzelés megadja a választ arra is, hogy miért az egységes paradigma ragjai maradtak meg az alanyi ragozásban (*-unk*/*-ünk* és *-tok*/*-tek*/*-tök*): azért, mert a tárgyas rag kap külön nyomatékot, artikulálódik hangsúlyosan és különül el az egységes ragozás ragjától, tolja el jelentésében és teszi meg ez utóbbit a határozatlan ragozás személyragjává. A többes számban szétváló két rendszer megindítja az egyes számban is az igényt a megkülönböztetésre (nevezhetjük ezt akár a húzólánc-elv érvényesülésének is): kialakulnak az E/2. és E/1. alanyi ragozású személyragjai. Az E/2. ragjaiban a magyar nyelvtörténeti hagyomány leginkább igeképzőket gyanít (az *-l* az ikes ragozásban már szerepelt ilyen funkcióban, tehát könnyen idevonódhatott jelentésileg is). Az E/1. eredetére több elképzelés is született. Legvalószínűbbnek tarthatjuk, hogy *-k* mozzanatos képzőből származik, mert a többi nem névmási eredetű igei személyrag is igeképzőre megy vissza, beleillik tehát ebbe a sorba a *-k* igeképző is.

Logikusan merül fel az a kérdés, hogy ha a többes számban a tárgyas személyragok az újak, és az alanyiak viszik tovább az egységes igeragozás öröklött személyragjait, miért van ez fordítva az egyes számban, hiszen ott az eredeti személyragok lettek tárgyas ragokká? Válaszként azt mondhatjuk, hogy az E/3.-ban szétváló igeragokkal a tárgyas funkció jelölése az örökölt ragos alakhoz társult, ez indukálhatta, hogy az egyes számban az eredeti ragok tárgyassá lettek. Ezt a funkcionális megoszlást alátámaszthatta az *-l (-ul/-ül: kékül)* és a *-k* mediális (képző → rag) volta is. (Az E/1. alany második személyű tárgyra utaló *-lak/-lek* ragjának eredetéről nincs meggyőző magyarázat.)

7. A határozószó

A határozószó olyan ragos névmás vagy névszó, amelyben a rag megmerevedett, **megszilárdult** vagy elhomályosult. Az az irányhármasság, mely a magyar határozórendszernek finnugor sajátsága, a határozószók körében is érvényesült. A rag ugyanis az ősmagyar korban primer határozórag *(-i, -l, -n, -t*). Az előzményszófajtól való elválás (határozószóvá szilárdulás) részben alaktani folyamat, másrészt jelentéstani változás. Alaktanilag akkor beszélhetünk határozószóról, ha a szó morfológiai tagolódása a beszélő számára gyengül, vagy elhomályosul. Ez megtörténhet úgy, hogy már nem használatos önállóan a tő *(**rögt**-ön)* vagy a rag *(oldal-**t**),* esetleg mindkettő *(**hanya-tt**)*. Gyengülhet az átláthatóság akkor is, ha a toldalék kapcsolódása az alapszóhoz nem a szokásos módon történik (*ház-hoz,* de: *haz-a; ház-ig,* de: *add-ig*). Jelentéstanilag akkor beszélhetünk határozószóról, ha a szó alakilag ugyan világosan tagolódik, de jelentése többé-kevésbé elszigetelődött alkotóelemei jelentésétől (*végre* 'utoljára; befejezésül', *egyúttal* '<időben> együtt, egyszerre').

A határozószó már az alapnyelvben létezik, de a finnugor egység felbomlása idején még fejlődésének, kialakulásának kezdetén tart. Kiterjedése az egyes nyelvek saját életében történik. A legősibb rétegébe a névmási tövű határozószók tartoznak *(tova, túl, itt),* de néhány névszói is akad *(alá)*. Az ősmagyar kor kezdetétől a szófaj kiteljesedett, számos taggal bővült mind a ragszilárdulásos névmási alapúak között (*innen, honnan, hová, már, majd, hogy, mint, így* stb.), mind a névszói alapúak között (*belé, alatt, kívül, le, reá, soká, össze, titkon* stb). Még az ősmagyar korban a szófaj új határozószó-típussal bővült: kialakult a szóösszetétellel létrejött határozószók csoportja (*tahát, holott, néha, sumha* 'soha', *tegnap*).

Az ősmagyar korban számos, később névutóvá, igekötővé vagy határozóraggá váló elem még határozószóként élt. Létezett ekkor egy határozószói–névutói kettős szófajúság, melyben az azonos alak határozói funkcióban határozószóként viselkedik *(megy belé),* a határozószó előzményeként fennálló ragos névszó azonban az előtte álló névszóval birtokos szerkezetet alkot *(ház belé),* s így névutóvá válik. Ha a határozószó az igéhez vonódik *(belé megy),* akkor igekötővé alakul. De válhatott a határozószóból főnév *(reggel),* melléknév *(rokon),* névmás *(mely),* kötőszó *(hogy),* módosítószó *(nyilván).* Az ősmagyar kor azért is jelentős a szófaj története szempontjából, mert ekkor erősödik meg a funkcióváltozások sora: a helyviszonyrag átalakul idő-, módviszonyt jelölővé, vagy egyes alakulatok már rögtön az elvontabb jelentés kifejezésére születnek meg.

Az ómagyar kor során a szófaj további egyedekkel bővült, általános keletkezési mód továbbra is a ragszilárdulás és az összetétel. A ragszilárdulásban megtaláljuk a primer ragos alakulatokat *(össz**e**, idé**n**, örömes**t**, végezetü**l**),* azonban egyre inkább már a szekunder határozóragok vesznek részt a szó alakításában: vagy úgy, hogy a primer ragos névszóra épülnek rá *(ala-tto-n-ban, elle-n-ben),* vagy úgy, hogy egyenesen az alapszóhoz járulnak *(éjjel, reggel (< reg + vel), nyomban, kezdetben, félre, végre, egyszer).* A mondatban főleg idő- és módhatározók azok a határozószók, amelyek birtokos személyjelet is kapnak *(ele-i-n, kor-á-n, bizony-á-val).* Ekkor jönnek létre a fokjelet is tartalmazó határozószók *(alább, többé, tovább, legottan).* A szóösszetétel ebben a korban is jelentős *(valamikor, idestova, mindjárást, esmég ~ ismét, tegnapelőtt).*

Már az ómagyar korban elkezdődik és a középmagyar korban erőteljesebbé válik az a folyamat, melynek révén az eredetileg *-l* ablatívuszragot tartalmazó határozószók *(belül)* lokatívuszi jelentést vesznek fel. Ennek hatására az élőbeszédben az irány fenntartására szekunder ragos alakok keletkeztek: *belül-ről, belül-re*. A középmagyar kor további új fejleménye a *benn, fenn* stb. mellett a *-t* ragos alakok megjelenése *(bent, fent).* E korban legvirágzóbb a birtokos személyjelet tartalmazó határozószók csoportja (1645 *valójában,* 1669 *utoljára,* 1704 *vaktában*). Új fejlemény szintén e korban az igenévből szófajváltással keletkezett határozószó: *szakasztott, kivált, elvétve*. A középmagyar korban megugrik az idegen nyelvből át-

vett határozószók száma is. Korábban csak néhány példa van rá (ótörök *kölcsön* már az ősmagyarban), de e korban bőven jelentkeznek (1577 *plusz,* 1647 *áperté* 'nyíltan', 1754 *curukk* 'vissza'). Kialakulnak olyan *-felé* 'irányába' névutós összetételek, melyekben az alaptag latívuszi irányú határozószó vagy igekötő (1562 *hazafelé,* 1573 *aláfelé,* 1704 *kifelé,* 1708 *felfelé* – mind SzT.). Ezeknek folyamatosságot, befejezetlenséget kifejező használata már az újmagyar korban alakult ki, később főleg népnyelvi, nyelvjárási szinten él tovább.

8. A névutó

E szófaji kategória esetében fontos igazán a centrum és a periféria elvének hangsúlyozása: számos esetben nem könnyű eldönteni, hogy egy adott szóelőfordulás még az előzményszófajba tartozik-e, vagy már névutónak ítéljük az adott szinkróniában (például a *magasságában* hely- és időhatározó, s ezáltal ragos névszó-e *a Béke tér magasságában, Öt óra magasságában* szerkezetben, vagy névutó). De nemcsak az előzményszófajtól nehéz esetenként különválasztani a névutót, hanem a belőle következő határozóragtól is. A HB.-beli *belé* és *belől* éppen a szófaji átcsúszás állapotában rögzítődött: két szótagúak, nem illeszkednek, ezzel szemben egybeíródtak a főnévvel, ugyanitt a *-ben*-re már csak az illeszkedés hiánya jelzi a névutói eredetet.

Már az alapnyelvben létezhetett egy bizonyos határozóragos névszócsoport, amely korai határozószói–névutói kettős szófajúságot mutathatott. Ebből az ősmagyar kor során különváltak a határozószók és a névutók. Az ősmagyar kor során keletkezett névutók zöme **jelöletlen birtokos szerkezetben** jött létre: *ház belé* (megy) 'a ház belsejébe'. Az itt szereplő latívuszragos főnév *(belé)* fogalmi jelentésének visszaszorulásával a viszonyjelentés válik uralkodóvá. A jelöletlen birtokos szerkezet utótagja primer határozóragot viselt: *belől, alól, közül, *roγol (>ról), mögül* és családjaik (háromirányúak), *felől* és *felé* (kétirányúak), **tüγül (>től), *naγal (-nál), *βel (-vel), *nek* stb. (egyirányúak). Ez az alakulásmód az ómagyar korban is kitart még *(helyett, iránt, koron, kort, szërën, szërt),* de a középmagyar korra már nem jellemző. Már az ősmagyar korban megjelent azonban a **jelölt birtokos szerkezetre** utaló *ut-á-n,* s ez az alakulásmód válik dominánssá az ómagyar kortól *(korán, híján, gyanánt)* napjainkig. Ebben a folyamatban az ómagyar korban a primer ragok lassan átadják helyüket a szekunder ragoknak *(felibe, elébe, fejében, számára),* ez a tendencia a középmagyar korban tovább folytatódik (*esetében, következtében, ellenére, javára, részére, módjára*). Az újmagyar korban névutóként vagy azzá válóban megtaláljuk mind a primer ragos alakokat *(alapján, folytán, révén, okán)* mind a szekunder ragosakat *(céljából, esetére, alkalmából, múltával, létére).* Míg a korai névutók leginkább hely- és időviszonyt fejeztek ki, a későbbi korok névutóiban a jelentés eltolódását tapasztaljuk az absztrakció irányába.

A birtokos szerkezet mellett **értelmezős szerkezetből** is keletkeztek névutók. Egy *fiúval össze* 'együtt' szerkezet (vö. KTSz. *fyal usve lele*) jelentése: 'fiúval, mégpedig együtt'. Az ómagyar korban *-n belül, -n kívül, -vel együtt, egyembe, -nál/-nél kül > nélkül* (1510 *adossagnal kyl,* KLev. 19.; 1540 *hyre Nalkyl, akarathya Nelkyl,* KLev. 199.) példák mutatják a ragvonzó névutók ez irányú keletkezésének elevenségét. Határozós szerkezetből a középmagyar korban is alakulnak névutók *(-n alul, -n keresztül, -n túl*), ám az újmagyar korra ez az alakulásmód már csak kevéssé produktív *(-vel szemközt, -től távol).*

Határozós és alanyos szerkezetben határozói igenevek váltak névutóvá. Az ősmagyar kor végén jöhetett létre a *-től fogva ~ fogván,* a *-től megválva ~ megválván* 'valamit kivéve' névutó, az ómagyar korban a *-re nézve, valami múlván* névutók, a középmagyarban a *-re kelve, jutva, nézve.*

Funkcionális szempontból a névutó igen változatos szófaj. Alapjelentése a legtöbbnek a határozói, s ezen belül is a hely kifejezése. A szerkezet alapszavának jelentése azonban besugárzódik az egész szerkezetbe, s így átalakítja a névutó jelentését is, elvontabb jelentésűvé

teszi: Bécsi k. 14 *te toruened alat legenec* [te törvényed alatt legyenek]. A névutó jelentése eltolódhat, a névutó mintegy kilép a névutó szerepéből és igekötővé válik. A következő mondatban az *ellene* ezt a folyamatot (szófajváltást) példázza: Keszthelyi k. 25 *yob kezednek ellene allotwl eryz meg engemeth* [jobb kezednek ellene állótól őrizz meg engemet].

A névutói szófaj további alakulásának egyik útja, hogy a névutós szerkezet szóösszetétellé válik, s ezáltal határozószót hoz létre. Ilyen az *az után > azután (aztán*), az *akkoron* (Jókai-k. 46 = tunc), *némikoron* (Jókai-k. 41 = aliquando). A névutók közül már az ősmagyar kor végén, majd az ómagyar korban számos elem határozóraggá vált, s így kilépett a névutó kategóriájából (*-ből, -hoz, -nek, -től, -vel* stb.). A névutók szóösszetételi taggá és raggá válása a rendszer átalakulását hozza magával: a korábbi elemek eltűnése megindítja a névutók „újratermelődését" is. Már az ómagyar, de még inkább a középmagyar és újmagyar kor sokszínű névutórendszere ezt a funkcionális szükségszerűségnek való megfelelést tükrözi.

9. A névutó-melléknév

A névutós szerkezet *(asztal alatt) -i* képzős származéka új szófajt hoz létre: ez a névutó-melléknév. A magyar szófaji rendszer legfiatalabb tagja, első felbukkanásai a középmagyar korban adatolhatók (1585 *perendie – Holnap utan*, *perendinus – Honap utanni;* 1604 *Promeridianus – Ebedutanni*). Létrejöttében a szerkezettömörülés játszott szerepet: előbb ragvonzó névutós szerkezetek alakultak át *(a várostól távol való > a várostól távoli)*, majd innen terjed át az egyéb névutós szerkezetekre *(asztal alatt való > asztal alatti)*. Főként a lokatívuszi jelentésű névutók vettek részt a folyamatban. A nyelvújítás hatására terjed el, a 19. század folyamán számos példában adatolható: 1835 *tartozásaikon felüli robotra kényszerítette volna* (SzT.).

10. Az igekötő

Az igekötő az a szófaj, amely nem alakul át más szófajjá. Elhatárolni tehát csak az előzményszófajtól kell. Előzményszófaj lehet a határozószó (általában) és a ragos főnév közvetlenül (a középmagyar kortól kezdődően). A határozószó ugyanis bizonyos témaismétlő szerkezetekből, ahol a két határozó közül az egyik üresebb szemantikai tartalmú és csak pontosító, értelmező jellegű *(erdőből, ki [jön]; ablakon, át [lát])*, átlép az ige körébe, és igekötővé válik. Azt, hogy egy határozószó már igekötővé vált, a következőkből tudhatjuk: 1. az ige jelentését módosítja (főbb funkciók: irányjelentés, befejezetté tevés, végpontra utalás); 2. és/vagy megváltoztatja az ige vonzatkeretét.

Az igekötők kialakulása feltehetően az ugor korban kezdődött, de a magyar nyelv életében, főként az ómagyar korban szerveződtek rendszerré. Legkorábbi rétegük (*le–fel, ki–be, el* 'eléje' – *meg* 'hátra') latívuszragos határozószóból keletkezett. A legkorábbi adatok még őrzik a latívuszragot ott is, ahol később már eltűnt *(mige, ele)*, a *ki, le* pedig máig őrzi (nem véletlen tehát, hogy ezeknek irányjelentése ma is erőteljesebb). A latívuszrag eltűnésével nem csak az alak zsugorodott, hanem felerősödött a perfektív-telikus (befejezettséget és végpontot egyaránt jelölő) funkció is: a *meg* és az *el* (részben a *fel* is) egyre inkább elveszíti az irány jelölését. Az igekötők kialakulása, elterjedése, funkcióik megváltozása összhangban áll az igeidők ómagyar kor végi átrendeződésével: aspektusjelölő tulajdonságuk és alkalmazásuk a *-t* jel jelentését a befejezettség jelöléséről a múlt idő jelölésére teszi lehetővé. Az ómagyar kor folyamán alakul ki az igekötők **jelentésspecializáló szerepe** is. Az igekötős ige jelentése lényegesen eltávolodik a részegységek jelentésének összegétől (szóképző funkció): *megér* valamivel 'megelégszik', *hozzálát* vmihez 'elkezd vmit', *reá hajlik* 'beleegyezik'. Ez a jelenség a középmagyarban felerősödik (*felad* 'nem folytatja a küzdelmet', *felkap* 'divatba hoz' stb.). Szintén innen datálhatjuk az igekötők **jelentéssűrítő szerepének** felerősödését: 1593

nekirivalkodik ’rivalkodva, kiabálva odarohan’ (SzT.); *kifocizza az ablakot* ’az ablakba rúgott labdával betöri az ablak üvegét’.

Az igekötő az ige szintaktikai szerveződését is befolyásolja: az intranzitív igét tranzitívvá teszi: Jókai-k. 146 *ezenne felelm mend meghata ewkewt* ’ekkora félelem mind erőt vett rajtuk’ – a *hat* eredetileg ’jár, megy’; megváltoztatja a vonzatot: (*dönt* vmiről – *eldönt* vmit, *ajándékoz* valakinek valamit – *megajándékoz* valakit valamivel); stb. A középmagyar korban az igekötő ismétlődése mint az ismétlődő cselekvés kifejezése jelenik meg *(fel-felugrik, megmegnéz)*. Sajátos szótársulás is kialakulhat az igekötők körében: *el-kimegy*.

Az ómagyar kor során más határozószók is megindultak az igekötővé válás útján *(által, alá)*, de a korszak folyamán végig kitapintható a határozószó–névutó–igekötő hármas szófajúság *(egybe, elé ~ elő, környül, öszve)*, illetőleg a határozószó–igekötő kettős szófajúság *(belé, hátra, haza, hozzá, ide, neki, reá, vissza)*. A szófajváltás a középmagyar korban is eleven alakulásmód az igekötők körében *(félre, keresztül, mellé, széjjel, szemben, végig)*, de kialakul ebben a korban egy új igekötő-keletkezési mód: a ragszilárdulás. Lényege, hogy ragos főnévből (a határozószói fokot kihagyva) közvetlenül válik igekötő: *agyon, tönkre*.

11. A kötőszó

A szófaj a magyar nyelv életében keletkezett, az ősmagyar korban. A rokon nyelvek egy része máig szívesebben használ igeneves szerkezeteket, mint alárendelő összetett mondatokat. Korai szövegeinkben is megtaláljuk ezt a szerkesztésmódot: HB. *Hadlaua choltat terumteve isten tvl* [hallá holtát megteremtve Istentől]. A kötőszók csak lassan terjednek el (az ÓMS. kezdő mondata három mellérendelő tagmondatból áll, kötőszó nélkül). Az első kötőszók az ősi vonatkozó névmások lehettek, rövidebb *(ki)* majd – jóval később – hosszabb *(aki)* alakjaikkal (a bővülési folyamatra l. **4.7.**). Névmási alapvonás ugyanis az utaló jelleg, s ebből következhet a kapcsoló funkció. Ezek a kötőszók *([a]ki, [a]mi, [a]mely, [a]hol, ha* ’ahová’) már az ősmagyar kor elején meglehettek.

A nem vonatkozó (általános) kötőszók későbbiek: ősmagyar és ómagyar koriak. A kötőszók esetében is fő keletkezési mód a **szófajváltás** (emlékeztetőül: alapja a hangsúlyeltolódás!). Az ősmagyar korban létrejöhetnek vonatkozó határozószóból *(hogy, ha mert, mint, azért)*, partikulákból *(de)*, nyomatékosító módosítószókból *(és)*, még mondatból is *(vagy, akár): pl. (az)* ***vagy****(on, hogy) elmegy, (az)* ***vagy****(on, hogy) nem,* [*engem nem érdekel*] → *(az) vagy(on, hogy)* ***elmegy****, (az) vagy(on, hogy)* ***nem****,* [*engem nem érdekel*]. Ez a tendencia az ómagyar korban is folytatódik: *így, hát; ugyanis; hiszen*. A **szóösszetétellel** való keletkezés szintén jelentős mind az ősmagyar, mind a későbbi korokban: *avagy, íme, tudnimélt, jóllehet, merthogy, úgyhogy* stb. A kötőszókra jellemző keletkezési folyamat a **szótársulások** létrejötte: ez esetben több elem együtt jelenti a kötőfunkciót (HB. *num … de;* KTSz. *nem … hanum*). Az ómagyar és a középmagyar korban a nyelv gazdagon teremti meg ezeket: *akár–akár, nem–hanem, nemcsak–de–sőt, jóllehet–mindazonáltal, vagy–vagy* stb.

12. A módosítószó

A módosítószók jellemzője, hogy nem épülnek be a mondat szintaktikai szerkezetébe, nem toldalékolhatók, jelentésük a beszélő szubjektív viszonyulásának jelzése. Szófajváltással keletkeznek határozószóból (ősmagyar kori: *tat ~ tott* ’ott’ → ’úgy’ → ’igen, valóban, bizony’, *igyól* ’így’ → ’bizonygató felelőszó’; ómagyar kori: *bátor, alig, nyilván;* középmagyar kori: *igen*), főmondati szerepű igéből (ősmagyar kori: *talán: úgy találom, hogy … > találom… > talán* ’esetleg’), főmondatbeli névszói állítmányból (ómagyar kori: *bizony*). Szóösszetétellel: *íme, immár* az ősmagyar korban, *netalántán, valóbizony* az ómagyar korban. A szófaj alakulásmódjának jellemzői a középmagyar és újmagyar kor folyamán sem változnak meg, de a

modalitás árnyaltabb kifejezésére törekvés számos új változatot hoz létre: *nyilván, tényleg, valóban, alighanem, legalábbis, feltehetőleg.*

13. A tulajdonnevek története

A tulajdonnév a meghatározottság emeltebb szintjén áll, a szótest közvetlenül vonatkozik a jeltárgyra: identifikál. A tulajdonnév lényegéhez tartozik, hogy a névteremtő szándék függvényében bármi (szó, szerkezet, mondat) válhat névvé, továbbá hogy felismeréséhez (bár bevonhatók részlegesen grammatikai jellemzők is) kulturális többlettudás kell. A tulajdonnév a mondat szerkezetébe főnév(i csoport)ként épül be.

13.1. A személynevek

A magyar tulajdonnevek ősmagyar kori történetéből (a források hiánya miatt) konkrét példa nem idézhető. A korai névanyag és a rokon nyelvi névadás analógiája alapján azonban valószínűsíthető, hogy a **személynévadásban** az ősmagyar kor elején léteztek a névvarázzsal összefüggő nevek (óvónevek, kívánságnevek, totemisztikus nevek), és azzal össze nem függőek is. A korai névanyag jellemzője, hogy ún. **szónevek** alkotják: a szó közszói jelentése felismerhető és valamiképpen összefüggésbe hozható azzal, akit megjelöl. Ezek a nevek többnyire egyeleműek, magyar közszókból állnak (1171 *Vrumes* [Örömes], 1174 *Numwog* [Nemvagy], 1199 *Nog* [Nagy], 1211 *boudog* [Bódog], *Ereus* [Erős], *Zeuke* [Szőke]). A török nyelvi érintkezés következtében török közszóból álló tulajdonnevek is bekerültek a magyar személynévrendszerbe, az ősmagyar kor végén ezek felbontják a magyar közszói eredetű névrendszert, kialakul a **jelnevek** csoportja: 1200 k.: *Saroltu,* 1211 *Thiuan,* 1223 *Boica,* 1280 *Alpra*. Szintén jelnevek a kereszténység felvételét követő évszázadokban terjedő, martyrologiumi és bibliai eredetű nevek: *Péter, Pál, András, Márton*. Ezek divatja (együtt a hiedelemmel, hogy a szent, akiről elnevezték az egyént, mintegy védi „pártfogoltját", vagyis „védőszent") lassacskán kiszorítja az egyént jellemző szóneveket. Örök igény azonban az elnevezések gyakorlatában, hogy a név ne csak címke legyen, hanem jellemezze is a névhordozót (kinézete, jelleme, hovatartozása, foglalkozása stb. alapján). Ennek az igénynek a címke jellegű keresztény név csak újabb elemmel való bővüléssel tud megfelelni, s főként ez az igény hozta létre (más igényekkel együtt: számon tartás az adózáshoz, birtokigazolás, családhoz tartozás jelölése, nyugati irányú minták) a **családnevek** kialakulását. A családnév kialakulása a főnemesség körében ment végbe először, ezt követte a második névelem kialakulása a kisnemesek, városi polgárok s legkésőbb a jobbágyság körében. A 13. század végére már számos ember kettős nevet viselt, és a két név sorrendje a közbeszéd használatában mindig családnév + keresztnév, ezt számos helynévi adat bizonyítja: 1319 *Inakfiapeturfelde*, 1312/1315 *Bokfya Benedukfolua*, 1366 *Feyriuanfalua, Gyurgfiamyklows-falua* (az összeírások, jogbiztosító iratok latin formulái: „filius", „dictus", „alio nomine" stb. nem adnak számot az élőbeszéd gyakorlatáról). A családnevek állandósulása, öröklődővé válása azonban hosszú folyamat, elnyúlik a 16. század közepéig, a társadalom egyes csoportjainál még tovább (a Habsburg Birodalomban a zsidók családnévhasználatát II. József 1787-es rendelete teszi kötelezővé). Néhány adat az ingadozásra: „Felsőőr 1549 *Töll másként Racz*; Nagykőrös 1687 *Komé Gyurka*, 1688 *Bánn Gyurka*, 1689 *Bánn alias Komé Gyurka*; Nagyecsed 1704 *Rósa vagy Kopasz Miklósnak*" (Hajdú 2003. 756). A családnevek 1787-es rendeleti rögzítése után a spontán névváltozások megszűntek, a rögzített s ez által az egyéntől elidegenedett családnév természetes kiegészítője a **ragadványnév** lett. E harmadik névelem csak ritkán került be az írásbeliségbe, de használatuknak megvan a közösségépítő, -összetartó ereje *(Németh Józsefné, Fákszi*; *Hessel László, Csikkes)*.

13.2. A helynevek

Egy vándorló népnek nincsenek rögzült településnevei. Számára a hely megjelölése összefügg az egyén megjelölésével. A Konsztantinosztól adatolható *Levédia* nem mást jelenthetett, mint 'az a hely, ahol Levedi tartózkodik'. Nagy valószínűséggel állítható, hogy az ősmagyar korban a magyarság néven nevezte a folyókat, az *Etelköz* név ezt az ismeretet mutathatja.

A **víznevek** az ómagyar korban is fontos szerepet játszottak a magyarság életében. Az állattartás ugyanis igényli a vizet, s ezért a honfoglalást követő letelepedés főként a (folyó)vizeket célozta. A közép- és nagyvizek mintegy negyede (kb. 150 név) honfoglalás előtti adatolású (végső soron trák, illír, germán eredetű). A többi háromnegyed rész fele idegen eredetű, nagyrészt szláv, a másik fele pedig magyar eredetű elnevezés. Az idegen eredetű nevek esetében lényeges a közvetítő nyelv, s ez a legtöbb esetben szláv. Ismeretlen a közvetítő: *Szamos, Körös, Temes;* szláv a közvetítő: *Duna, Dráva, Száva, Vág, Tisza;* szláv eredetű: *Balaton, Beszterce, Zagyva, Lendva, Tapolca*. A magyar eredetű vízelnevezésekben magyar köszókat találunk: *Fertő, Sió, Kapos, Bodrog, Aranyos*. A víznevek szemantikai típusai univerzálisan jellemzők: növényzetről (*Almás, Füzegy, Tarna* 'kökény', *Dombó* 'tölgy'), a víz színéről (*Feketeügy, Fehér-Körös, Zagyva* 'korom' < szl. **sadja, Rába* 'barna, rőt'), a víz állagáról (*Sajó* 'sós', *Vajas* 'zsíros, olajos', *Balaton* 'sáros', *Csesztreg* 'tiszta', *Lajta* 'sáros, iszapos'), a vízmeder jellegéről (*Tekerő, Bodrog, Homoród, Bódva* 'kanyargó'), a víz sebességéről (*Beszterce* 'gyors', *Dráva* 'gyors', *Pinka* 'tajték, hab', *Vág* 'hullámzó'), a víz hőmérsékletéről (*Héjő, Hidegség, Meleg ~ Hideg-Szamos*), a vízfolyás hangjáról (*Sió, Rima* 'süvítő', *Tarcal* 'hangos') és a vízben vagy a víz közelében élő állatokról *(Rákos, Csíkos, Vargyas, Disznajó)* kaphatják nevüket a vizek. Nem kaphatnak nevet azonban személyről (az egyetlen kivétel – *Koppány* – másodlagosan, Törökkoppány településről kapja nevét a 17–18. században). A magyar eredetű nevekben gyakori a képzős alak *(-d, -gy, -s): Homoród, Korond, Nyárád; Egregy, Füzegy, Gyógy; Vargyas, Kapos, Gyöngyös*. Jellemző a magyar víznévadásra az igenévi eredetű típus is: *Sió, Szekcső, Tekerő*.

A víz mellett lakozó emberek a víz nevét kiterjesztették a víz mellett elterülő lakott helyre is, s így a legkorábbi **településnevek** a víz nevéből vonódtak át *(Vajasd, Kőrispatak, Szászpatak, Gyékényes)*. Szintén névátvonódás figyelhető meg a dűlőnévből lett helységnevek esetében: az adott területen jellemző erdő, növény, állat stb. nevéből először dűlőnév lesz, majd ez válik a lakott hely nevévé *(Erdőd, Szilágy, Hódmezővásárhely)*. Az eredeti településnevek közül az adott környezet legősibb települései a *falu* és a *lak* szóval alakult nevek *(Kisfalud, Nagyfalu, Nagylak)*. Szintén igen koraiak a törzsnevekből alakult helységnevek (51 *Kér*, 47 *Keszi*, 38 *Megyer* stb., összesen 250 törzsneves helynév az Árpád-korban), mivel a törzsek Szent István államában már nem játszottak szerepet, szétbomlottak, a belőlük alakult helységnevek tehát többnyire 10. századiak lehetnek. Jellemző magyar helynévadási forma a puszta személynévből helynévképző nélkül alakult településnév (az alapul szolgáló személynév bármilyen eredetű lehet): *Nova, Adony, Gyula, Bihar, Kecel*. A településnevek esetében is szerepet játszanak bizonyos képzők, így a valahová tartozást, birtoklást kifejező *-i* képző, mely a birtokjelből származik (*Németi, Olaszi, Püspöki, Apáti, Mihályi, Tamási* tkp. 'Tamásé' = Tamás birtoka), az eredetileg a személynév kicsinyítő képzőjeként jellemző, majd helynévképzővé váló *-d (Sámsond, Koppánd, Almád(i), Bükkösd, Erdőd)*. Az egyházi vonatkozású helységnevekhez tartoznak a templom színét, alakját jelölők *(Fehéregyháza, Kerekegyháza)*. A 13. században Dél-Európából induló divathullám a templom védőszentjének nevét teszi meg a település nevévé (patrociniumi nevek). Ez a jelenség a magyar névadásban is jelen van, a kor leginkább közkedvelt szentjei (Szent Márton, Szent Iván, Szent András, Szent László, Szentkirály, azaz Szent István) – a templomcímen keresztül – helységnévadóvá válnak. A **helységnevek állandósága** vagy változása a középkorban a tulajdonosváltással függ össze (1279: *villa Neugrad, quam quondam Marcellus nomine suo Marcelfolua nuncupavit* [Nógrád falu,

melyet egy bizonyos Marcellus a maga nevéről Marcelfalva néven nevezett]). A török kiűzése után a rendszertelen helynévadás főként a délvidéken (1716: Temesvár visszafoglalása) figyelhető meg: vagy a régi nevet próbálták meg feleleveníteni *(Kisharta, Szaján)*, vagy jelzővel látták el a régi nevet *(Új-Vencsellő, Új-Pitvaros)*. Az egységesülő közigazgatás és a posta igénye megkívánta az azonos nevű helységnevek (1873-ban országosan 19 *Szent Mihály*, 14 *Szent András*, 5 *Szász-Újfalu*, 5 *Kis-Újfalu*, 7 *Almás* létezett), továbbá a több nevet is viselő objektumok *(Déda ~ Bereg-Déda, Királyfalu ~ Kralovce)* neveinek hivatalos rendezését. Ezt az 1898. évi IV. törvénycikk tette lehetővé, ez rendelkezett Magyarország községneveinek törzskönyvezéséről. Az 1912-ig tartó helységnévrendezés során (alapelv: egy név – egy község) minden magyarországi helységnév megkapta (vagy a régi név jóváhagyásával, vagy névváltoztatással) hivatalos nevét. 1920 után az utódállamokhoz került magyar neveket gyakran megváltoztatták: kicserélték *(Bős > Gabčikovo, Párkány > Štúrovo)*, átalakították *(Nyékvárkony > Vrakúň, Szőgyén > Svodín)*, értelmesítették (*Szatmár > Satu Mare* ’nagyfalu’).

IRODALOM

Bárczi 1990; Benkő 1991; 1992; Bereczki 1998; E. Abaffy 1991; É. Kiss 2004; 2005; Havas 2005; Hajdú 2003; Mátai 2011; Sárosi 2003.

IV. MONDATTÖRTÉNET

É. Kiss Katalin

1. Az ősmagyar kor

1.1. Rekonstruálható-e az ősmagyar mondatszerkezet?

Az ősmagyar mondattani jelenségek rekonstruálásában azt az általánosítást hívjuk segítségül, hogy a nyelvi jelenségek változása általában hasonló ívet ír le: a nyelvbe bekerülő újítások esetében úgynevezett *ſ*-görbét, a nyelvből kikerülő régiségek esetében pedig ennek tükörképét. Azaz egy új szerkezet nem hirtelen váltja fel a régit, hanem fokozatosan szorítja ki, oly módon, hogy először csak szórványosan jelenik meg a nyelvben, majd lendületet kap és gyors terjedésnek indul, végül terjedése megint lelassul, és a szerkezet gyakran csak évszázadok múlva válik kizárólagossá. Egy új alternatíva megjelenésekor a régi sokáig alig veszít népszerűségéből, majd az új változat terjedésével használata gyorsan csökkenni kezd, de szórványosan még hosszú ideig fennmarad a nyelvben. Mint lentebb megmutatjuk, az ómagyar szövegemlékekben számos eltűnőben lévő mondattani szerkezetet találunk. Ha az ómagyarban tapasztalt változási tendenciákat időben visszafelé meghosszabbítjuk, a nyelvemlékes kor előtti nyelvállapotról is képet kaphatunk. Ugyanakkor a mondattani változások lefolyása kevésbé szabályszerű és ezért kevésbé megjósolható, mint a hangtani változásoké, ezért az *ſ*-görbék meghosszabbításával rekonstruált szerkezeteket független bizonyítékkal is alá kell támasztanunk. Akkor tételezhetjük fel megalapozottan, hogy valamely, az ómagyarban fokozatosan eltűnő mondattani szerkezet az ősmagyarban még uralkodó volt, ha a szerkezet a rokon nyelvekben is kimutatható.

1.2. Az uráli/ugor SOV örökség

Az uráli nyelvek többségére az alaptagra végződő (másként fejvégű) szintagmaszerkezet jellemző. A mondat szintjén ez alany (subjectum) – tárgy (objectum) – ige (verbum), azaz SOV szórendet jelent. Az SVO szórend elsősorban az indoeurópai nyelvekkel intenzív kapcsolatba került nyugati uráli nyelvekre (a finnre, észtre, karjalaira, vepszére) jellemző. Az SVO a domináns szórendi mintázat a komiban (másként zürjénben) és a mordvinban is. Azonban a korábban gyűjtött nyelvjárási szövegek tanúsága szerint esetükben az SVO uralkodóvá válása új fejlemény: az archaikus szövegek még SOV alapszórendűek. Szigorú SOV szórend jellemzi többek között a magyar legközelebbi rokonait, az ugor ág másik két tagját: a hantit (másként osztjákot) és a manysit (másként vogult) is.

E tényekből arra következtethetünk, hogy az uráli alapnyelvet az alaptagra végződő szintagmaszerkezet és az SOV mondatszórend jellemezte, és ez az uráli alapnyelvből kivált ugor alapnyelvben is fennmaradt (sőt, az obi-ugor hantiban és manysiban máig tovább él). Ugyanakkor az első összefüggő magyar szövegemlékekben – mint ezt lentebb részletesebben megmutatjuk – már nem bővítmény + ige, hanem ige + bővítmény sorrendet találunk, és az ige mögött az alany és a tárgy egymáshoz viszonyított helye nincs megkötve. (E sorrendet sematikusan VX*-ként jellemezhetjük. Az X azt jelenti, hogy 'tetszőleges mondatrészi szerepű bővítmény', az X mögött álló * pedig azt fejezi ki, hogy X-ből tetszőleges számú: nulla, egy vagy több.[2]) Kérdés, hogy mikor történt az SOV → VX* változás. Az ómagyarban számos olyan archaizmust, a középmagyar korra eltűnő vagy csak nyomokban, nyelvi kövületként

[2] Az ilyen hátsó * nem tévesztendő össze a mondatok, kifejezések előtt álló * jellel, mely szinkrón nyelvészeti leírásokban az adott szerkezet helytelenségét, nyelvtörténeti szövegekben az adott elem rekonstruált, hipotetikus voltát jelöli.

fennmaradó szerkezetet találunk, melyek a fejvégű szintagmaszerkezet velejárói. Ez arra utal, hogy az ősmagyar még alapjában SOV mondatszerkezetű nyelv lehetett, a változás a kései ősmagyar korban vagy az ómagyar kor elején következett be.

1.3. SOV maradványok az ómagyarban
1.3.1. OV szórendű, ragtalan tárgyú igeneves mondatok

Az obi-ugor nyelvekben megőrzött mondatszerkezet szigorúan SOV. E szigorúság részben abból fakad, hogy a tárgy általában ragtalan, így gyakran csak a szórendből következtethető ki, hogy egy főnévi kifejezés – például az alábbi hanti mondatpárban a *Juwan* – alany vagy tárgy.

(1) a. ***Juwan*** *jik-əl* *pilna* *xo:p* *we:r-sə-ŋən.*
Ivan fiú-E/3. vAl csónak csinál-MÚLT-DU/3.
'Ivan a fiával csónakot csinált.'

b. *(luw)* ***Juwan*** *re:sk-əs*
ő Ivan megüt-MÚLT.E/3.
'Ő megütötte Ivánt.'

Ez a fajta mondatszerkesztés az első fennmaradt ómagyar kódexekben (a Szent Ferenc legenda 1372 utáni fordításának szövegét őrző Jókai-kódexben, valamint az 1416 után fordított Huszita Biblia részleteit őrző Bécsi, Müncheni és Apor-kódexekben) is tetten érhető. E kódexek 131 olyan igeneves beágyazott mondatot tartalmaznak, melyek tárgya ragtalan, és ezek az igeneves mondatok kivétel nélkül OV szórendűek. Íme, néhány példa:

(2) a. *ne fordolĺonmeg* ***o kǫntǫso fel uènni*** [ő köntöse felvenni] (Müncheni k. 30ra)[3]
b. *Es hiuattatuan az irastudokat &* ***kiral lèuèli irokat*** [király levelei írókat] (Bécsi k. 65)
c. *Agyad* [adjad] *meg ymmar* ***bewne zantnak*** [bűne szántnak] (Jókai-k. 158)
d. *Az paraztrol ky zent fferenczet lewlteuala* ***egyhaz seprette*** ['egyház seperve'][4] (Jókai-k. 97)
e. *o kedig* ***è*** ['ez'] ***gondoluan*** *yme vrnac angala ièlenec nèki almaban* (Müncheni k. 8va)

E szerkezetek a 16. századra lényegében eltűntek, csak összetételekben és néhány állandósult szókapcsolatban maradt nyomuk *(a mondó vagyok, mi tévő legyek, szavatartó, színehagyott, katonaviselt, kárvallott, világlátott, életunt, könnyhullatva, kalaplevéve).* A tárgyrag kötelező megjelenésével az OV szórendet VO váltotta fel, amint ez ugyannak a bibliai mondatnak 1416 utáni és száz évvel későbbi fordításából kitűnik:

(3) Máté 4: 20
a. *Azoc [legottan* ***haloioc meghaguan****] kǫuètec otèt* (Müncheni k. 10rb)
b. *Azok kedyg [legottan* ***el hagywan haloyokat es hayoyokat****] kǫweteek hewtet* (Jordánszky-k. 364)

[3] A kódexekben többnyire nem az oldalakat, hanem a lapokat számozták. Ugyanazon lap elülső oldala *r(ecto)*, hátsó oldala *v(erso)*. A két hasábban írott oldalak első hasábja *a*, második *b* jelzetű. A 30ra tehát azt jelenti: a 30. lap elülső oldalának első hasábja.
[4] Az *-atta/-ette* képzős, állapot- vagy időhatározói szerepű igenév az ómagyar kor végére kiveszett nyelvünkből.

Számos nyelvben megfigyelték, hogy a nyelvi újítások először a főmondatokban jelennek meg; az alárendelő mondatok konzervatívabbak. Ennek alapján is arra következtethetünk, hogy a tárgyrag nélküli (S)OV szerkezet megőrződött régiség az ómagyarban. Ha feltételezzük, hogy az ómagyarban talált, egyre csökkenő számú ragtalan tárgyú SOV mondat az SOV → SVO változás végső stádiumát képviseli, akkor az SOV kihalását ábrázoló fordított *ſ*-görbét rekonstruálva arra következtethetünk, hogy az ősmagyarban – talán a kései ősmagyar kort kivéve – még a ragtalan tárgyú SOV mondat képviselte az uralkodó mondatszerkezetet.

1.3.2. Ige – segédige sorrend

A „szigorúan SOV", csak fejvégű szintagmákat használó nyelvekben nemcsak az igei kifejezés (VP) fejvégű, hanem az igei kifejezésre épülő kifejezések is. Ha egy ilyen nyelvben az időjelnek külön hordozója, segédigéje van, az időbeli segédige követi a főigét (hiszen a segédigének helyt adó temporális frázis (TP) is fejvégű):

(4)

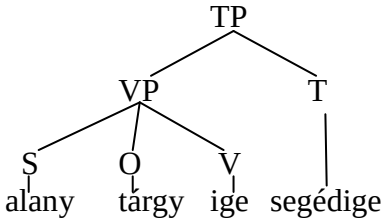

Bár az ómagyar nyelvemlékekben – a fentebb tárgyalt ragtalan tárgyú igeneves kifejezéseket kivéve – az alanynak és a tárgynak már nincs kötött sorrendje, az ige–időbeli segédige kapcsolat ebben a sorrendben rögzült *(megy vala, ment vala)*, és múlt idejű feltételes módban *(ment volna)* máig így maradt fenn. A *vala* segédigével alkotott összetett igealakok nem az uráli vagy az ugor alapnyelvből, hanem egy ótörök nyelvből kerülhettek a magyarba, hiszen csak azokban a finnugor nyelvekben (elsősorban az udmurtban és a mariban) vannak megfelelőik, melyek – a 6–8. századi magyarsághoz hasonlóan – ótörök törzsekkel kerültek intenzív kapcsolatba. Mindenesetre a magyar összetett igeidők rendszere az ómagyar kor előtt, az ősmagyar korban alakult ki, és annak fejvégű szerkesztésmódját tükrözi.

Az összetett igealakoknak a középmagyar korban való kihalásával megszűnt a kötelező ige–segédige sorrend: az infinitívuszt vonzó *fog, szokott, akar, kell* típusú igék többnyire megelőzik infinitívuszi bővítményüket.[5]

1.3.3. Mondatvégi kérdő partikula

A „szigorúan SOV", csak fejvégű szerkezeteket használó nyelvekben a tagmondat legfelső rétege is fejvégű, így a mondatot egy főige bővítményévé tevő alárendelő kötőszó és a mondatot kérdéssé alakító kérdő partikula is a mondat végére kerül.

Az eldöntendő kérdések ugor kori kérdő partikuláját mind az obi-ugor nyelvek, mind a magyar megőrizték. E partikula a számos uráli nyelvben fennmaradt tagadó ige leszármazottja: eredeti szerepe olyan lehetett, mint a mai *nemde?* utókérdésé. Míg a hantiban és a manysiban e partikula szigorúan mondatvégi helyzetű (l. 5a,b), az ómagyarban hol a mondat végén áll (6a), hol – mint a mai magyarban is – az igéhez simul (6b).

(5) a. *tit χujew-ä* (manysi)
itt alszunk-e

b. *nèŋem tŏttɛ ù.tot-ǻ́* (hanti)
nejem ott volt-e

[5] Ugyanakkor a hangsúlyszabályok következtében kerülhet eléjük az infinitívusz, hogy felvegye a mondat főhangsúlyát, például: *Énekelni fogok.*

(6) a. *Nemdè tù incab nagobbac vattoc* ***azocnal ė*** (Müncheni k. 12vb)
b. *Te* ***vag ė*** *sidocnac kiraĺa* (Müncheni k. 82rb)

Olyan példákat is találunk, melyek két *-e* partikulát tartalmaznak: egyet az igéhez simulva, egyet pedig a mondat végén:

(7) *Mínemde* ***elfelethethíe*** *az aṅa v* [ű ’ő’] *kis* ***ǵermǫkete*** (Nádor-k. 26r)

Magyarázatot kapunk e kettősségre, ha azt feltételezzük, hogy – mint a hantiban és a manysiban – az *-e* partikula eredetileg az SOV szerkezet mondatvégi igéjéhez járult. Amikor megszűnt az ige mondatvégi helyzete, a hozzá simuló *-e* szócskát kétféleképpen elemezhették: akár az igéhez, akár a mondatzáró elemhez tartozónak vélhették. Előfordult, hogy e bizonytalanságot úgy oldották fel, hogy az *-e* szócskát mindkét helyre kitették. Azaz:

(8) [$_S$ …V]-*e* a. [$_S$ …V-*e*…]
b. [$_S$ …V…]-*e*
c. [$_S$ …V-e…]-*e*

1.3.4. Igeneves alárendelő mondatok

A mai obi-ugor nyelvekben és a többi szigorúan SOV szerkezetű uráli nyelvben az alárendelő mondatok többsége alárendelő kötőszó nélküli igeneves kifejezés. Ez korántsem azt jelenti, hogy valamiféle fejletlenebb nyelvállapotot képviselnének. Tipológiai megfigyelés (lásd a *World Atlas of Language Structures* 96., 122–123. és 126. számú térképlapjait), hogy az SOV nyelvekben többnyire időjel nélküli, igeneves határozói és jelzői mellékmondatokat, az SVO nyelvekben pedig kötőszóval vagy vonatkozó névmással bevezetett, időjeles igét tartalmazó határozói és jelzői mellékmondatokat találunk. Az ómagyar nyelvemlékek még bővelkednek igeneves alárendelő mondatokban, ezek aránya azonban fokozatosan csökken. Ha ezt a tendenciát: az igeneves alárendelő mondatok térvesztését és az időjeles igét és alárendelő kötőszót vagy vonatkozó névmást tartalmazó alárendelő mondatok térnyerését egy fordított *ʃ*-görbe közbülső szakaszával azonosítjuk, és a görbét az ősmagyar korig visszavezetjük, akkor arra következtethetünk, hogy az ősmagyarban az igeneves alárendelés volt az uralkodó.

A tárgyi és alanyi mellékmondatokat részben főnévi igenévi kifejezések képviselhették. Az alábbi ómagyar példák arra utalnak, hogy a főnévi igenévi tárgyat, illetve alanyt megengedő igék köre bővebb lehetett, mint a mai magyarban.

(9) a. *<u>fogadod</u> [****tartany ez zegewdest****] ez polgaroknak* (Jókai-k. 151)
b. *De <u>tewrtenek</u> nemy ydewn [****egy nemy fraternak ..mas frater ellen bozzosagnac bezedeuel vetelgedny****]* [történék…vetélkedni] (Jókai-k. 93)

Az ómagyar kori főnévi igenévi kifejezések jó része személyragot viselt. Fokozatosan csökkenő arányban – a mai magyartól eltérően – olyankor is személyragot találunk az igenéven, amikor az általa jelölt rejtett alany korreferens a főmondat alanyával, például:

(10) *Israel fiay kėzeitenėc magokat [****èllènt allanioc****]* [’Izrael fiai$_i$ készítenék magokat, hogy (ők$_i$) ellent álljanak…’][6] (Bécsi k. 17)

[6] Azt, hogy két kifejezés azonos referensre vonatkozik, a kifejezések azonos indexével jelöljük.

A rokon nyelvekben, mint az alábbi hanti példa tanúsítja, a tárgyi, alanyi és egyéb bővítményi alárendelést gyakran gerundiumszerű szerkezet fejezi ki. A gerundium alaptagja igei vonzatokkal bővül, a kifejezés egésze azonban a főmondatban esetragot kap, azaz, belső szerkezetét tekintve igei kifejezésről, kívülről nézve főnévi kifejezésről van szó. A kifejezés alanya birtokosként viselkedik.

(11) *[mašina:j-e:w sukal-m-al u:rəŋna] joxi xiś-s-uw*
autó-nk lerobban-t-a miatt otthon marad-t-unk

Ez a szerkezet is gyakori volt az ómagyarban – lásd a Halotti beszéd (12a) alatti példáját; sőt szórványosan a mai magyarban is előfordul – lásd a (12b) alatti mondatot.

(12) a. *Hadlaua [**choltat**]*
b. *[**A horvát tengerpartra utaztunkban**] megálltunk Zágrábban.*

Eredetileg az *-ás/-és* képző is gerundium-képző lehetett, bár ma már egyszerű főnévképzőként is használható. Korábbi funkcióját őrzi az alábbi szerkezet, melyben az *-ás/-és* képzős alaptagú kifejezés tagadott mondat szórendjét mutatja:

(13) *[**János meg nem érkezése**] aggodalommal töltött el minket.*

A hantiban (és a többi szigorú SOV szórendű uráli nyelvben) jelzői mellékmondatként szinte kizárólag a jelzett főnév előtt álló, vonatkozó névmás helyett üres vonatkozó elemet tartalmazó melléknévi igenévi kifejezés fordul elő. Például:

(14) *[(mä) tini-m-äm] loγ*
én elad-MNÉVI IGENÉV-E/1. ló
’(az) én eladtam ló [a ló, melyet eladtam]’

Első kódexeinkben is gyakori az ilyen igeneves jelzői mellékmondat. E mondattípusnak is lehet saját alanya, melyet vagy az igenéven megjelenő személyrag (15a), vagy lexikális főnévi kifejezés (15b) képvisel.

(15) a. *es ueǵed az [**nekǫd zǫrzǫttem**] Coronat* [az koronát, melyet neked szerzettem] (Kazinczy-k. 17v)
b. *[**keze meg aźott**] èmber* [ember, akinek keze megaszott] (Müncheni k. 38ra)

Nyomokban a mai magyarban is kimutathatók e szerkezetek (közülük több már összetétellé vált), vö.: *magvaszakadt család, vérehulló fecskefű, az anyám sütötte kenyér*. Ez utóbbi szerkezet produktívnak mondható – l. (16), bár személyes névmási alanyt már nem enged meg:

(16) *az elnök levezette ülés*

A mai határozói mellékmondatok megfelelőiként a rokon nyelvekben és csökkenő arányban az ómagyarban is határozói igeneves alárendelő mondatokat találunk. A határozói igenevek is viselhettek személyragot, és mind névmási, mind lexikális alanyt megengedtek. A személyraggal kifejezett névmási alanyt a (17a) alatti példa, a lexikális alanyt a (17b) alatti példa illusztrálja:

(17) a. *[**te kezedet meg nituad:**] mendennek be tellésednek* (Apor-k. 68)
b. *De [**ez nepnek sokassaga gylekezuen**:] feltamada bodog ferencz* (Jókai-k. 150)

Az ómagyar igeneves alárendelő mondatok bősége és ugyanakkor csökkenő aránya, továbbá a rokonnyelvi párhuzamok arra utalnak, hogy az ősmagyarban az igeneves alárendelés volt az uralkodó. Ez a feltevés összhangban van az ősmagyarnak tulajdonított SOV alapszórenddel. Az igeneves beágyazott mondatok szerkezete a mai igenévi szerkezeteknél összetettebb volt: az igeneves mondatnak lehetett saját külön alanya, és az igenév gyakran egyeztetve volt vele, azaz személyragot viselt.

1.4. Az ősmagyar mondat információszerkezete

A mai obi-ugor nyelvekben és számos más uráli nyelvben is összeforrtak a mondatrészi és az információszerkezeti szerepek. A mondat alanya (vagyis az SOV szerkezet S eleme) egyszersmind topik szerepet is betölt. Ha az ágens, azaz a kiinduló szerkezeti alany nem topikalizálható (például mert kérdőszó vagy általános névmás), a mondatot passzivizálni kell, mint az alábbi hanti példapár mutatja:

(18) a. *(luw) juwan re:sk-əs*
ő Iván megüt-MÚLT.E/3
'Ő megütötte Ivánt.'

b. *juwan xoj-na re:sk-əs-a*
Iván ki-től megüt-MÚLT-PASS.E/3
'Ki ütötte meg Ivánt?'

A tárgy vagy fókuszként, vagy másodlagos topikként funkcionál. Ha másodlagos topik, akkor az ige egyezik vele. Az alábbi hanti mondatpár tagjai grammatikailag annyiban különböznek, hogy a (b) mondatban az ige nemcsak alanyával, hanem tárgyával is egyezik, azaz tárgyas ragozású. Míg az (a) mondat tárgyát fókuszként, a (b) mondatét topikként értelmezik:

(19) a. *ma tam kalaɳ we:l-s-əm*
én ez rénszarvas öl-MÚLT-E/1.
'Én EZT A RÉNSZARVAST öltem meg.'

b. *ma tam kalaɳ we:l-s-e:m*
én ez rénszarvas öl-MÚLT-OBJ.E/1.
'Én ezt a rénszarvast megöltem.'

A magyar tárgyas ragozás is e „differenciált tárgyi egyeztetés"-nek nevezett jelenség leszármazottja; eredetileg szintén a tárgy másodlagos topik szerepét jelölhette. Topik szerepet a beszélgetők számára már ismert, említett referens szokott betölteni, és az ilyen referensre többnyire határozott főnévvel vagy tulajdonnévvel utalunk, azaz a topikalizált főnévi kifejezések az esetek túlnyomó részében határozottak. Ennek következtében a topik szerepű tárggyal való egyeztetés számos nyelvben határozott tárggyal való egyeztetésként értelmeződött újra. Ez történt a tárgyas ragozással a magyarban is: míg az ugor alapnyelvben a tárgy topik szerepét jelölhette, első nyelvemlékeinkben már a tárgy határozottságát mutatja. Ez a változás is az ősmagyar kor vége felé mehetett végbe, ugyanis még az ómagyarban is találunk olyan határozatlan, de topik szerepű főnévi kifejezéseket (például határozatlan vonatkozó névmásokat), melyek tárgyas ragozást váltanak ki (l. 20a), és olyan határozott, de nem topikalizált főnévi kifejezéseket is, melyek alanyi ragozással állnak (l. 20b):

(20) a. ***Kit** Amasias kiral auag pap gakorta **getrette*** [gyötrötte] (Bécsi k. 214)
b. *Es ottan **ven ysteny malaztnak latasatt*** [*vén* 'vett' – vö. *lőn* 'lett'] (Jókai-k. 131)

Az ősmagyar kor vége felé a tárgy topik szerepének igei egyeztetéssel való jelölését bizonyára az tette feleslegessé, hogy általánossá vált az akkuzatívuszi tárgyjelölés, majd felbomlott a szigorú SOV szórend, és a mondat élén kialakult egy olyan topikpozíció, mely a tárgy számára is nyitva állt.

1.5. A főnévi kifejezés

A fejvégű szintagmaszerkezetű uráli nyelvekben, köztük az obi-ugor nyelvekben a főnévi kifejezés a főnévi alaptagra végződik. Gyakran a főnévi kifejezésre épülő determinánsi réteg is fejvégű, ugyanis e nyelvek jó része a határozottságot a főnévi kifejezéshez toldott birtokos személyjellel fejezi ki. Az első ómagyar nyelvemlékekben e szigorú fejvégűség már fellazult. Egyrészt a determinánsi réteg fejkezdetűvé vált: a birtokos személyjellel való determinálás helyett már megjelent a főnév előtti határozott névelő, és használata egyre több főnévikifejezés-típusra kiterjedt. Másrészt a jelzői mellékmondattal módosított főnévi kifejezések is megszűntek fejvégűnek lenni. A jelzett főnév előtt álló igeneves jelzői mellékmondatot elkezdte felváltani a jelzett főnév utáni, vonatkozó névmással bevezetett, időjeles igés jelzői mellékmondat – mint ugyanannak a bibliai mondatnak 1416 utáni és száz évvel későbbi fordításai mutatják:

(21) a. *es ot vala [eg* ***keze megꝛ aꝛot*** *èmber]* [keze megaszott ember] (Müncheni k. 38ra)
b. *es vala ot [egy ember,* ***kynek hewꝛ kezee meg azot vala]*** (Jordánszky-k. 460)

Az egymást követő ómagyar evangéliumfordításokban egyre nő a vonatkozó névmások száma, s ez arra utal, hogy egyre nő a főnevet követő időjeles jelzői mellékmondatok aránya, és egyre csökken a vonatkozó névmás nélküli, főnév előtti igeneves jelzői mellékmondatoké. E tendenciákat az ősmagyar korba visszavezetve arra következtethetünk, hogy az ősmagyar főnévi kifejezés fejvégű volt. Az ősmagyar kor vége felé a fejvégű nominális szintagma két ponton bomlott meg. Egyrészt a mutató névmási módosítóból kialakult egy fejkezdetű determinánsi réteg, melyben a determináns névelőként megelőzi bővítményét. Másrészt az időjeles alárendelés kialakulásával megjelent a vonatkozó névmással bevezetett, a főnévi kifejezéshez jobbról csatolt jelzői mellékmondat.

Az obi-ugor nyelvekben a birtokos ragtalan, és ha személyes névmás képviseli, a birtokszó egyezik vele, mint az *(én) kalapom* szerkezetben. Részes esetű birtokos nincs az obi ugorban és más uráli nyelvekben sem. A mai magyar datívuszi birtokos, mely megelőzi a birtokszó határozott névelőjét *(Jánosnak a kalapja),* és el is távolodhat a birtokszótól *(Jánosnak elveszett a kalapja),* az ősmagyar kor folyamán került a nyelvünkbe, feltehetőleg efféle külső birtokosként:

(22) *Es micor èz fekọt uolna* ***iesusnac [ọ mèlĺ́erè]*** (Müncheni k. 100rb)

Az *ő mellyére* birtokos szerkezet valódi, belső birtokosa az *ő* személyes névmás; a vele korreferens datívusz *(Jézusnak)* a birtokost az adott esemény közvetlen érintettjeként nevezi meg. Azt ilyen datívuszi külső birtokos – mely egy adott esemény valamely résztvevőjének birtokosát az adott esemény közvetlen szereplőjeként, igevonzatként jelöli – areális jelenség, mely csak Közép- és Dél-Európában található meg. A magyarság is feltehetőleg e régióba érkezte után illesztette grammatikájába. A *-nak/-nek* ragos birtokos az ómagyar nyelvemlékekben már többnyire belső birtokosként szerepel, azaz, az ómagyar korra a ragtalan belső birtokos alternatívájává vált (lásd a Bevezetés (1)–(6) alatti példáinak tárgyalását).

1.6. A névutós kifejezés

A fejvégű szintagmaszerkezetű ugor nyelvekben az adpozíciós kifejezés is fejvégű, azaz, az adpozíció nem prepozícióként megelőzi, hanem névutóként követi a főnévi kifejezést. A hanti névutó egyezik személyes névmási bővítményével, azaz, névmási bővítmény esetén személyragot visel. A személyrag lehetővé teszi a névmási bővítmény elhagyását. A hanti névutós kifejezések szerkezete megegyezik a mai magyar névutós kifejezések szerkezetével, például:

(23) a. *a: śe:-m xośa*
apa-E/1. hoz ’apámhoz’

b. *(ma) xośa:j-e:m*
(én) hozz-ám

c. *(ma) pul’an-e:m*
(én) előtt-em

E párhuzamosságok arra utalnak, hogy az ugor adpozíciós szerkezet nem változott meg az ősmagyar kor folyamán (és a későbbiekben sem).

1.7. Az igeidőrendszer

Jóllehet az ugor nyelvek és az uráli nyelvek többsége csak jelen és múlt időt ismer, az ómagyarban az egyszerű jelen és az egyszerű múlt mellett időt és aspektust is jelölő igeidőket is találunk (befejezett jelen, befejezetlen múlt, befejezett múlt). Ugyanakkor ez az igeidőrendszer szoros rokonságot mutat a mari (másként cseremisz), a komi (másként zürjén) és az udmurt (másként votják) nyelv igeidőrendszerével. Vessük össze a különféle ómagyar igealakokat a megfelelő udmurt igealakokkal:

(24)

ómagyar:	udmurt:
men-ni	*mini-ni*
megy-ek	*mini-sko*
megy-ek vala	*mini-sko val*
ment-em	*min-em*
men-tem vala	*min-em val*

Az uráli népek közül a permiek (az udmurtok és komik), a volgaiak (marik és mordvinok), valamint a 6–8. századi magyarok kerültek intenzív kapcsolatba ótörök népekkel, nyelvekkel. A létige időbeli segédigeként való használata ótörök hatásra kerülhetett e nyelvekbe, feltehetőleg a 7. századtól része az ősmagyar grammatikának.

2. SOV→SVO változás a nyelvemlékes kor előtt

A fent megvizsgált tények arra utalnak, hogy az ómagyar – jóllehet egyre csökkenő arányban – még őrizte az SOV szórendű, fejvégű szintagmaszerkezetű uráli–ugor alapnyelv maradványait. Ugyanakkor lentebb amellett fogunk érvelni, hogy első nyelvemlékeink keletkezése idején a magyar mondatban már mind az igei kifejezés, mind a mondat felsőbb rétegei fejkezdetűek, vagyis az alárendelő kötőszó már a mondat élén áll, és az ige is megelőzi az igei bővítményeket. Ekkorra már a főnévi kifejezésre is fejkezdetű determinánsi réteg épült.

Kérdés, hogy mi indíthatta el a szintagmaszerkezet megváltozását, a nyelv típusváltását. Ha belső tényezőkből vezetjük le a változást, akkor az alábbi folyamat látszik a legvalószínűbbnek. Az olyan szigorúan SOV alapszórendű nyelvek is, amilyen a hanti, és amilyen a korai ősmagyar lehetett, megengedik a jobboldali diszlokációt, azaz valamely összetevőnek vagy összetevőknek a mondatvégi ige mögé való kihelyezését. Különösen gyakori, hogy a hiányzó, csak az igei személyragból rekonstruálható alanyt és/vagy tárgyat, vagy a kifejtetlenül hagyott hely- vagy időhatározót teszik utólag hozzá a mondathoz. Íme, egy hanti példa:

(25) *pa* *su:sm-əs* ***joxəś*** ***xo:t-əl*** ***u:l-əm*** ***taxa*** ***pela*** ***itta*** ***maxim***
megint ment vissza ház-E/3. van-MNÉVI IGENÉV hely -rA az Maxim
'Megint ment, vissza arra a helyre, ahol a háza volt, az a Maxim.'

E példában az ige előtti rejtett alany megfelelője és a kifejtetlenül maradt helyhatározó kapcsolódik utógondolatként az igevégű alapszerkezethez. Minthogy az ige mögé kihelyezett elemek odaértett, ismertnek gondolt összetevők utólagos pontosítására szolgálnak, ismert referensre utaló, határozott, jobboldali topikként is felfogható főnévi kifejezések.

A jobbra való kihelyezés bizonyára az ősmagyarban is lehetséges volt. Amikor a tárgy esetraggal való megjelölése lehetővé tette az alany és a tárgy pozíciótól független azonosítását, még gyakoribbá válhatott. Többszörös jobboldali diszlokáció esetén a jobbra kihelyezett összetevők tetszés szerinti sorrendben kerülhettek az ige mögé – ez lehet az oka a mai magyarra is jellemző ige utáni szabad szórendnek. Az a feltevés, hogy a jobboldali topikalizáció csak határozott vagy legalábbis specifikus határozatlan főnévi kifejezéseket érinthetett, megmagyarázhatja, hogy miért nem állhatnak határozatlan nem-specifikus, predikatív főnévi kifejezések az ige után (pl. **Lett János* ***orvos****, *Tartják Jánost* ***okosnak***).

A jobbra való kihelyezés egyre gyakoribbá válása következtében az ige utáni argumentumok aránya valamikor az ősmagyar kor kései szakaszában vagy az ősmagyar és ómagyar kor fordulóján elérhette azt a küszöbértéket, amikor a beszélők új generációja már őket érezte alaphelyzetűeknek, és az ige előttieket tekintette sajátos információszerkezeti pozíciókba kiemelt elemeknek. Az ugor korból hozott kettős funkciók, az alany-topik és a tárgy-fókusz (néha határozó-fókusz) tehát szétváltak: az argumentumpozíciók az ige mögé kerültek, az ige előtti pozíciók pedig tisztán információszerkezeti szerepekkel társultak. Az alany-topik pozíció topikpozícióvá vált. A tárgyi, illetve határozói fókusz kétféleképpen elemződhetett újra: a nem-specifikus (predikatív) kifejezésekből igemódosító, a specifikus kifejezésekből fókusz lett. Végeredményben az ugor alapnyelvből örökölt SOV mondattípus az ősmagyar kor folyamán „topik fókusz V X*" típussá alakult. A nyelvemlékes kor kezdetére tehát a következő változások mentek végbe:

Ősmagyar:		**Halotti beszéd kora**:
alany-topik	→	topik
tárgy-topik	→	topik
tárgy-fókusz	→	fókusz/igemódosító
jobbra kihelyezett elemek	→	alaphelyzetű argumentumok
↓↓↓		↓↓↓
SOV	→	Top Foc V X*

A szerkezetek újraértelmezését példával is illusztráljuk (a főhangsúlyos elemet nagybetűvel szedjük).

(26) **Ősmagyar szerkezetek:**
a. Alapszerkezet topik alannyal, topik tárggyal:
A vadász a szarvast KÖVETTE.

b. Alapszerkezet topik alannyal, fókusz tárggyal:
A vadász SZARVAST követett.
c. Rejtett névmási alany és tárgy, jobbra kihelyezett lexikális elemek:
KÖVETTE, a vadász a szarvast./ KÖVETTE, a szarvast a vadász.

(27) **Ómagyar szerkezetek:**
a. Alapszerkezet:
KÖVETTE a vadász a szarvast./ KÖVETTE a szarvast a vadász.
b. Alapszerkezet topikkal:
A vadász KÖVETTE a szarvast.
A szarvast KÖVETTE a vadász.
c. Alapszerkezet fókusszal/igemódosítóval:
SZARVAST követett a vadász. /A SZARVAST követte a vadász.
A VADÁSZ követte a szarvast.
d. Alapszerkezet topikkal és fókusszal:
A vadász SZARVAST követett.
A szarvast A VADÁSZ követte.

Szerepet játszhatott az ősmagyar mondatszerkezet megváltozásban a magyarságnak a honfoglaláskor itt talált szláv népességgel való kontaktusa is. Az első – 10–11. századi – szláv nyelvemlékek folyamatban lévő OV → VO változásról tanúskodnak, azonban mivel kanonizálódott egyházi szövegekről van szó, melyek ráadásul korábbi munkák másolatai, feltehető, hogy a korabeli beszélt nyelvnél korábbi nyelvállapotot tükröznek. Azaz a letelepedő magyarság nyelvére ható szláv dialektusok már VO alapszerkezetűek lehettek.

3. Az ómagyar mondat
3.1. Az igei kifejezés

Első összefüggő nyelvemlékünk, a 12. század végéről való Halotti beszéd mintegy 50 tagmondatában az alany és a tárgy jelöletlen helye már az ige mögött van. Az ige mögötti alanyoknak nincs sajátos információszerkezeti szerepük, az ige előttiek viszont topikként, fókuszként vagy kvantorként funkcionálnak:

Topik-alany:
(28) a. *hug **isten** iv uimadsagucmia bulsassa w bunet*
b. *kit **vr** ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente*

Fókusz-alany:
(29) a. ***kic** ozvc*
b. ***miv** vogmuc*

Kvantor-alany:
(30) *isa **es num igg ember** mulchotia ez vermut*

Ige utáni alany:
(31) a. *Horoguvec **isten***
b. *Es oz gimilsnek vvl keseruv uola **vize***

A (31b) alatti tagmondat alanyát birtokos szerkezet képviseli, melynek birtokosa *(oz gimilsnek)* az ige előtt áll. Elvileg akár az ige előtti birtokosról, akár az ige utáni birtokszóról

feltehető, hogy ő maradt az alany mélyszerkezeti helyén, és a szerkezet másik tagja lett elmozdítva mellőle. Azonban a *vize* birtokszónak semmilyen információszerkezeti funkciója nincs; a birtokos mellől való hátramozgatásának nem volna kiváltó oka. A birtokos viszont topik szerepet tölt be; róla szól a mondat – nyilvánvaló tehát, hogy a birtokos mozgott előre topikalizációval a birtokszó mellől. Az alany mélyszerkezeti helyét tehát az ige utáni birtokszó mutatja:

(31) b. *Es [**oz gimilsnek**] vvl keseruv uola [_ **vize**]*

Ugyanakkor nem zárható ki, hogy a *-nak/-nek* ragos birtokos eleve külső birtokosként került a mondatba, és az alany vele koreferens belső birtokosát rejtett névmás képviseli. Ez sem változtatna azonban azon a megállapításon, hogy a Halotti beszéd korában az olyan alany, melynek nincs sajátos információszerkezeti szerepe, már az ige mögött áll.

A Halotti beszéd tárgyas tagmondataiban a tárgy már többnyire az ige mögött található, például:

(32) *isa es num igg ember mulchotia **ez vermut***

Az ige előtti tárgyak – az ige előtti alanyokhoz hasonlóan – tárgyi szerepük mellett valamely más sajátos funkcióval is bírnak: topik, fókusz vagy igemódosító szerepűek. A vonatkozó névmás kettős szerepet tölt be: topik és alárendelő mondatbevezető.

Mondatbevezető-tárgy:
(33) ***kit** vr ez nopun ez homus vilag timnucebelevl mente*

Topik-tárgy:
(34) a. *hug **turchucat** mige zocoztia vola*
b. *hug ur **uvt** kegilmehel abraam. ysaac.iacob. kebeleben helhezie*

Fókusz-tárgy:
(35) *kinec ez nopun **testet** tumetivc*

Igemódosító-tárgy:
(36) *es oz gimilsben **halalut** evec*

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy az egyéb funkcióval nem bíró alanyok és tárgyak már legelső összefüggő nyelvemlékünkben is az ige mögött találhatók, épp úgy, mint a mai magyarban. Csak akkor kerülnek az ige elé, ha alanyi vagy tárgyi mondatrészi szerepük mellett olyan egyéb – mondatbevezető, topik-, kvantor-, fókusz- vagy igemódosítói – szerepet is betöltenek, mely a mondat bal perifériáján sajátos mondatszerkezeti helyhez kötődik. Az SOV szórendű igei kifejezést tehát az ómagyar korra VX* szórendű igei kifejezés váltotta fel.

Az ige utáni mondatszakasznak a szórendje is azonos a mai szórenddel. Az alanynak és a tárgynak nincs kötött helye, az ige mögötti fő mondatrészek sorrendjét fonológiai súlyuk határozza meg. A rövid, hangsúlytalan elemek, köztük a névmások az igéhez simulnak:

(37) a. *es odutta vola **neki** paradisumut hazoa*
b. *Heon tilutoa **wt** ig fa gimilce tvl*

3.2. A mondat operátortartománya

Bár a Halotti beszéd mondatainak ige előtti szakaszában már mindazok az operátorpozíciók megvannak, melyek a mai magyar mondatot jellemzik, ezek használata még kevésbé általános: a Halotti beszéd tagmondatainak fele ige kezdetű.

Már a Halotti beszédben is – akárcsak ma – a tagmondat élén mondatbevezető *hogy* kötőszó (38a), illetve vonatkozó névmási kifejezés állhat (38b).

(38) a. ***hug*** *turchucat mige zocoztia vola*
b. ***ki nopun*** *emdul oz gimils twl*

Az 50 tagmondatból nyolcban találunk topikot. Ez az arány jóval kisebb a mai magyarban szokásosnál. Némelyik tagmondat többszörös topikot tartalmaz. A topikalizált kifejezések határozottak: határozott determinánssal ellátott főnévi kifejezések (39a), tulajdonnevek (39b), személyes névmások (39c), birtokos szerkezetek (39c), illetve ilyen bővítményt tartalmazó névutós kifejezések (39b):

(39) a. *es [**oz gimilsben**] halalut evec*
d. *hug [**isten**] [**iv uimadsagucmia**] bulsassa w bunet*
c. *hug [**ur**] [**uvt**] [**kegilmehel**] abraam. ysaac. iacob. kebeleben helhezie*

A Halotti beszéd tanúsága szerint a mai magyarra oly jellemző kvantorkiemelés is része volt már a korai ómagyar mondattannak is, több példát is találunk rá. Azt, hogy valóban kiemelésről, kvantormozgatásról van szó, az alábbi példa mutatja legvilágosabban, melyben a kvantor az ige utáni főnévi igenév vonzata.

(40) *Es [**mend paradisumben uolov gimilcictul**] munda neki elnie*

A Halotti beszéd 50 tagmondatából tíz tartalmaz ige előtti fókuszt; közülük több kérdőszói fókusz. Például:

(41) a. ***Menyi milostben*** *terumteve eleve mív isemucut adamut.*
b. *Es oz gimilsnec **vvl keseruv** uola vize*
c. *hug ur uvt kegilmehel **abraam. ysaac. iacob. kebeleben** helhezie*

Ugyanakkor még az ige mögött is találunk fókuszt:

(42) *Heon tilutoa wt **ig fa gimilce tvl*** [csak tiltotta őt EGY FA GYÜMÖLCSÉTŐL]

Az ige előtti puszta főnév feltehetőleg az ómagyarban is igemódosítóként funkcionált, és nyilvánvalóan igemódosítói szerepű az egyetlen *migé* igekötő is:[7]

(43) a. *ysa **pur es chomuv** uogmuc*
b. *Num heon muga nec. ge mend w foianec **halalut** evec*
c. *hug turchucat **mige** zocoztia vola*

[7] Az igemódosító operátor-szerepe nem egyértelmű. Egyes elemzések aspektuális operátorként a mondat operátor-tartományába sorolják, más elemzések az igével összetett állítmányt alkotó elemként az igei kifejezés részének tekintik. A nyelvtörténeti folyamatok leírása szempontjából mindegy, hogy melyik modellt tartjuk megfelelőbbnek.

A korai ómagyar mondat ige előtti szakaszának tagolódását a Halotti beszéd alábbi mondata mutatja legvilágosabban:

(44) **kötőszó topik** **kvantor** **fókusz** **ige** **X**
hug *[birsagnop ivtua]* *[mend w szentii es unuttei cuzicun]* *[iov felevl iochtotnia]* *ilezie* *wt*

Összefoglalva az elmondottakat: az uráli eredetű ősmagyar SOV mondatszerkezet, melyben az alany egyszersmind topik szerepet is betöltött, a tárgy pedig vagy fókuszként vagy másodlagos topikként funkcionált, a 12. század végére lényegében eltűnt. Legkorábbi összefüggő nyelvemlékünk már a mai magyar mondatszerkezetet tükrözi. Ebben az operátorszerepek és a mondatrészi szerepek szétválnak: az utóbbiak az ige mögötti, az előbbiek az ige előtti szerkezeti pozíciókhoz kötődnek. Az igei kifejezés már nem igevégű, hanem igekezdetű, az igét követő alany és tárgy egymáshoz viszonyított helye nincs megkötve. Közvetlenül az ige előtt fókusz vagy igemódosító állhat. A fókusz vagy igemódosító elé kvantor kerülhet. Előttük topikot vagy topikokat találunk. Az alárendelő mondatot kötőszó vagy vonatkozó névmás vezeti be. Ugyanakkor az ige előtti pozíciók kihasználtsága még jóval csekélyebb, mint a mai magyarban. 14–15. századi kódexeink e tekintetben már közelebb állnak a mai nyelvhasználathoz.

3.3. Az alárendelő összetett mondat

Az ómagyar korban az igeneves alárendelt mondatok fokozatosan háttérbe szorulnak, és helyüket alárendelő kötőszóval bevezetett időjeles igét tartalmazó mondatok veszik át. Az alárendelő kötőszók – *hogy, ha, mert* és *mint* – határozatlan névmási határozószókból alakultak ki. Először vonatkozó névmási határozószókká, a mai *ahogyan, amikor, amiért, amint* megfelelőivé lettek. (A *ha* 'amikor' jelentése már csak egyes nyelvjárásokban és a *valaha, néha, soha* névmásokban érhető tetten.) Vonatkozó névmási határozószókként topikpozícióba, a mondat élére kerültek, és ott idővel alárendelő kötőszókká értelmeződtek át. Alárendelő kötőszóként olyan mondatot is bevezethettek, mely topikalizált vonatkozó névmást is tartalmazott. Az alábbi példákban a *hogy* és a *ha* már kötőszóként, a *mint, mert* és *ki* vonatkozó névmásként, illetve vonatkozó névmási határozószóként viselkedik (l. még a morfématörténeti fejezetet).

(45) a. *isteni edesseget erze nagyoban* ***hogymint*** *annak elǫtte* (Lázár-k. 71r)
b. *de* ***ha mynt*** *ʟak* [csak] *el aluttak volna lelkǫketh istennek meg adaak* (Sándor-k. 14v)
c. *De* ***hogy mert*** *zent ferenc ygen zeretiuala ewtett tyztasagert es alazatossagaert…Monda neky* (Jókai-k. 46)
d. *Azert* ***ha ki*** *ilien leletendik, Az sororok* ['apácák'] *ruhaiat le vesse* (Birk-k. 3a)

Idővel a *ha* és a *hogy* mellett a *mert* és a *mint* is kötőszóvá vált. A két alárendelő kötőszót tartalmazó szerkezetekben a második kötőszó az első elé emelődött, és egyetlen összetett kötőszóvá alakul. Így váltotta fel a *hogy mert* komplexumot a *merthogy*, a *hogy mint*-et a *minthogy*, a *ha mint*-et a *mintha*. A *ha* és a *hogy hogyha*-ként alkotott összetett kötőszót.

(46) a. ***Mert hogy*** *bizonual uoltuolna cristusnak tekelletes tanoytuanya* (Jókai-k. 20)
b. *semi nagob nem mondathatik:* ***mint hogh*** *legǫn istenek ania* (Tihanyi-k. 143)
c. *kí menenec zocasoc zerent,* ***mint ha*** *az imadsagra mennenec* (Guary-k. 113–114)
d. *sok bozzusagokal iletik vala wtet… Ew kedig nagi bekesegel es vig orchaual elmegien vala.* ***hogiha*** *ingen nem hallanaya az bozzusag teteleket* (Virginia-k. 41r)

Az időjeles alárendelt mondatok legfelső szintje, az alárendelő kötőszónak, illetve a vonatkozó névmásnak helyt adó szerkezeti réteg végül is oly módon rögzült, hogy az alárendelt mondatot vagy egy (egyszerű vagy összetett) alárendelő kötőszó, vagy egy vonatkozó névmás(i határozószó) vezeti be. Mint az alábbi bibliai mondat ómagyar és középmagyar fordításai mutatják, sokáig a *hogy* és a *mert* versengett az általános alárendelő kötőszó szerepéért. Végül a *hogy* lett a semleges alárendelő kötőszó.

(47) Máté 5: 21

a. Müncheni k.: *En kedig mondom tu̇nèctec* ***mert*** *mendz* [’mind’] *ki haragozec ǫ aťťafianac mėlto lezèn itėlètnec* (11ra)

b. Károli: *En pedig azt mondon néktec,* ***hogy*** *valaki haragszic felebarattjára oknélkŭl, méltó itéletre*

Mint a fenti példákból kitűnik, az ómagyar időjeles beágyazott mondat – az ősmagyarból örökölt igeneves alárendeléssel ellentétben – nem a főmondat belsejében foglal helyet, hanem többnyire követi, olykor pedig megelőzi a főmondatot.

A leggyakoribb vonatkozó névmási mondatbevezető a *ki:* sok ómagyar szövegben élettelen referens esetén is ezt használják:

(48) *vr Bernald tewn ewn tulaydon kamarayaban agyat czynaltattny :* ***kyben*** *euel* [’éjjel’] *zenettlen* [’szüntelenül’] *egnekuala lampasok* (Jókai-k. 3)

A bővítményi szerepű, tehát alanyi, tárgyi, határozói vonatkozó mellékmondatot – amennyiben megelőzi a főmondatát – gyakran *vala-* előtagú névmás vezeti be:

(49) a. *Es* ***valakyket*** *akarz fogadnod ez zerzedbe fogattak legyenek* (Jókai-k. 24)
b. *es* ***valamit*** *lewlendez add en nekem* (Jókai-k. 47)
c. *Es azert* ***valamykoron*** *mytt zoluala zent fferenczrewl mondyauala ffrater lleo En dragalatosim mend nagyok: de zent fferencz es nagy* (Jókai-k. 44)

A kései ómagyar korban már mutató névmási utalószó is megjelenhet a főmondatban, például:

(50) *Azert* ***valaki*** *magat alazanǵa miken ez ǵermek* ***az*** *naǵob meńńeknek orzagaba*
(Döbrentei-k. 411)

Az utalószót közvetlenül követő vonatkozó mellékmondat vonatkozó névmása idővel magába olvasztotta az utalószót *(aki, ami, ahol, amikor).* Az (51a) és (51b) alatti példák az utalószó és a vonatkozó névmás összeolvadásának különböző stádiumait mutatják. (51a) esetében abból következtethetünk rá, hogy már nem mutató névmási utalószóról van szó, hogy a tárgyi szerepű *az kit*-ben az *az* nem kap tárgyesetet.

(51) a. *Ha halhatna sokzor halna.* ***az kyth*** *kywan czak foghathnaa* (Czech-k. 26v)
b. *Teġenek veniat* ***akkik*** *bvnesnek alait’ak* [’gondolják’] *magokat* (Birk-k. 4b)

Az *a-* elem utalószói funkciójának elhomályosulása később az utalószó újbóli kitételéhez vezetett:

(52) *minden angal az itiletben Jelen lezen elo hozvan* ***azokat akiknek*** *otalmazoia es vezere volt* (Teleki-k. 260)

3.4. A tagadó mondat

Az a megállapítás, hogy az ómagyar mondat alapszerkezete lényegében azonos a mai magyar mondatéval, a tagadó mondatokra csak részben igaz. Az ómagyarban két tagadó mondattípus él egymás mellett: a hanti és manysi tagadó mondatra emlékeztető szerkezet és a maival azonos tagadó mondat. A hanti és manysi típusú szerkezetben a *nem* tagadószó közvetlenül megelőzi az igét; igemódosító jelenlétében beférkőzik az igemódosító és az ige közé. A ma is használatos szerkezetváltozatban a *nem* tagadószó és az ige az igemódosító elé kerül. Első könyvterjedelmű nyelvemlékünkben, a Jókai-kódex 1372 után keletkezett szövegében mindkettőre találunk példákat:

(53) **igemódosító, *nem*, ige**:
- a. *hogy ezt senkynek* ***megnem yelentene*** (Jókai-k. 27)
- b. *De aldott cristus sonha hywembernek zÿuett* ***meg nem kemeneyty*** (Jókai-k. 52–53)
- c. *Es sonha az baratoktol* ***el nem menenek*** (Jókai-k. 145)

(54) ***nem*, ige…igemódosító**:
- a. *Te nemynemew kewekrel* [kövekről]*…* ***nem fyzettel*** *telyesseguel* ***meg*** (Jókai-k. 7)
- b. *gondola hogy eleztebe* [’előbb’] *tekelletest* ***nem vakartauolna el*** (Jókai-k. 67)
- c. *kyknec* ***nem hyrdetem meg*** *ew kegyetlensegeket* (Jókai-k. 95)

Míg az (53) alatti mondattípusban az igemódosító–tagadószó–ige komplexum elemei szomszédosak egymással, az (54) alatti szerkezetben – amint az (54a) példa tanúsítja – a tagadott ige és az igemódosító közé határozószók ékelődhetnek. Ez a tény arra utal, hogy az (54) alatti szerkezetben a tagadószó már nem az igei kifejezésben (VP-ben), hanem a mondat operátortartományában foglal helyet, és az igét is oda vonzza az igemódosító mögül:

(54) a. ***nem fyzettel*** *telyesseguel* ***meg***

A Jókai-kódexben érdekes összefüggés figyelhető meg a tagadószó helye és a *se*-kifejezések („*se*-névmások”, illetve *sem*) jelenléte között. A tagadószó és az ige többnyire akkor kerül előre, az igemódosító elé, ha a mondatban nincs negatív általános névmás (*senki, soha, semmi* stb.). *Se*-névmás jelenlétében a tagadott ige többnyire az igemódosító mögött, kiinduló szerkezeti helyén marad. Bár az (53) alatti tagadó szerkezet mostanra szinte kiveszett a nyelvből, produktívan csak az *amíg* és a *hacsak* után használjuk *(amíg/hacsak meg nem mondod)*, *se*-névmás jelenlétében ma is elfogadhatónak érezzük:

(55) a. *Senki fel nem hívott.*
vö. b. ?*János fel nem hívott.*

Valószínűnek látszik, hogy az (53) alatti szerkezetekben azért érezték kevésbé szükségét a tagadószó és az ige előrevivésének, mert a mondat operátortartományában a *se*-névmás kijelölte a tagadás hatókörét.

A két tagadó szerkezet közül nyilvánvalóan az (53) alatti képviseli az ugor/ősmagyar örökséget és az (54) alatti a máig tovább élő újító szerkezet. Ugyanakkor a régebbi szerkezet visszaszorulása és az új szerkezet terjedése nyelvjárásonként különböző iramban történhetett. A 14. század végi Jókai-kódexben a kétféle tagadás megközelítőleg egyenlő arányban fordul elő, számos későbbi ómagyar szövegben azonban még az (53) alatti archaikusabb szerkezet az uralkodó. A ma is használt tagadó szerkezetnek csak a 20. századra sikerült az archaikus változatot kiszorítania.

A mai magyar nyelv úgynevezett tagadó-egyeztető nyelv, azaz, tagadó környezetben az általános és határozatlan névmásokat a tagadószóval egyeztetve *se*-alakban használjuk. Ennek megfelelően a mai *se*-névmások nem hordozói a tagadásnak, hiszen önállóan nem állhatnak, csak tagadószóval együtt, és használatuk jelentéstanilag nem eredményez többszörös tagadást:

(56) a. ***Soha senki semmit nem*** *hozott*.
vö. b.****Soha senki semmit*** *hozott*.

Ugyanakkor néhány nyelvi kövületben tagadószó nélküli *se*-névmást találunk, például:

(57) *semmirekellő, semmittevés, semmibe vesz, semmitmondó*

E kövületek arra utalnak, hogy a magyar nyelv korábbi szakaszában a *se*-névmás képviselhette a tagadó elemet. Valóban, a 14–15. századi kódexekben még viszonylag gyakoriak a tagadószó nélküli *se*-névmásos mondatok. Íme, néhány példa a Jókai-kódexből:

(58) a. *mendenestewlfoguan maganac* ***semytt*** *meg tarttuan* (Jókai-k. 8)
b. *es nemy zakadozt gyekenek ualanak alattak es azokes* ***semmyre*** *valanak ÿok* (Jókai-k. 86)
c. ***Semmy*** *ygazb ezeknel* (Jókai-k. 93)
d. ***semegyk*** *mendenestewlfoguan indoltatykuala* (Jókai-k. 139)

E szerkezet egyik típusa valójában máig használatos. A tagadás hatókörében álló határozatlan kifejezéseket *sem* minimalizáló partikulával kell ellátnunk:

(59) a. ***Nem*** *indult el egy ember* ***sem***.
b. ***Nem*** *indult el egyszer* ***sem***.

Ha az ilyen határozatlan kifejezés közvetlenül az ige előtt áll, a *sem*-et értelmezzük a tagadás hordozójaként, a *nem*-et nem kell kitennünk:

(60) a. *Egy ember* ***sem*** *indult el*.
b. *Egyszer* ***sem*** *indult el*.

A Halotti beszéd egy mondata világossá teszi, hogy e szerkezet mellett eredetileg (a korai ómagyar korban és még korábban) miért nem kellett kitenni a tagadószót:

(61) *isa* ***es num*** *igg ember mulchotia ez vermut*

E példa azt tanúsítja, hogy a *sem* az *es num, es nem* összeolvadásából jött létre, tehát tartalmazta a tagadószót. Minden bizonnyal a tagadószó beolvasztásával keletkeztek a *se*-névmások is: a *senki* az *es nem ki*-ből, a *semmi* az *es nem mi*-ből, a *sonha, soha* az *es num ha*-ból, a tagadószó hangrendi illeszkedésével. A Jókai-kódex (58) alatti mondataiban nyilvánvalóan azért nem kellett kitenni a *nem* tagadószót, mert a *semmi, sem egy, semegyik* alakokban még felismerhető volt az *es* partikulával összeolvadt *nem*. A *semmit* tehát úgy értelmeződött, mint az alábbi Jókai-kódexbeli példában, ahol a *nem* nem szomszédos a hatókörébe eső, határozatlan értelmű *mit* névmással, így nem történt meg a *nem* és a *mit* összeolvadása:

(62) *de az egyebekrewl* ***nem*** *tudok* ***mytt*** (Jókai-k. 45)

A Jókai-kódex igeneves mondataiban kizárólag tagadószó nélküli *se*-kifejezést találunk. Az igeneves kifejezések esetadás szempontjából is archaikusak (a tárgyuk gyakran ragtalan – l. (2a–e)), ezért nem meglepő, hogy a tagadó szerkezetek közül is az archaikusabbnak tetsző fordul elő bennük.

Az sem véletlenszerű, hogy mely *se*-kifejezések engedik meg a tagadószó hiányát: a *semmi, sem egy, semegyik* és *semegyben*, azaz pontosan azok, melyek változatlan formában tartalmazzák az *es nem*-ből összevont *sem*-et. A *senki, sonha* a Jókai-kódexben már mindig *nem* tagadószóval jár együtt – lásd a (63) alatti példákat. Az a tény, hogy a tagadószó először a *sonha* és a *senki* mellett jelent meg kötelező erővel, arra utal, hogy a tagadószó ismételt kitételét a *se*-kifejezésben rejlő tagadószó fonológiai és jelentéstani elhomályosulása tette szükségessé.

(63) a. *de zent fferenc* ***semmy eledelt*** *vele* ***nem*** *vyn hanemczac ket kys keneret* (Jókai-k. 27)
b. *De meg nyttuan az kapput* ***senkett nem*** *lele* (Jókai-k. 17)
c. *kytt* ***sonha nem*** *latamuala ez vilagban* (Jókai-k. 47)

A felszólító, illetve kötőmódú példákban a *ne* tagadószó a *sem egy, semegyik* mellett is mindig ki van téve. A *ne* kötelező voltát az magyarázhatja, hogy a tagadáson kívül a módjegynek is hordozója. Vö.:

(64) a. *Hogy* ***semegy*** *frater az zerzetben hust* ***ne*** *ennek* (Jókai-k. 17)
b. *es ennekem* ***sem egykeppen*** *ellenem* ***ne*** *mery mondanod* (Jókai-k. 103)

Összefoglalva a *se*-kifejezések és a tagadás viszonyával kapcsolatos megfigyeléseinket: a 15. század végéig azok a *se*-kifejezések, melyek módosulatlan formában tartalmazzák a *sem* partikulát, önmagukban is képesek a tagadás kifejezésére. A középmagyar korra ez a lehetőség (a (60) alatti szerkezetet kivéve) megszűnik, és a tagadó egyeztetés válik általánossá.

3.5. A kérdő mondat

Az uráli–ugor alapnyelv struktúrájából sokat őrző ősmagyarban a kiegészítendő kérdések kérdő névmása (pontosabban a kérdő névmást tartalmazó kifejezés) feltehetőleg az ige előtt állt, úgy, mint a mai hantiban. Az SOV → Top Foc V X* változás a kérdő névmás ige előtti helyét nem érintette; a kérdő névmási kifejezés az ómagyar kiegészítendő kérdésekben is közvetlenül az ige előtt található. Csupán annyi változott, hogy míg az ősmagyarban az ige előtti hely egyszerre tárgyi és határozói bővítményi pozícióként és fókuszpozícióként is funkcionált, ezért az alanyra csak a mondat passzivizációjával lehetett rákérdezni – lásd (18b), az ómagyar kortól az ige előtti pozíció már tisztán fókuszpozíció, mely bármely bővítmény, köztük az alany számára is elérhető.

Érdekes módon a nem bővítményi, hanem szabad okhatározói szerepű *miért* a mondat fókusza előtt is állhat:

(65) ***Miért*** *ŐT kértük fel?*

Az ómagyarban több okhatározói kérdőszó: a *miért* mellett a *miképpen* és a *mire* is kerülhetett a fókusz vagy az igemódosító elé:

(66) a. *Es latuan a taneituaṅoc Ludalkodanac* [csudálkodnak] *monduan* ***Mikėppèn*** *meg aźa* [megasza] ***olʹhamar*** (Müncheni k. 26vb)

b. ***mirè*** *tu̇ mèstertec eźec es izec a ièles bu̇nǫs muuèlkedètbèlieckèl* [eszék és iszék a jeles bűnös művelkedetbeliekkel] (Müncheni k. 37va)
c. *de* ***miert*** *ennekem bolondnak engedel* **(**Bod-k. 6v)

A mai magyarban a kérdő kifejezés (a *miért* kivételével) beágyazott kérdésekben is mindig közvetlenül az ige előtt áll: a beágyazott kérdést *hogy* kötőszó vezeti be, és a kérdő névmási kifejezés az esetleges topikokat követve a fókuszpozícióban foglal helyet:

(67) *Megkérdezte,* ***hogy*** *a vendéget* ***hová*** *ültesse le*.

Az ómagyar kódexekben a beágyazott kiegészítendő kérdés élén még nem találunk *hogy*-ot, és – az indoeurópai nyelvekhez hasonlóan – a kérdőszó kerül a beágyazott mondat élére, a mondatbevezető helyére. A mai magyarban e kérdőszók közvetlenül a beágyazott mondat igéje előtt állnának.

(68) a. *Ez vtan frater Masseus tere zent Clarahoz hogy tudna* ***myt*** *vr ystentewl kertuolna* (Jókai-k. 137)
b. *haznac zolgay … omlanac az aitora hog meglatnac* ***mi*** *azuolna* (Bécsi k. 169–170)
c. *ha azt kerdǫt:* ***minemǫ nembǫl ualo*** *en uagok? en nǫmǫs uaǵok* (Kazinczy-k. 15r)

E beágyazott kérdésekben a kérdő kifejezés hordozza mind az alárendelő, mind a kérdő funkciót. A két szerep következetes különválasztása és a *hogy* alárendelő operátorként való alkalmazása csak a középmagyarban rögzül.

Az eldöntendő kérdésekben az ugor/ősmagyar örökséget képviselő *-e* kérdő partikula az SOV mondatszerkezetben szokásos mondatvégi helyét feladva az igével együtt, az igéhez simulva az igei kifejezés elejére került (l. **1.3.3.**). Abban a hamar eltűnő ómagyar kori szerkezetben, melyben az *-e* a mondat végén található, a mondat élén *nemde* kérdő partikula áll. Ez arra utal, hogy az ómagyar korban már nem volt lehetséges a mondat kérdő jellegét csak a mondat végén jelölni:

(69) ***Nemdè*** *ǫt vèrèbèc adatnac eg fèl pėnzèn* ***ė*** (Müncheni k. 70ra)

3.6. A főnévi kifejezés
3.6.1. A névelők kialakulása

A határozottságnak az ugor nyelvekre jellemző, birtokos személyjelekkel való kifejezése már feltehetőleg az ősmagyar korban megszűnt.[8] Már legkorábbi nyelvemlékeink is tartalmaznak határozott névelős főneveket.

A névelő a mutató névmásból alakult ki. Az ómagyar kor végére formailag is elvált egymástól a mutató névmás és a névelő *(azt a házat ↔ a házat)*, azonban a korai ómagyarban csak hangsúlyukban különbözhettek, mindkettő *az házat* alakú volt. Így írott szöveg esetében csak jelentéstani kritériumok alapján dönthető el, hogy az *az* determináns mutató névmás vagy névelő-e. Akkor állíthatjuk bizton, hogy névelő, ha az *az*-zal determinált főnév nem a szövegkörnyezet valamely elemére utal, hanem a tágabb szituáció egyik korábban nem említett, de kikövetkeztethető referensére. A Jókai-kódexben számos ilyen esetet találunk. A (70c) alatti példa már a mutató névmás és a névelő alaki szétválását is mutatja.

[8] Azért a mai magyarban sem teljesen elképzelhetetlen az efféle determinálás. Például:
(i) *Egy ember aludt a villamoson. Amikor a villamos megállt,* ***emberünk*** *felriadt, és megnyomta a jelzőgombot.*

(70) a. *De zent fferencz meg lewle frater rufent ky ymmaran kezdetuala predicalny (…) Es tehat zent fferencz fel haga* ***az predicalo zekbe*** (Jókai-k. 58)
b. *De ywttuan Aldot vr iesus cristus zewletety* [születeti] *napyanak ydnepere kynek zewletety napyara* ***az apacza lyanok*** *zoktakuala mysere meny* (Jókai-k. 73)
c. *alazatost le ewle* ***atewz*** [a tűz] *mellett* (Jókai-k. 84)

A mai magyartól eltérően az egyedi referensre utaló kifejezések, például *Úr, Isten, Paradicsom, Hold,* vagy fajtára, dolgok osztályára utaló generikus főnevek, melyek jelentésüknél fogva határozottak, az ómagyarban még nem mindig kapnak névelőt.

(71) a. *Es mend* ***paradisumben*** *uolov gimilcictul munda neki elnie* (HB.)
b. *hug* ***ur*** *uvt kegilmehel abraam. ysaac.iacob. kebeleben helhezie* (HB.)
c. *Azert* ***penzt*** *ne zeressetek mert czalard* (Jókai-k. 80)

Szintén nem kap névelőt az olyan főnév, melyet birtokos determinál. Például:

(72) *ewtett hyua hogy az euel* [’éjjel’] ***ew hazaban*** *nywgonnak* [’nyugodnék’] (Jókai-k. 3)

A birtokosnak természetesen lehet saját névelője, például:

(73) *tehát el mene s magat es mend ew dolgyt* ***az fraterok*** *akaratyanak meg monda* (Jókai-k. 94)

Később már a birtokszó is kaphat névelőt. Ragtalan birtokos esetében akkor lehetünk biztosak benne, hogy a névelő a birtokszóhoz és nem a birtokoshoz tartozik, amikor a birtokos névelőzhetetlen, például személyes névmás (74a). A birtokszó névelője *-nak/-nek* ragos birtokos esetén követi a birtokost (74b).

(74) a. *Nagyob* ***az en alnoksagom*** *honnem mynt boczanatoth erdemlyek* (Jordánszky-k. IIIa)
b. *jt kezdetnek jmmar* ***zent margyt azzonnak az oly choda tetely*** (Margit-legenda 138)

A határozatlan névelő nyelvemlékekben való azonosítása hasonló problémát vet fel, mint a határozott névelőé. A névelő csupán prozódiájában különbözik az *egy* számnévtől. Mivel az írásos emlékek prozódiáját nem tudjuk rekonstruálni, jelentéstani alapon következtethetünk a névelői használatra. Az alábbi példában az *egy* számnévként redundáns volna:

(75) *Ottan kedegh mynt hw̋* [ő] *attyaffyayhoz ywta, le vethkózteteek hw̋tet hw̋ rwhayabol. es* ***eǵ oo kwthba*** *weteek* [egy ó kútba veték] (Jordánszky-k. XVIIIa)

3.6.2. A birtokos szerkezet

A *-nak/-nek* ragos birtokos, mely külső birtokosként került be a magyar mondatba (l. **1.5.**), az ómagyar szövegemlékekben már a ragtalan birtokos alternatívájaként, belső birtokosként is használatos:

(76) *es levn* ***halalnec es poculnec feze*** [pokolnak ? feje, ? fész(k)e] (HB.)

Amikor a *-nak/-nek* ragos birtokos külső birtokosként szerepel, a belső birtokost kitett vagy rejtett személyes névmás képviseli, mely a birtokszón egyeztetést vált ki. (A külső birtokos és a (rejtett) névmási belső birtokos korreferenciáját azonos indexekkel jelöljük.)

(77) a. *Mond nemymnemǫ mestǫr istenfelǫl* ***bodog azzonnak***$_i$ *[****ew***$_i$ ***kepeben****]*
(Winkler-k. 144)

b. *be rekeztetic* ***hamissag bezellǫknek zaiok*** (Apor-k. 9)
azaz: hamisság-beszélőknek$_i$ [(ő$_i$) szájok]

Amikor többes számú *-nak/-nek* ragos birtokos esetén a birtokszóról hiányzik a *-k* többes számú egyeztető toldalék (például *beszélőknek szájok* helyett *beszélőknek szája* szerepel), az annak jele, hogy nincs rejtett névmási birtokosa. Ekkor a *-nak/-nek* ragos birtokos képviseli az egyedüli, belső birtokost, mely lexikális birtokosként nem vált ki egyeztetést:

(78) *az ruhat…****az cohnyan valo fazekaknak es egyeb edeneknek mosasaual*** *es* ***sepreseknek poraual*** *syety vala meg feketehteny* (Margit-legenda 2–3)

3.7. A névutós kifejezés

Az adpozíciós kifejezések grammatikája keveset változott az ősmagyartól a mai magyarig tartó időszakban. Az adpozíciók változatlanul követik bővítményüket, tehát névutók, és ha hangzó vagy rejtett személyes névmáshoz járulnak, változatlanul személyragot viselnek.

Maguk a névutók osztályába tartozó elemek azonban lassú változásban, körforgásban vannak (l. még a morfématörténeti fejezetet: **III. 8.**). Többnyire helyviszonyt kifejező birtokos szerkezetből erednek, melynek alaptagja egy relatív helyet kifejező főnév, például: *valaminek a föle, bele, möge, melle, töve, valamiknek a köze, valakinek az útja, helye*. Az alaptaghoz a birtokviszonyjel mellett *hová, hol* vagy *honnan* kérdésre felelő helyviszonyrag járul (például: *bel****é****, bel****én****/be****nn****, bel****ől***). Toldalékainak elhomályosulása következtében a birtokviszony alaptagja idővel már nem elemezhető szét morfémákra, és egyelemű névutóvá értékelődik át. Majd illeszkedni kezd (például a *belől* mellett megjelenik a *balól*), egyszótagosra rövidül, és elválaszthatatlanul hozzátapad bővítményéhez, azaz határozóraggá válik. E változássor stádiumait nyelvtörténeti adatok sokasága igazolja. A Tihanyi alapítólevélben a *-ra/-re* rag előzménye még névutóként szerepel:

(79) *feheruuaru* ***rea*** *meneh hodu utu* ***rea***

A Halotti beszédben a *-ba/-be* és a *-ból/-ből* előzménye még nem illeszkedő, kétszótagos névutó:

(80) a. *es veteve wt ez muncas vilag****bele***
b. *kit vr ez nopun ez homus vilag timnuce****belevl*** *mente*

A *-ben* már megrövidült, de még nem illeszkedik, nincs mély hangrendű párja:

(81) *Menyi milost****ben*** *terumteve eleve miv isemucut adamut*

A *belől* még a 13. század közepén íródott Ómagyar Mária-siralomban sem illeszkedik:

(82) *bua****beleul*** *kyniuhhad*

A Jókai-kódex 1372 után keletkezett szövege viszont már bővelkedik *balól*-ban és *belől*-ben, sőt, elvétve a *-ból/ből* is megjelenik (a *-ban/-ben* és a *-ba/-be* pedig már tisztán ragként szerepel):

(83) a. *Es paranczola neky hogy az ablak**balol** feluegye az penzt* (Jókai-k. 80)
b. *Ment* [mint] *az ky egy penz**belewl** zaz penzt ad* (Jókai-k. 82)

Érdekes fejlemény, hogy amikor a *-nak/-nek* ragos külső birtokos a ragtalan belső birtokos alternatívájává válik, a névutós kifejezésekben is megjelenik a névutó ragtalan bővítményének alternatívájaként – jóllehet a névutó már nem valódi birtokszó, és közte és bővítménye között már nincs valódi birtokviszony. A legkorábbi szövegemlékeinkben *-nak/-nek* ragos bővítményt tartalmazó névutós kifejezésre még nincs példa, a Jókai-kódex viszont már váltogatja a ragtalan és a *-nak/-nek* ragos névutó-bővítményeket. Például:

(84) a. *keues bezed **vtan*** (Jókai-k. 122)
b. *ez bezedek**nec vtanna*** (Jókai-k. 25)

(85) a. *az baratoknak aztala **elewtt*** (Jókai-k. 84)
b. *baratok**nak elewtte*** (Jókai-k. 84)

(86) a. *Sokak **felet*** (Jókai-k. 114)
b. *menden**nek felette*** (Jókai-k. 79)

(87) a. *ky **ellen*** (Jókai-k. 148)
b. *ewangelium**nac** es regula**nak ellene*** (Jókai-k. 17)

Az a tény, hogy a birtokos szerkezetből eredő névutós kifejezések esetében a birtokszó névutóvá válása után is megőrződött a formális birtokviszony, érdekes további következménnyel járt. Ha testvérargumentumok azonos referensre vonatkoznak, az egyik argumentumot visszaható névmás képviseli, például: ***János** ismételte **magát***. Ha azonban a koreferens kifejezések egyike nem igei argumentum, hanem egy főnév birtokosa, visszaható névmás helyett személyes névmás is szerepelhet: ***János** [az **ő** véleményét] ismételte, én meg az enyémet.* Az ómagyarban az alannyal koreferens névutós kifejezés visszaható névmás helyett gyakran személyes névmási bővítményt tartalmaz. Például:

(88) a. ***ky** elhagyottat **hozya** vezen, tǫrwent thǫr* (Jordánszky-k. 367)
b. *zent ferenc mene zent Jacabot meglatny: vyuen **vele** egynehan tarsokot* (Jókai-k. 13)
c. *Az eleuen zent kereztfat myndenkoron **ev nala** vagy **ev mellette** targya* [tartja] *vala*
(Margit-legenda 7)

((88b)-ben és (88c)-ben a névmást tartalmazó tagmondatok alanya rejtett *ő* névmás.) E példákban a személyes névmás használatának az a magyarázata, hogy a névutós kifejezést birtokos szerkezetként elemezték, azaz a névmást a névutó vagy birtokszó vonzataként kezelték.

3.8. Az ómagyar idő- és módrendszer
3.8.1. Az ómagyar igeidők

Az ómagyarban tovább élt a kései ősmagyar korban kialakult összetett igeidő- és aspektusrendszer. A befejezetlen aspektust zéró, a befejezett aspektust *-t/-tt* morféma, a jelen időt zéró, a múlt időt pedig *-a/-e* morféma jelölte. Az aspektusjel és a személyrag az igetőhöz, a

múltidő-jel pedig a segédigeként használt létigéhez kapcsolódott (kivéve az egyszerű múlt időt. Amikor az igének nincs aspektusjele, az időjel az igetőhöz járul.)

Egyes szám harmadik személyben az alábbi alakok voltak használatosak:

(89) *mond* – egyszerű jelen
mondott – befejezett jelen
monda – egyszerű múlt
mond vala – befejezetlen múlt
mondott vala – befejezett múlt

Kérdéses a *mondand* igealak státusa. Az esetleges, feltételhez kötött jövő jelölésére szolgált, és ennek megfelelően csak alárendelt mellékmondatban fordult elő – mint a Halotti beszéd alábbi mondatában:

(90) *ysa kí nopun* ***emdul*** *oz gimilstwl. halalnec halaláál* ***holz***

Így feltételezhető, hogy az *-nd* nem időjelként, hanem modális képzőként (a *-hat/-het* modális képző távoli rokonaként) funkcionált (lásd még a morfématörténeti fejezetet: **III. 6.3.2.2.**).

A (89) alatt felsorolt aspektus- és időkombinációkat az alábbi funkciókban használták:

Egyszerű jelen
A hangzó időjel nélküli egyszerű jelen a beszéd idejekor folyamatban lévő, illetve a jövőben beálló cselekvések, történések és állapotok, valamint a habituális (szokásos) cselekvések és történések leírására szolgált; például:

(91) *Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc* (HB.)

(92) a. *syrolmol* ***sepedyk****. buol ozuk* ***epedek*** (ÓMS.)
b. *Scemem kunuel* ***arad*** (ÓMS)

Egyszerű múlt
Az *-a/-e* jeles egyszerű múlt a beszédidőt megelőző szituációk idejét jelölte: nem utal a szituáció befejezett vagy befejezetlen voltára. Tipikusan az egymást lineárisan követő múltbeli események elmondásának, azaz a történetmesélésnek az ideje, ezért elbeszélő múltnak is nevezik; például:

(93) ***Iǫuǫ*** [jöve] *es* ***èlreite*** *ǫmagat … es ǫ magat* ***vète*** *ǫlabaihoz Es imė immar ėfelkoron* ***ohaitozėc*** *az èmbėr es* ***mėghaborodėc*** *es* ***lata*** *fèkǫ nèmbeı̓èt ǫlabaynal.*
[fekvő némberjét ő lábainál] (Bécsi k. 7)

Befejezett jelen
A *-t/-tt* jeles befejezett jelen olyan múltbeli szituációk leírására szolgált, melyeket a jelen szemszögéből szemléltek. Általában olyan múltbeli eseményeket jelölt, melyek következménye még a beszéd idejekor is fennállt; például:

(94) *mondanac ǫnèki* ***Megtartottad*** *te lelkedèt azert mert illètèn tanaʟot* [tanácsot] ***lėltèl***
(Bécsi k. 26)

A *megtartottad te lelkedet* állítmány az alanynak a beszéd idejekor tapasztalható állapotára vonatkozik. *Az illetén tanácsot leltél* is azzal egyenértékű, hogy ’illetén tanács birtokában vagy’. Még világosabban mutatja a befejezett jelen szerepét az alábbi idézet:

(95) *Orpha megapola ǫ napat es* ***mėǵfordola.*** *Rvt ėggèsǫlè ǫ napaual Kinec monda Noemi Ime te rokonod* ***megfordolt*** (Bécsi k. 2)

E szövegben ugyanazt az eseményt, Rut megfordulását a kívülálló elbeszélő *-a/-e* jeles elbeszélő múlttal, az esemény résztvevője, a Rutot megfordulva látó Orpha pedig *-t* jeles befejezett jelennel adja elő.

A befejezett jelen összeférhetetlen a múltbeli időpontot jelölő időhatározókkal, ilyenek mellett elbeszélő múltat használtak:

(96) *Enyngen* ***yram*** *ez lewelet penteken senth Anna ason nap wtan*. (1529, KLev. 79.)

Befejezetlen múlt

A befejezetlen múlt igealakok esetében a zéró aspektusjelű lexikális ige fejezi ki a befejezetlenséget, és az *-a* múltidő-jelű segédige fejezi ki a múlt időt. A befejezetlen múltat többek között egy adott múltbeli időpontban folyamatban levő szituáció jelölésére használták – mint az alábbi idézetben, melyben a múltbeli referenciaidőt a főmondati esemény, Nabahodonozor és Arphaxat megvívásának ideje adja meg:

(97) *Nabahodonozor Assiriosoknac kirala ki* ***orzagluala*** *Niniuēnèc nag varosaban viua Arphaxat èllèn* (Bécsi k. 11)

A habituális cselekvés, történés is olyan kiterjesztett szituációnak tekinthető, melyet kezdő- és végpontja nélkül, folyamatában látunk, ezért a múltbeli habituális cselekvések, történések ideje is a befejezetlen múlt idő volt:

(98) *Ez nemesseges zent zvz magery kyralnak nemes leyanya · hetet* ***tart vala*** *az cohnyan* ***fevz vala*** *az sororoknak · fazekat* ***mos vala*** *· talakat* ***mos vala*** *· az halakat* ***meg faraya*** [faragja] ***vala****…* (Margit-legenda 22)

Azokban a nyelvekben, melyekben ma is használatos a befejezetlen múlt (például az olaszban, angolban), megfigyelhető a befejezetlen múlt idő egy sajátos funkciója. Eredményigékkel (azaz olyan pillanatnyi cselekvést, történést kifejező igékkel, melyek esetében egybeesik az esemény kezdő- és végpontja), a befejezetlen múlt idő a meg nem valósult eredmény előkészítő szakaszának jelölésére szolgál; például:

(99) We *were* already *reaching* the mountain top when the storm forced us to turn back.
’Már majdnem elértük a hegycsúcsot, amikor a vihar visszafordulásra kényszerített bennünket.’

Az ómagyarban is adatolható a befejezetlen múlt időnek ez a jelentése. Az alábbi példa *meghal vala* igéjének jelentése: ’majdnem meghal’. A halál meghiúsulása a történet folytatásából is egyértelmű.

(100) *akar meely erőssen mwkalkodyk vala meeg ees* ***megh haal vala*** *ehel… Es hozya meene mondwan … eggyẃt mwkalkoggywnk mynt annak elette* (Érdy-k. 464a)

Befejezett múlt

A *-t* befejezettség-jellel ellátott lexikális igéből és az *-a* múltidő-jellel ellátott *vala* segédigéből álló befejezett múlt olyan szituációkat jelöl, melyek egy múltbeli referencia-időpontnál, többnyire a főmondati esemény időpontjánál korábban mentek végbe; például:

(101) a. *Es meg èmlèkèzec Peter iesusnac bèzederǫl kit* ***mondotuala*** (Müncheni k. 33vb)
b. *meǵ leltem èn iuhomat ki* ***èl vèzetuala*** (Müncheni k. 73vb)

3.8.2. Az igekötőrendszer kiépülése

Az ómagyar kor végére az aspektusjelölésnek egy alternatív rendszere is kiépült a nyelvben: az inherens végponttal bíró, tehát szükségszerűen befejezett eseményeket, történéseket jelölő igékhez igekötő járult.

Az ómagyar kor elején csak elvétve találunk igekötőt. A 12. század végi Halotti beszéd és könyörgésben még sem a befejezett helyváltozást, sem a befejezett állapotváltozást kifejező igéknek nincs igekötőjük; például:

(102) a. *es odutta vola neki paradisumut hazóá*
b. *es veteve wt ez muncas vilagbele*

(103) a. *es bulscassa mend w bunet*
b. *Es zoboducha wt urdung ildetuitvl*

A HB. egyetlen igekötője eredménypredikátumhoz járul, a folyamatos múlt idő az esemény meghiúsulását fejezi ki:

(104) *Es oz gimilsnec vvl keseruv uola vize. hug turchucat* ***mige*** *zocoztia vola*.

A jó fél évszázaddal későbbi, a 13. század közepén keletkezett Ómagyar Mária-siralomban a befejezett helyváltoztatást kifejező *kinyuhhad* (’kinyújtsad’) ige már igekötős:

(105) *buabeleul* ***ky****niuhhad*

Az 1510-es Margit-legendában már nemcsak a befejezett helyváltozást (41), hanem a befejezett állapotváltozást kifejező igék is igekötővel állnak (42):

(106) a. *ez soror sabina nem merneye* ***ky*** *venny az fazekat az zenbevl* (23)
b. *es* ***ky*** *vona az zennek kevzepybevl* (23)
c. *myg az egyeb sororok* ***fel*** *nem kelnec vala az aztaltvl* (24)
d. ***el*** *megyen vala az capitulum hazba* (224)

(107) a. *az halakat* ***meg*** *faraya vala* (22)
b. *az ev kezenek bevre* ***meg*** *hasadoz vala* (23)
c. *Az cohnÿat* ***meg*** *sevpri vala* (23)
d. *jme az fazek* ***meg*** *gyvlada* (23)

Érdekes pillanatképet nyújt az ómagyar kor vége felé zajló változásról a 16. század elején keletkezett Müncheni emlék. E nyelvemlékünk két változatban is tartalmazza az Úr imádságát. Az egyik változatot minden bizonnyal hallás után, németes helyesírással jegyezte le a magyar nyelv iránt érdeklődő, feltehetőleg német anyanyelvű scriptor, a másik változatot pe-

dig egy írott forrásból másolta ki. A valamivel korábbi nyelvállapotot tükröző másolt változatban még nincsenek igekötők. A lejegyzett hangzó változat viszont az alábbi igekötős alakokat tartalmazza:

(108) *ës **meg**bozässät mi vëtkenkët. mikëpen ës mi **mag**boczätunk vëtëtëknek… de säbädicz**mk** mikët a gonostwl.*

Az igekötőrendszer kiépülése nem hozott magával szerkezeti változást, ugyanis az ige előtt az ómagyar korban is volt egy predikatív pozíció az összetett ige-névszói állítmányok névszói része számára – ahogyan ezt például a HB.-ben tapasztaljuk:

(109) *ysa **pur es chomuv** uogmuc.*

Az igekötő ugyanabba az ige előtti pozícióba került, mint az összetett állítmány névszói része.

3.8.3. Az ómagyar módrendszer

Az ómagyar is ugyanazokat az igemódokat használta, mint a mai magyar: a kijelentő módot, a kötőmódot (más szóhasználatban a felszólító módot) és a feltételes módot. A módjelek sem változtak; a múlt idejű (eredetileg befejezett) feltételes módban *(ment volna)* a befejezett lexikális igéből és módjelet hordozó segédigéből álló összetett igealak is megőrződött. Megváltozott azonban a három mód használatának megoszlása. Az ómagyarban nemcsak feltételes mellékmondatot tartalmazó összetett mondatokban és óhajtó mondatokban találunk feltételes módot, hanem az időhatározói mellékmondatok túlnyomó részében (110a), továbbá a célhatározói mellékmondatok (110b) és az alárendelt (függő) felszólítások (110c) jó részében is.

(110) a. *Mert mykoron Parusia feldeben **voltuolna** egy to mellet … husshagyo nappba vendege hyuatott* (Jókai-k. 26)
b. *vendege hyua zent ferencet hogy estue uele **ennek*** (Jókai-k. 3)
c. *Felsegedeth kerem hogh **parancholna** Neky hogh **menne** bee **adna** zamoth az en atyamfyanak* (1524, KLev. 49.)

A feltételes mondat gyakran annak kifejezésére szolgál, hogy az állítás nem direkt bizonyítékon alapul:

(111) … *frater Rufen yelennen ezebeuewue* [eszébe vevé] *hogy ewtet az gonoz ag ellenseg **meg czaltauolna*** (Jókai-k. 54)

Érdekes jelenség, hogy a felszólító ige alá beágyazott tárgyi mellékmondat igéje olykor örökli a főige módját:

(112) … ***agyad** nekem hytedet hogy ezeket **tarczad** es engem te erted kezesleuen **el ne hagy***
(Jókai-k. 152)

Mára a feltételes mód szerepét időhatározói mellékmondatokban a kijelentő mód, célhatározói és felszólító tárgyi mellékmondatokban pedig a felszólító mód/kötőmód vette át.

4. Változások a középmagyar korban
4.1. Az ómagyar kori változások folytatódása

A magyar nyelv történetében a nagy mondattani változások kora az ősmagyar kor kései szakasza és az ómagyar kor. A középmagyar kor nyelvemlékeiben a korábban kezdődött változások folytatódását, az új szerkezetek további terjedését és a kiszoruló szerkezetek arányának további csökkenését tapasztaljuk.

A magyar mondat alapszerkezete nem változott meg a Halotti beszédben kimutatott szerkezethez képest; de megváltozott a szerkezeti egységek kihasználtsága. Míg a Halotti beszéd tagmondatainak fele igekezdetű, a középmagyarban és a újmagyarban egyre ritkább ez a mondattípus. Általánossá vált a topikalizáció, azaz egy logikai alany kiemelése, és gyakoribbá vált a fókuszpozíció kitöltése is. Az igemódosítók osztálya kibővült; a célra irányuló eseményt kifejező igék *hová* kérdésre felelő, cél szerepű bővítménye és az igék predikatív vonzata is igemódosítóvá lett. Míg a 15. századi Müncheni kódexben e vonzattípusok többnyire az ige mögött állnak, az 1590-ből való Károli-biblia azonos szöveghelyein már az ige előtt találjuk őket:

(113) János 4: 47

a. *Ez micor hallottauolna mert iesus* ***iǫtuolna*** [jött volna] *Iudeabol* ***galileaba mene ǫ hozia*** (Müncheni k. 88va)

b. *Ez mikor hallotta vólna hogy Iesus Iudęából* ***Galilęába ment vólna***, ***hozzáia méne*** (Károli)

(114) Lukács 22: 3

a. *Bèmene kedig sathanas Iudasba ki* ***nèuèźtètic scariuthnac*** (Müncheni 80vb)

b. *Bę méne pedig az Sátán Iudásba, ki vezetéc neuéről* ***Iscariotesnec neueztetic vala*** (Károli)

4.2. Az összetett igealakok funkcióvesztése

A középmagyar kor legjelentősebb grammatikai változása az igeidő- és aspektusrendszer átalakulása: az összetett igealakok funkcióvesztése, az igekötővel való aspektusjelölés.

Az aspektust, azaz a szituációk belső időszerkezetét többféleképpen ábrázolhatják az emberi nyelvek**.** Egyrészt jelölhetik a cselekvés, történés **befejezett** vagy **befejezetlen** voltát befejezett, illetve folyamatos ragozású igealakokkal (ahogyan az a *festett, festett vala* típusú befejezett és a *fest, fest vala* típusú befejezetlen igealakokat megkülönböztető ómagyarban is történt). De jelölhetik azt is, hogy az esemény teljes mértékben megváltoztatja-e a cselekvés tárgyának, illetve a történés alanyának állapotát vagy sem. Ha igen, **telikus**, célra irányuló, ha nem, **atelikus** cselekvésről vagy történésről van szó. Az esemény telikusságát igekötő ***(be****-fest),* rezultatív névszó ***(pirosra*** *fest)* vagy *hová* kérdésre felelő határozó ***(a falra*** *fest,* ***rá****fest)* jelölheti.

A befejezettség, illetőleg befejezetlenség és a telikusság, illetőleg atelikusság egyidejű jelölése többnyire redundáns volna, ugyanis egy esemény telikus voltából az adott esemény befejezettsége, atelikus voltából pedig befejezetlensége is levezethető. Ennek megfelelően számos nyelv története során a telikusság, illetőleg atelikusság jelölésének grammatikalizálódása a befejezettség–befejezetlenség jelölésének visszaszorulásával járt együtt. A magyar nyelv középmagyar korszakában is végbement ez a típusváltás. Az ómagyar nyelv az ige befejezettségének, illetve befejezetlenségének jelölésével fejezte ki az aspektust, a középmagyar és a mai magyar viszont a predikátumok telikusságát vagy atelikusságát jelöli. Ennek elsődleges eszköze az igekötőrendszer. A mai magyar nyelvben többnyire igekötővel utalunk rá,

hogy a cselekvés tárgya, illetve a történés alanya a cselekvés, történés végeredményeképp új állapotba kerül, következésképpen befejezett cselekvésről van szó; például:

(115) a. *Érik a szőlő* – atelikus
b. *(Októberre) megérik a szőlő* – telikus

(116) a. *Péter emelte a kosarat* – atelikus
b. *Péter felemelte a kosarat* – telikus

Az ómagyar kor végére kiépülő igekötőrendszer lassan feleslegessé tette a komplex igealakokkal való aspektusjelölést. A középmagyar kor folyamán a különféle múltra utaló igealakok eltérő funkciója fokozatosan elhomályosult. A *-t* aspektusjel és az *-a/e* időjel összemosódását jelzi, hogy a *mondott vala* típusú igealakok mellett a *mondott volt* típusúak is megjelentek; például:

(117) *Vaĺon ki* ***hallotta volt*** *ezt hog az igaz biro meg itiltessec* (Döbrentei-k. 10)

A szerepüket vesztett múltidő-fajtákat a 18. századtól már inkább csak a választékosság kedvéért váltogatták, a 20. századra pedig maguk a múlt idejű igealakok is kivesztek. Az egyszerű jelen mellett a befejezett jelen őrződött meg, átvéve a múlt idő szerepét. A *-t* aspektusjel időjellé való átértelmezésével a korábbi időjelet hordozó *vala* segédige is eltűnt.

5. Változások az újmagyar korban

A jelenkori változások másképp érintenek bennünket, mint a múltbeliek. A most terjedő új mondattani jelenségek szemben állnak a gyermekkorban elsajátított anyanyelvi grammatikánkkal, ezért hibának, a nyelvromlás megnyilvánulásának érezzük őket. Ezek szubjektív érzések: valójában a jelenkori változások is épp úgy nem rontanak anyanyelvünkön, mint a korábbiak.

Íme két jelenség, mely az elmúlt néhány évtizedben került a köznyelvbe, s lett gyakori minden földrajzi, társadalmi nyelvváltozatban. Feltehetőleg mindkettő a románból került be az erdélyi köznyelvbe, és onnan terjedt el a nyelvterület egészére.

5.1. *Valószínűleg, hogy…*

Az alábbi szerkezetre a közelmúltban figyeltek fel a magyar nyelvészek:

(118) a. *Természetesen, hogy neki van igaza.*
b. *Valószínűleg, hogy neki van igaza.*
c. *Nyilván, hogy neki van igaza.*

Valójában a jelenség nem új: a Magyar Történeti Szövegtár a *Természetesen, hogy…* szerkezetre a 19. század közepéről tartalmaz példákat:

(119) a. ***Természetesen hogy*** *legjobb volna, ha minden betegség és beteges folyamat elő beszélt lefolyása által egésségbe menne által*
(1830: Bugát Pál: Közönséges kórtudomány)

b. ***Természetesen, hogy*** *illy helyeken a magyar nyelv megtanulhatására illő s czélszerű módoknak kellene nyujtatni.*
(1843: Báró Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében)

c. ***Természetesen, hogy*** *egy így szerkesztett lap nem lehet sine cura*
(1860 körül: Gyulai Pál: Kritikai dolgozatok)

A szerkezet alárendelő összetételnek látszó egyszerű tagmondat. Alárendelő összetett mondatra utal, hogy a határozószót követő mondatszakaszt elhagyható *hogy* kötőszó vezeti be. Ugyanakkor a *hogy*-ot megelőző határozószó nem elemezhető főmondati állítmányként, hiszen a *hogy* előtt nincs (és múlt időben sem lehet) létige (lásd 120a) – és a magyarban határozószói állítmány csak létigével fordul elő (120b).

(120) a. **Nyilván volt, hogy ide fog jönni*.
b. *István jól van/otthon van.*

Ha a *hogy*-gyal kezdődő mondatszakasz alárendelt mondat volna, megelőzhetné a főmondatot, azonban ez sem lehetséges:

(121) **Hogy ide fog jönni, természetesen.*

Az is a határozószó főmondati állítmányként való elemzése ellen szól, hogy nem állhat előtte kérdő kifejezés. Sem szabad határozói kérdőszóval (122a), sem a *hogy* kötőszó mögül kiemelt bővítményi szerepű kérdőszóval (122b) nem egészíthető ki:

(122) a. **Mióta nyilván, hogy neki van igaza?*
b **Mit nyilván, hogy vásárolt _?*

Ugyanakkor szabad határozó és topik (például a *hogy* kötőszós mondatból kiemelt alany) megelőzheti a határozószót:

(123) *Holnap János valószínűleg, hogy ott lesz _.*

A szerkezetnek vannak előzményei a magyarban: a *bizony, persze, sajnos, ugye, naná* diskurzuspartikulák gyakran előfordulnak a szóban forgó mondattípusban:

(124) a. *Ugye (hogy) igazam van?*
b. *Bizony/Naná/Persze/Sajnos (hogy) igazad van.*

Az jelent új fejleményt, hogy e diskurzuspartikulák helyén evidenciális és modális jelentésű, a beszélő véleményét, értékelését kifejező, úgynevezett beszélőorientált mondathatározószók is megjelentek.

Az evidenciális és modális mondathatározók efféle használata az újlatin nyelvekből, a franciából, a dél-amerikai spanyolból és a románból ismert. Íme, egy román példa:

(125) *Fireşte*	*că*	*Maria*	*va*	*veni*.
természetesen	hogy	Mária	fog	jönni

A magyar nyelvbe minden bizonnyal a románból kerül át a szerkezet. Az átvétel szociológiai feltételeit az Erdélyben létező román–magyar kétnyelvűség teremthette meg. Első ismert használói közül kettő is (Wesselényi Miklós és Gyulai Pál) erdélyi kötődésű. Azonban a legelső ismert előfordulás szerzője, Bugát Pál gyöngyösi születésű, pesti, majd felvidéki lakos, tehát a szerkezetnek az 1830-as években már túl kellett jutnia Erdély határán.

5.2. *El kell menjek*

Az *el kell menjek* szerkezettípus 1584-től adatolható:

(126) *el kell mindnyájan veszszetek miattam* (Magyarországi boszorkányperek oklevéltára 28)

Ugyanakkor a közelmúltig csak Erdélyben és Moldvában lehetett általános, a köznyelvben csak az elmúlt évtizedekben terjedt el. Ma már gyakorinak mondhatók az ilyen mondatok:

(127) a. *János el kell érje a vonatot.*
b. *Be szabad menjünk?*

A szerkezet redukált alárendelt mellékmondatot tartalmaz. A mellékmondat időjeles igéje ellenére nem terjeszthető ki teljes mondattá: nincs kötőszava, és nem lehet benne fókusz vagy tagadószó sem.

(128) a.**El kell [CSAK JÁNOS érje a vonatot]*.
b.**El kell [ne érje János a vonatot]*.

A főige és a beágyazott ige tehát általában szomszédos egymással, és csak a főige előtti operátorpozíciók vannak kitöltve. Fókusz és tagadószó nélküli mondatban, például (129a, b)-ben a beágyazott ige igemódosítója is a főmondati ige elé kerül:

(129) a. *János el kell érje a vonatot.*
b. *Mindenki el kell érje a vonatot.*
c. *Csak JÁNOS kell elérje a vonatot.*
d. *János nem kell elérje a vonatot.*

E szerkezet egy balkáni areális jelenségnek a magyarra való átterjedése. A balkáni nyelvekben: a románban, bulgárban, görögben és albánban köztudomásúlag nincs infinitívusz; az infinitívuszi kifejezés helyét a kötőmódú véges mondat vette át. A kötőmódú alárendelt mellékmondatnak van egy redukált változata is; ebben hiányzik a kötőszó, és valamennyi bővítmény és szabad határozó követi az igét. Íme, egy román példa:

(130)	*Vreau*	*să vină*	*Ion*	*mâine.*
	'Akarom	jöjjön	Ion	holnap.'

E román közvetítéssel átvett szerkezet a magyarban – a balkáni nyelvektől eltérően – csak személytelen főigékkel használható: a köznyelvben a *kell*-lel és a *szabad*-dal, az erdélyi köznyelvben a *lehet*-tel is. Ennek magyarázata, hogy e személytelen igék esetében volt a szerkezetnek előzménye: az *El kell mennem*. Ez csak egyetlen tekintetben különbözik az *El kell menjek* szerkezettől: a személyragos beágyazott igének nincs időjele.

Ma a magyar népességnek mintegy ötöde kétnyelvű környezetben él. A szomszéd nyelvekből eredő kontaktushatások a jövőben is lehetséges elindítói a magyar nyelvben végbemenő változásoknak.

IRODALOM

E. Abaffy 1991; E. Abaffy 1992; Bácskai-Atkári 2011; Bácskai-Atkári 2012a; Bácskai-Atkári 2012b; Bácskai-Atkári 2013; Bárczi 1958b; Bárczi 1982; Bende-Farkas 2013; Benkő 1980;

Bereczki 1983; Dékány 2012; Dékány 2013; Dömötör 1995; Dömötör 2006a; Egedi 2011a; Egedi 2011b; Egedi 2013; É. Kiss 2003; É. Kiss, 2005; É. Kiss 2006; É. Kiss 2010; É. Kiss 2010-11; É. Kiss 2011a; É. Kiss 2011b; É. Kiss 2011c; É. Kiss megjelenés alatt/a; É. Kiss megjelenés alatt/b; Gerőcs 2011; Gugán 2008; Gugán 2011; Haader 1991; Haader 1995; Haader 2003; Haader 2005; Hegedűs V. 2010; Hegedűs V. 2011a; Hegedűs V. 2011b; Hegedűs V. megjelenés alatt; Horváth Laura 2011; Juhász 1991a; Juhász 1991b; Juhász 1992; Kádár és Peredy 2010; Kántor 2013; Károly 1956; A. Molnár 2005; Nádasdi 2011a; Nádasdi 2011b; Nemesi 2000; Nikolaeva 1999a; Nikolaeva 1999b; Nikolaeva 2001; Pancheva 2008; Peredy 2009; Pólya 1991; Pólya 1992; Tóth 2011a; Tóth 2011b; Vilkuna 1998; Wacha 1992; WALS 2005.

V. SZÓKÉSZLETTÖRTÉNET

Gerstner Károly

1. Általános kérdések

1.1. A teljes értékű nyelvi kommunikáció nélkülözhetetlen elemei a szavak. Az egyes hangsorokhoz kapcsolódó jelentések tükrözik számunkra a bennünket körülvevő valós vagy olyannak elképzelt világot. Gondolataink közlése során ezekből a nyelvi jelekből a nyelvtani szabályok segítségével alkotjuk meg mondatainkat.

A nyelvi részrendszerek közül a szókészlet a leginkább nyitott rendszer. Ez azt jelenti, hogy az évszázadok, sőt évezredek óta hagyományozódó, „tartós használatú" szavak (*ház, szem, tud, öt, nagy* stb.) mellé minden nyelvtörténeti korszakban társulhatnak új elemek **(neologizmusok)**. Ilyenek például: *betű, ember, fárad, gyárt, ökör, sziget, vásár* az ősmagyarban; – *hegyecske, király, komondor, magasztal, mise, polgár, rizs, szentlélek, tárgy, tölcsér, vízözön* az ómagyarban; – *adószám, fájl, kukázik, lízingel, menedzser, okostelefon, szolárium, távmunka* az elmúlt egy-két évtizedben. Ugyanígy a régebbi korokban használt szavak ki is kophatnak a nyelvhasználatból **(archaizmusok).** Ilyenek például: *bergám* 'szövetfajta', *egyveng* 'édestestvér', *fűszerzet* 'fűszer', *heon* 'csupán' (a Halotti beszédből), *lóvasút* 'sínen közlekedő lóvontatású jármű', *óbester* 'ezredes mint katonai rang', *pedellus* '(iskolai) hivatalsegéd', *tébolyda* 'elmegyógyintézet' és hasonlók.

Ennek a változékonyságnak az a legfőbb oka, hogy a nyelvi elemek közül a szavak állnak a legszorosabb kapcsolatban az adott közösség életével. A szavak (illetve a hozzájuk kapcsolódó jelentések) utalnak a legvilágosabban a műveltség, a gazdaság és a társadalom átalakulásaira.

A magyar népet hosszú története során többször is érintették mélyreható változások mind az anyagi és szellemi műveltség, mind pedig a társadalmi berendezkedés terén. A vadászó-gyűjtögető életmódhoz képest magasabb műveltséget jelentő és más ismereteket kívánó nomád állattartás **ótörök** eredetű szavai így jelentek meg mintegy ezerötszáz évvel ezelőtt az ősmagyar nyelvben: *bika, borsó, gyapjú, ól, sarló* stb. – A Kárpát-medencei letelepedés folyamán az istállózó állattartásra való áttérés is új fogalmak, szavak átvételével járt együtt: *abrak, kasza, pajta, széna, villa* stb. – A kereszténység felvétele szláv (*bérmál, karácsony, kereszt, malaszt, pap, zarándok, zsolozsma* stb.) és latin eredetű (*advent, diakónus, evangélium, mise, prédikál, templom* stb.) szavakat hozott. – Az írásbeliség ómagyar kori elterjedése is számos latin eredetű jövevényszót honosított meg a magyarban: *ceruza, iskola, professzor, tábla, tinta, vers* stb.

1.2. Fentebb már szó esett arról, hogy a szókészlet nyitott és gyorsan változó rendszer. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebben a halmazban ne találhatnánk összetartó erőket. A jól érzékelhető **szókészleti egybetartozás** alapja lehet például a közös alapszó. Ilyen egyebek között a *von* igéből származó szavak sora: *vontat, vonó, vonás, vonat, vonszol, vonogat, vonít, vonz, vonal, vonul*, valamint ezek származékai. – A 'lassan megy' jelentésjegy a következő igék mindegyikében megtalálható: *mendegél, sétál, bandukol, baktat, poroszkál, sattyog* stb. Bár hangulati és stiláris értékük erősen különbözik egymástól, a jelentés rokon volta mégis egyben tartja ezeket a szavakat.

Ezek tehát viszonylag jól látható és érzékelhető kapcsok a szókészlet egyes (de tekintélyes számú) elemei között. Vannak azonban olyan összefüggések is, amelyek a „felszínen" nem láthatók. Ezeket általában csak tudományos módszerekkel lehet feltárni, mert a különféle kapcsolatok az ide sorolható szavak közelebbi vagy távolabbi származásbeli rokonságával függnek össze. A következő szavak egymáshoz tartozása természetesen nem magától értetődő: *pedál, pódium, futball, fuszekli*. Ha viszont elkezdünk „nyomozni" ezeknek a szavaknak a

múltjában, akkor rábukkanunk egy olyan indoeurópai gyökre, amelynek jelentése ’láb’. A *pedál*-t lábbal hajtjuk, a *pódium*-on állunk, a *futball*-ban lábbal kergetik a labdát (legalábbis az európai értelemben vett játékban), a *fuszekli*-t pedig lábunkra húzzuk, hiszen jelentése ’zokni’. Vagyis ezek a szavak távoli rokonságban állnak egymással.

1.3. A szavak eredetével foglalkozó nyelvészeti tudományág görög-latin eredetű neve az **etimológia,** melyet magyar szóval **szófejtés**nek is szokás nevezni. A jól megalapozott szóeredeztetéshez meg kell vizsgálni az egyes szavak hangszerkezetét, alaktani felépítését és jelentéseit is, valamint ezek összefüggéseit az esetleges átadó nyelvekben is. Az etimológiához szorosan kapcsolódik a **szótörténet.** Ezen az egyes magyar szavak írásban dokumentálható változatait értjük: milyen alakokban, milyen jelentésekben, mikortól fogva élt, illetve él egy-egy magyar szó. Megalapozott etimológiát valójában csak a szótörténeti tények figyelembevételével lehet fölállítani.

Az egyes nyelvek hosszú idő alatt felhalmozódott, állandó változásban levő szókészletét alapvetően három különböző csoportba sorolhatjuk: 1) alapnyelvi eredetű szavak; 2) belső keletkezésű szavak; 3) idegen eredetű (más nyelvekből átvett) szavak. Minden nyelvben találhatunk számos olyan szót is, amelynek etimológiája teljesen homályban marad, mivel semmilyen használható fogódzónk sincs eredetük kiderítéséhez. Ezeket nevezzük ismeretlen eredetű szavaknak

2. Alapnyelvi eredetű szavak

A magyar nyelv legrégibb szavainak csoportja három kronológiai rétegből tevődik össze, mégpedig az uráli, a finnugor és az ugor kori rétegből. E rétegeket az összehasonlító nyelvtudomány egyeztetési módszereivel lehet több-kevesebb bizonyossággal különválasztani. Az alapnyelvi eredetű szavakat szokás **ősi örökség**nek is nevezni.

Ide sorolunk minden olyan ma is élő köznyelvi és nyelvjárási, illetőleg már kihalt szót, amely a magyar nyelv kialakulása előtt keletkezett. Az *ad, három, kéz, les, nyíl, szem, tél, víz* és még sok száz köznyelvi szó mellett **nyelvjárási szó** például a *fágy* ’rétegesen elrendez, felteker’, *hany* ’mocsár’, *süly* ’vérbaj; bőrbaj; daganat’ stb. Már **kihalt szavak:** *ellik* ’lóra száll’, *kégy* ’küzdőtér; egy fajta hosszmérték-egység’, *jó* ’folyó’ (például a *Berettyó* és *Sajó* folyónevekben), *ség* ’domb’ stb. – Az alapnyelvi szavaknak egy része eredetibb (tő)állapotában él tovább, például *él* ige, *fű, fül, hal* ige és főnév, *mos, négy, nyel, vér* és még több tucat szó. Mások későbbi toldalékolt állapotban maradtak fenn, vagyis nem önállóan, hanem csak **származékszavak** tövében (például az *apad, apaszt* és *apály ap-* töve vagy a *kerül, kerít* és *kering ker-* töve stb.). Mivel az (ős)magyar nyelvnek nemcsak tőszavai származtak az alapnyelvből, hanem az ősmagyar kor elején a képzők állománya is meghatározó mértékben alapnyelvi eredetű, gyakran igen nehéz, sőt néha lehetetlen a „tisztán” ősi eredetű (akár képzéssel létrejött) szavakat az ősmagyar kor első felében keletkezett szavaktól elkülöníteni. A *háló, kéreg, tavasz* és sok más szó töve és a végükön található, egy hangból álló képző olyan nyelvi elem, amelynek előzménye az alapnyelvben is megvolt, tehát a képzett szó létrejöhetett az alapnyelvben, de ugyanígy a magyar nyelv önálló életében is.

Az alapnyelvi eredetű szavak zöme alapvető tárgyfogalmakat, cselekvéseket és tulajdonságokat jelöl, ezért közülük sok ma is gyakran fordul elő a nyelvhasználat során. Szófajukat tekintve a legtöbb főnév, de számos igét és melléknevet, valamint több számnevet és névmást is ebbe az eredetbeli rétegbe sorolhatunk. (Az alapnyelvi tőhöz a magyarban hozzákapcsolódott toldalék zárójelben áll.)

Főnevek: (természeti nevek) *eper, fa, feny(ő), fű, hagyma, héj, kér(eg), köles, nyír, szár, szil, tő, vessz(ő); csill(ag), ég, év, jég, hab, hó* ’csapadék’, *hó* ’hónap’, *köd, menny, ón, ősz, tav(asz), tél, tó, vas, víz; daru, eb, egér, hal, holl(ó), kígy(ó), ló légy, lúd, méh, nyúl, ró(ka), sün, varjú* – (testrésznevek): *áll, fej, fog, fül, ín, kéz, láb, mell, nyelv, szem, szív, ujj, váll* –

(család és rokonság): *any(a), ap(a), árva, fiú, meny, nő, öcs, vő* – (eszközök, felszerelések): *ágy, fal, faz(ék), hál(ó), ház, id(eg)* 'íj húrja', *nyél, nyíl, kés, öv* – (lótartás): *fék, nyereg, ostor*

Igék: *ad, áll, csíp, él, es(ik), e(szik), i(szik), fél, fon, lep, lő, men-* (a *megy* tőváltozata), *sző, szúr, szül, tud, vág, vár*

Melléknevek: *agg, fek(ete), hom(orú), hossz(ú), jó, keser(ű), lágy, lap(os), mély, nagy, sok, új, vék(ony), vén*

Számnevek: *három, hat, hét, húsz, két, kettő, négy, öt, száz*

Névmástövek: (differenciált szóosztályt alkottak: személyes, kérdő és mutató, élő és élettelenre utaló, közelre és távolra mutató szavak voltak; ezek később a magyarban különféle szófajokká alakultak tovább) *én, e(z), ho(l), i(tt), tá(vol), te, ú(gy)* stb.

Az itt felsorolt szavak a magyar szóállomány lényeges részét alkotják, fontos elemei az **alapszókészlet**nek, hiszen a mindennapi beszédben hosszú idő óta igen gyakran fordulnak elő. A magyar nyelvből (beleértve a régi nyelvet, valamint a nyelvjárásokat is) nagyjából 700 alapnyelvi eredetű szótövet tudunk kimutatni. Ez a szám igen alacsonynak tűnhet, de figyelembe kell vennünk a következőket: egyrészt sok ősi szó kihullott a használatból, másrészt ezekből a tövekből számos képzett és összetett szó jött létre. Ebből azt láthatjuk, hogy ez az eredetbeli réteg a mai magyar nyelv szókészletében is meghatározó szerepet játszik.

A finnugor korból származó *ad* igének például a következő (különböző időszakokban keletkezett) „leszármazottai" vannak: *adag, adakozik, adalék, adandó, adás, adat* fn és ige, *adó, adódik, adogat, adomány, adott* stb. A sor bővíthető ezek további származékaival (például *adagol, adós, adózik, adogatás* stb.), illetve az alapige igekötős összetételeivel (*átad, bead, felad, megad, kiad, ráad* stb.). Ezek közül több is nyilván gyakran fordul elő a különféle szövegekben. A Magyar értelmező kéziszótár (ÉKsz.) második kiadásának gyakorisági adatai szerint az *ad*, az *adó* 'pénzbeli hozzájárulás az állam költségeihez' és az *átad* az öt gyakorisági csoportból az elsőbe, az *adós* és az *adomány* a másodikba, de még a nyilván kevésbé gyakori *adakozik* és *ráad* is a harmadikba tartozik. – Így válik érthetővé, hogy a magyar nyelvnek nemcsak nyelvtani rendszere, hanem szókincse is uráli alapokon nyugszik.

Négy-ötezer évvel ezelőtt az uráli-finnugor és ugor alapnyelvbe több szó is átkerült más nyelvcsaládokba tartozó nyelvekből. Ezeket érdemes megemlíteni, mivel a közös alapnyelv sajátjaivá váltak, és később ugyanúgy alakultak az egyes különváló uráli nyelvekben, mintha „eredeti" szókészleti elemek lennének. Ilyeneknek tekinthetjük a következő magyar szavakat: *ház, név, víz* stb. (az uráli-finnugor alapnyelvbe az **ősiráni**ból); *arany, hét, tál* stb. (az ugor alapnyelvbe az ősirániból); *hód* (az ugor alapnyelvbe az **ótörök**ből).

3. A belső keletkezésű szókészlet

A nyelvek szókészletének legnagyobb eredetbeli csoportját azok az elemek alkotják, amelyeket a nyelvek önálló életükben hoztak létre. A belső keletkezésű szavakat két fő típusba sorolhatjuk aszerint, hogy van-e valamilyen szóelőzményük az adott nyelvben vagy nincs.

3.1. A szóteremtéssel keletkezett szavak

Ide azok a magyar szavak tartoznak, amelyek nem már meglevő, akár alapnyelvi, akár jövevényszavak alapján jöttek létre, tehát nincs lexikális előzményük. Létrejöttükben az érzelmi indíttatás, illetve bizonyos tartalmaknak hanggal való kifejezési szándéka játszik szerepet. Funkcionális-tartalmi szempontok alapján a szóteremtéssel keletkezett szavakat két alcsoportba sorolhatjuk.

3.1.1. A hangutánzó szavak

A különböző állati, emberi vagy természeti eredetű hangjelenségek megjelenítésére létrehozott hangsorokat nevezzük hangutánzó szavaknak. Az ily módon létrejött szavak hangalakja és jelentéstartalma között szoros kapcsolat van, ezért többnyire könnyű a hangutánzó jelleget felismerni: *bong, hápog, kukurikú, nyihaha, peng, sziszeg, szörcsög* stb. Más esetekben a későbbi alaki és jelentésbeli változások miatt a hangutánzó eredetet csak mélyreható elemzéssel lehet kimutatni: *ájul, borzad, ráz, zsibbad* stb. (ezek átmenetet képeznek a hangfestő szavak felé). Számos **indulatszó**nak is jellemző vonása az, hogy a hangutánzás elhalványult, és inkább az érzelem- és akaratnyilvánítás érvényesül bennük, például *ej, pfű,* illetőleg *hess, sicc*. Sok olyan hangutánzó eredetű szavunk is van, amelynek palatális és veláris (vagy vegyes) hangrendű formája is kialakult: *dong ~ döng, habog ~ hebeg, lebeg ~ lobog, riszál ~ reszel* stb. – ezek azonban az alaki különbségek miatt jelentésükben is többé-kevésbé szétfejlődtek, más-más szótári szóként élnek a nyelvben.

A hangutánzó szavak túlnyomó többsége ige: ezek végén jellemzően (egykori) gyakorító vagy mozzanatos képzők állnak, többnyire a *-g,* illetve az *-n: dörög : dörren, lebeg : lebben, zizeg : zizzen* stb. A különféle hangokat utánzó hangsorok a hangutánzó előrész és a képző egyidejű összetapadásából tulajdonképpen ezeknek a képzőknek a segítségével váltak valódi nyelvi elemmé. Ezeket a képzőket **igésítő képző**knek is szokás nevezni.

Az indulatszavakhoz hasonlóan hangutánzó szavak is keletkezhettek a magyar nyelv történetének bármelyik szakaszában: könnyen létrejönnek, de ugyanilyen könnyen el is tűnhetnek. Emiatt az írásbeliségben is viszonylag későn jelennek meg. Még a ma általánosan használt *berreg* (1787), *csicsereg* (1803), *sistereg* (1766), *toporog* (1787), *zümmög* (1863) is igen későn jelenik meg a forrásokban. Általában azok fordulnak elő gyakrabban, amelyeknek stiláris töltése viszonylag semleges volt vagy azzá vált: *csattan* (1456 k.), *dobog* (1430), *morog* (1372 u.) stb.

A hangutánzó **igék** egy része állatok hangját tükrözi: *béget, csahol, hápog, kuruttyol, nyávog, vernyog* stb. Emberekre jellemző hangjelenségek: *dadog, gügyög, hadar, hapci, hebeg, hüppög, motyog, nyafog, selypít* stb. Emberi és állati hangmegnyilvánulások: *csámcsog, fütyül, horkol, köhög, nyöszörög, szuszog, visít* stb. Számos ige szolgál a természeti hangok, zörejek kifejezésére: *bugyog, dörög, kattog, kong, peng, recseg, süvít, tocsog, zakatol* stb. – Hangutánzó **névszó** lényegesen kevesebb van a magyarban. Ezek egy része elvonással jött létre az igéből: *fütty, korty, mukk, pörk, szusz* stb. Másokat az igék alapján tudatos szóalkotással alkottak meg: *csevej, dörej, kacaj, zörej* stb. Van néhány **állatnév** is, amely az állat hangját utánozza: *csér, kakukk, küllő* 'harkályféle madár', *pitypalatty* stb.

Az indulatszavak és a hangutánzó szavak alaki és funkcionális jellegzetességeit egyaránt hordozza az **állatterelő- és hívogató szavak** sajátos szócsoportja. Keletkezésük szintén igen régi időkre nyúlik vissza. A hívószavak közelebb állnak a hangutánzó szavakhoz: *cic, co, csip, koc, kot, lib, pi* stb. A kergetőszavakban erősebb az indulatszavakra jellemző nagyobb nyomaték: *hess, sicc, ne* stb. A hívó- és kergetőszavakból néhány állatnév is alakult: *cica, csikó, csibe, héja, koca, liba, pipe, ruca* stb.

3.1.2. A hangfestő szavak

A szótestnek a fogalmi vonatkozások nélkül is lehet hangulatkeltő ereje, hiszen ismeretlen jelentésű idegen szavakat vagy konkrét jelentés nélküli tulajdonneveket is tarthatunk a puszta hangsoruk alapján mulatságosnak, komornak, szépnek stb. A hangok kapcsolódási formái, az egyes hangzótípusok aránya a szótesten belül, a hangok képzési sajátosságai érzelmeket, hangulatokat kelthetnek.

A hangutánzó és a hangfestő szavak természetesen rokonságban állnak egymással, de míg az első csoport elemei hangjelenségeket tükröztetnek hangokkal, a második csoportba tartozók fogalmi- és érzelmi tartalmakat (elsősorban mozgást és állapotot) adnak vissza hangokkal. A két típus között átmeneti sáv is található: ebbe olyan szavak sorolhatók, amelyek eredendően a mozgással járó hangjelenségeket fejezték ki, de a hangbenyomás fokozatosan háttérbe szorult az állapot- vagy mozgásbenyomás mögött: *birizgál, csoszog, gurul, kukucskál, sattyog* 'baktat', *vacog* stb.

A hangfestő szavak leginkább a **nyelvújítás** idején és az azt követő időszakban jelentek meg bővebben az írott nyelvben is, de szóbeli használatuk feltehetőleg már régebben is szélesebb körű lehetett.

Az itt említhető **igék** leginkább a lassúság, bizonytalanság érzelmi-hangulati többletét adják a fogalmi tartalomhoz. Például: *bágyad, ballag, bóbiskol, csücsül, kecmereg, lebeg, piszmog.* – Ismétlődő, esetleg gyors mozgást fejez ki a *cirógat, didereg, hemzseg, matat, rezeg* stb. A nevetségesség mozzanata figyelhető meg a következő szavakban: *biggyeszt, motyog, pepecsel, totyog* stb. – A **névszók** között számos becsmérlő értelmű melléknév található: *alamuszi, bamba, nyápic, pipogya, sunyi, süsü* stb. Néhány főnevet is találunk a hangfestő szavak között: *bibe, cafat, cicoma, latyak, pehely, piszok* stb. – Sajátos csoportot alkotnak a hangutánzó és hangfestő szavak között az ún. **gyermek- és dajkanyelvi szavak.** Ezek általában egyszerű fogalmakat és hozzájuk kapcsolódó érzelmeket fejeznek ki: *báb, baba, bibi, cici, csücsül, dádá, mama, papi, pép, tente* stb.

3.2. A szóalkotással keletkezett szavak

Szóalkotásnak azt az eljárást nevezzük, amelynek során egy már önállóvá vált nyelvben a már korábban is ismert szavak felhasználásával jönnek létre új szavak. Az új szó alapja tehát származhat az alapnyelvi örökségből, lehet egy már (jobbára) meghonosodott idegen eredetű szó, de a szóteremtéssel keletkezett szavakat is fel lehet használni új szavak alkotására.

A szóalkotási módszerek között a szóképzés és a szóösszetétel a két legfontosabb, még ma is igen termékeny eljárásmód. Mivel ezek szorosan kapcsolódnak az alaktanhoz (morfológiához), itt csupán a főbb jellegzetességekről esik majd szó. A ritkább szóalkotási módok között szokás emlegetni a ragszilárdulást.

3.2.1. A képzett szavak

A magyar szóállományon belül igen nagy a képzett szavak (származékszavak) aránya. Ezeket az új szavakat egy **szótő** és egy vagy több **képző** alkotja. Egy adott szótő más-más képzőt is felvehet: *mér > méreget, mérés, méret, méricskél, mérkőzik, mérleg, mérnök, mérő*. Egy adott képző sok tővel is alkothat új szót, például az *-i* mint melléknévképző: *asztali, gépi, iskolai, távoli, városi* stb. A képzett szavak néhány kivételtől eltekintve – például a főnévi igenév *(adni)* vagy a határozói igenév *(adva)* – maguk is továbbképezhetők: *ért > érthet > érthető > érthetőség*. Így nagy **szócsalád**ok jöhetnek létre, például:

nyom
nyom-at
nyom-at-ék
nyom-at-ék-os
nyom-at-ék-os-ít
nyom-at-ék-os-ít-ás

A szóképzés már a finnugor és ugor alapnyelvben is gyakori szóalkotási eljárás volt: ebből a korszakból való képzett szó például az *álom, falu, gyökér, háló, harmad* stb. Az ős- és ómagyar korban igen megnőtt a képzett szavak aránya. Régiségük ellenére ma is világosan érzékelhető a szóképzés például a *kéret* vagy az *élez* esetében. Ám nagyon sok olyan magyar szó van, amelyről csak nyelvtörténeti módszerekkel lehet megállapítani, hogy szóképzés eredményeként jöttek létre. Ilyenek például: *ajak, ének, ferde, jog, kedd, ország, réteg, sűrű, szerelem, vércse* stb. A mai nyelvben ezeket a szavakat **elemezhetetlen tőszavak**nak tekintjük.

Szóképzéssel alkotott szavak természetesen már a legkorábbi magyar nyelvemlékekben is ezrével előfordulnak. Így például a Tihanyi alapítólevélben (1055) a *fertő, lovász, köves, menő, sziget* stb., a Halotti beszédben (12. század vége) a *halál, hamu, hatalom, kegyelem, munkás, ország, teremt, tilt, világ* stb. A 17. század végéig új magyar szavak leginkább szóképzéssel jöttek létre. Ekkor lassan kezdett elterjedni a szóösszetétel is, mely a nyelvújítás utáni időszakban egyre inkább háttérbe szorította a szóképzést, de bizonyos képzési formák és képzők ma is aktívan működnek (a részletekhez l. a **III. 6.3.1.** fejezetet).

3.2.2. Az összetett szavak

Az új szavak létrehozásának egyik legtermékenyebb módozata a **szóösszetétel.** Ennek során két szótári szót (amelyek közül akár az egyik, akár mindkettő összetétel is lehet) bizonyos nyelvtani és jelentéstani szabályok szerint összekapcsolunk. Az így létrejött szóegyedek szintén **szótári szavak**ká válnak.

Az összetett szavak kezdetben úgy keletkeztek, hogy két, a mondatban gyakran egymás mellett álló szó a köztük levő mondatbeli viszony alapján egyre inkább specializálódó jelentésben fokozatosan összeforrt, vagyis szókapcsolatból önálló szótári szó lett. Az ilyen típusú szavak szerkezetét mintának tekintve a nyelvet használó közösség a szavak „egymáshoz ragasztását” önálló szóalkotási eljárásként alkalmazta és alkalmazza még ma is új fogalmak megnevezésére.

Összetételek minden bizonnyal léteztek már a finnugor alapnyelvben is. Az ősmagyar kor elején keletkeztek a következő szavak: *nép* ’nő’ + ’fiú’, *arc* ’orr’ + ’száj’, *ember* ’nő’ + ’férfi’, *harminc* ’három’ + ’tíz’, *hatvan* ’hat’ + ’tíz’ stb. Ezek azonban a mai nyelvérzék számára már elemezhetetlen, ún. **elhomályosult összetétel**ek.

Az összetett szavakat a szerkezeti tagok közötti kapcsolat fajtája szerint különféle típusokba sorolhatjuk. Az ún. **szerves összetétel**ek esetében a tagok között vagy alá-, vagy mellérendelő mondattani (szintaktikai) viszony áll fenn.

Alárendelő összetételek – ***alanyos:*** *felemás, istenadta, nyakatekert, porlepte, szavahihető;* ***tárgyas:*** *egyetért, favágó, híradó, képviselő, idejétmúlt, mindenevő, nagyotmondó, törvényszegés;* ***határozós:*** *alattvaló, áldozatkész, fülbevaló, jóváhagy, hátúszás, napraforgó, újjáépítés*; *zsírmentes;* ***jelzős:*** *betonoszlop, borospohár, családanya, háromszög, háztető, jobbkezes, sárgadinnye, székláb*. – Ebben a csoportban kell megemlíteni azokat az összetételeket, amelyeknél az alárendelő viszony pontos jellegét nem tudjuk megállapítani. Ezeket szokás **jelentéssűrítő összetételek**nek is nevezni. Ilyenek: *csigalépcső, éjfekete, emberöltő, fafűtés, hírlap, kőkemény, lépcsőház, nyílegyenes, szempont, útlevél* stb.

Mellérendelő összetételek – halmozott mondatrészként egymás mellett álló szavakból jöttek létre. A teljesen egybeforrt alakokat ***valódi mellérendelő szavak***nak nevezzük. Például: *adásvétel, felebarát, hírnév, rúgkapál, szóbeszéd, testvér.*

A mellérendelések közé szokás sorolni a különféle ismétléses szavakat is. ***Szóismétlés***sel létrejött szavak: *alig-alig, egy-egy, ki-ki, néha-néha*. ***Tőismétléses*** szavak (másként: **figura etymologica**): *akarva-akaratlan, boldog-boldogtalan, nőttön-nő, régestelen-régen*. Vannak ***lazább szerkezetű mellérendelések*** is, melyeknek összetevői vagy rokon értelműek *(ázik-fázik, eszik-iszik, húz-von, kérve-könyörögve, lépten-nyomon, térül-fordul),* vagy ellentétes

értelműek *(éjjel-nappal, előre-hátra, hegyes-völgyes, jól-rosszul).* Ezek a szavak általában a nyomatékosítás jelentéstöbbletét hordozzák.

A mellérendelő szavak egy sajátos csoportját alkotják az ***ikerszavak***. Ezeknél az utótag bizonyos hangalaki eltéréssel az előtagot ismétli meg: *apró-cseprő, csetlik-botlik, icipici, idres-fodros, limlom, mendemonda, terefere, sertepertél.*

A mondatban egymás mellett álló, mondattani szempontból össze nem tartozó szavak könnyen összetapadhatnak. Az így keletkezett új szótári szavakat **szervetlen összetételek**nek nevezzük. Ilyen tapadás eredménye a névmások között például az *akármi, bárki,* a kötőszók körében az *ámbár, éspedig.* Különféle szövegek gyakran elmondott kezdőszavaiból jött létre az *ábécé, egyszeregy, hiszekegy*. – Arra is van példánk, hogy egész mondatrészletek válnak szótári szóvá: *alászolgája, adjonisten, keljfeljancsi, mitugrász, nefelejcs, nemulass*. – A szerves és szervetlen összetételek között átmenetet alkotnak a névutós kapcsolatokból létrejött határozószók: *délelőtt, ezáltal, holnapután, tegnapelőtt* stb. A tagok között valamilyen alárendelő viszony érzékelhető, de létrejöttük oka a mondatbeli egymásutániság.

A magyar nyelv története során a szóösszetétel egyre inkább előtérbe került a szóképzéssel szemben. Ennek egyik oka az lehet, hogy az összetétel sok tekintetben egyszerűbb eljárás a képzésnél. A nagy fordulat a 18–19. században következett be: ebben a német és (kisebb mértékben) latin összetett szavakat „magyarító” **tükörszavak**nak volt jelentős szerepe (l. **4.10.**).

Az elmúlt másfél-két évtizedben keletkezett összetett szavak: *bankkártya, devizahitel, hangposta, kártyaleolvasó, közszolgálat, lakcímkártya, mozgásérzékelő, pénzmosás, reklámriport, sikerdíj, távoktatás, zöldenergia, zsebszerződés* stb.

3.2.3. Ritkább szóalkotási módok

A szóképzésen és szóösszetételen kívül más szóalkotási módok is megfigyelhetők a magyar szókészlet kialakulásában. Ezek külön-külön soha nem voltak olyan széleskörűek, mint az említett két eljárás, de összességében sok szó jött létre általuk a régebbi korszakokban, és változó erősséggel még ma is működnek.

3.2.3.1. A jel- és ragszilárdulás

A magyar szófajtörténet egyik legérdekesebb folyamata. Ennek során határozóragos főnevek és névmások egy részében a tő és a toldalék közötti kapcsolat elhomályosulhat. Ezáltal a nyelvérzék számára egységes, bonthatatlan szóalak jön létre. Ez bekövetkezhet a tő *(rögt-ön, reg-gel),* a toldalék *(hát-ul, sok-á)* vagy mindkét elem *(messz-e, tüst-ént, mo-st)* azonosíthatatlanná válása miatt.

Ragszilárdulással keletkezett számos **határozószó** (*eleve, fent, gyalog, hajdan, külön, oldalt* stb.) és **névutó** (*alól, ellen, felől, között* stb.). Ilyen módon már az ősmagyar kor elején (esetleg már a ugor korban) is jöttek létre szavak, például: *hol, itt, túl* stb. – A határozóragok mellett birtokos személyjelek is részt vettek a folyamatban: *enge**m,*** hozzá***juk,*** *nál**unk,*** *töge**d,*** *tőle**tek*** stb., illetve *fehérje, nagyja* (valaminek) stb. Egyes határozószók és melléknevek a középfok *-(b)b* jelének megszilárdulásával jöttek létre: *inkább; jobb, különb* stb. (A folyamat részletesebb bemutatását l. a morfématörténeti fejezetben: **III. 7.**)

3.2.3.2. A szórövidülés és a rövidítéses továbbképzés

A rövidüléssel keletkezett közszavak száma nem túl nagy, bár a magyar nyelv dokumentálható életében mindig jöttek létre ilyen módon szavak. Például: *kicsiny* > *kicsi* (1138), *bátor* ’noha, jóllehet’> *bár* ’ua.’ (1531 k.), *hiszen* > *hisz* (1808), *bácsi* > *bá* (1833), *professzionális* > *profi* (1921), *tulajdonos* > *tulaj* (1942) stb.

A rövidítéses továbbképzés az ómagyar kor elején tulajdonneveken (személyneveken) figyelhető meg először: *Benedictus > Benedik > Ben, Demetrius > Demeter > Dem, Desiderius > Dezsider> Dezs, Matheus > Máté > Mat* stb. A rövidített neveket azonban általában megtoldották valamilyen **kicsinyítő** vagy **becéző képző**vel: *Bene, Benkő, Deme, Demse, Mata, Matkó* stb. (ma főleg **családnevek**), *Dezső, Peti, Jankó, Fercsi, Julcsa, Kata, Terus* stb. A **keresztnevek**nél ma is igen gyakori az ilyenfajta szóalakítás: *Ágnes > Ági, Attila > Ata, Atus, Csongor > Csongi, Jolán > Jolca, Mónika > Moncsi, Szilvia > Szilvi* stb.

A rövidítéses továbbképzéssel alkotott közszavak nagyjából a 19. század második felétől terjedtek el, az elmúlt fél évszázadban pedig jelentősen megnőtt a számuk. Bekerültek az írásbeliségbe is, amelyben **gyermeknyelvi** és **argó** stílusárnyalatuk miatt korábban kevésbé fordultak elő. A viszonylag régebbiek közé tartozik a *bugyi* (1873), *csoki* (1932), *foci* (1901), *mozi* (1907), *pulcsi* (1958), *süti* (1969) stb. Nagyjából az 1990-es évek óta jött létre a bizalmas nyelvhasználatban a *milkó* 'millió' és *tetkó* 'tetoválás', de a legtöbb ilyen szó az *-i* képzőt tartalmazza: *buri* 'burgonya', *édi* 'édes', *mogyi* 'mogyoró', *pari* 'paradicsom', *pöri* 'pörkölt', *ubi* 'uborka', *zsepi* 'zsebkendő' stb.

3.2.3.3. Az elvonás

Ez a szóalkotási eljárás a szóképzés ellentett folyamata. A már meglevő számos képzett szó alapján a nyelvhasználó közösség bizonyos szóvégeket képzőnek fog fel, s ezt a szóvéget elhagyva jut el egy olyan „tő"-höz, amely korábban önálló szóként nem létezett. A szláv *vaditi* ige átkerült a magyarba, ahol megkapta az ún. **honosító *-l* képző**t: *vádo**l***. Mivel sok igénk főnévből ezzel a képzővel keletkezett (*fűrész-el, szám-ol, térd-el, vám-ol* stb.), ezek hatására a *vádol* végén levő képző elhagyásával egy addig nem létező névszótő jött létre: *vád*. Hasonló a helyzet a szláv eredetű *kapál > kapa, parancsol > parancs,* a német eredetű *rajzol > rajz* esetében is.

Hangutánzó-hangfestő szavakból is jöttek létre elvonással főnevek: *fröccsen > fröccs, fütyty-ent > fütty, löttyen > lötty, pirul, pirít > pír*. Az elvonás révén újra szótári tővé váltak olyan alapnyelvi eredetű tövek is, amelyek az ősmagyar kortól kezdve csak képzőkkel együtt éltek: *tanít, tanul > tan* (uráli eredetű tő), *mosolyog, mosolyodik > mosoly* (ugor eredetű tő) stb.

Az elvonás sajátos esetének tekinthetjük az ún. **jelentéstapadásos önállósulás**t. Ilyenkor összetételekből vagy szószerkezetekből úgy lépnek ki alkotó tagok, hogy magukkal viszik az egész szó vagy szerkezet jelentését: *brassói aprópecsenye > brassói, feketekávé > fekete, napnyugat > nyugat, tokaji bor > tokaji* stb.

A 19. század közepétől, bővebb számban a 19. század végéről és a 20. század első feléből vannak adataink a névszó > ige elvonásnak arra a fajtájára, amely egy összetett főnév igei alapú utótagjának képzőjét elhagyva igei „alapszót" hoz létre. Ilyenek például: *gyógykezelés > gyógykezel* (1892), *gyorsírás > gyorsír* (1914), *képviselő > képvisel* (1843). Az ilyen művelet során az összetett szó belső szerkezete értékelődik át: a (névszó) + [(ige + névszóképző)] szerkezetből (névszó) + [(ige) – (névszóképző)] szerkezet lesz: a szintaktikailag többékevésbé elemezhető összetett főnévből (*kép + viselő* tárgyas alárendelés, *gyors + írás* jelzős alárendelés) nagyrészt elemezhetetlen igék jönnek létre, ami pedig az igék esetében hagyományosan nem gyakori jelenség. – A 20. század végétől újra terjedőben van ez a szóalakítási mód: *bűnüldözés, bűnüldöző > bűnüldöz, fénymásolás, fénymásoló > fénymásol, hosszútávfutás > hosszútávfut, hőszigetelés, hőszigetelő > hőszigetel, közmeghallgatás > közmeghallgat, népszavazás > népszavaz, távmásolás > távmásol, végtörlesztés > végtörleszt.*

3.2.3.4. A szóhasadás

Ennek a szóalkotási (pontosabban szókeletkezési) módnak az az alapja, hogy igen sok szónak több hangalaki változata és több jelentése is lehet. Ha idővel egy szó egyik alakjához a több jelentésből csak bizonyosak társulnak, a másikhoz meg mások, „széthasad" az egykor egységes hangalak–jelentés kapcsolat, és két új szótári szó jön létre:

szarv ~ szaru (alakváltozatok)
1. 'köröm, toll, pikkely stb. anyaga';
2. 'némely emlős fején kinövő szaruképződmény'.

Az alakok és jelentések fokozatos „szétfejlődése" után a következő szótári helyzet jön létre:

szarv 'némely emlős fején kinövő szaruképződmény';
szaru 'köröm, toll, pikkely stb. anyaga'.

Szóhasadással létrejött szavaink közé tartoznak: *csekély ~ sekély, bozótos ~ bozontos, jel ~ jegy, kamara ~ kamra, komor ~ komoly, nevel ~ növel* stb.

3.3. A tudatos szóalkotás

A szókészlet változása legnagyobbrészt szabályozatlan folyamat, amelyben a belső keletkezésnek és az idegen nyelvekből való átvételnek egyaránt fontos szerepe van. A mindenkori társadalmi, gazdasági és kulturális igény szabja meg, hogy mikor melyik módszer kerül előtérbe.

A szókészlet alakításának tudatos formái is léteznek: ezek vagy idegen nyelvű szövegeknek az anyanyelvre való fordítása közben, vagy a tudományok és ide sorolható más területek szókészletének anyanyelven való megjelenítésére való törekvéskor érvényesülnek.

A magyar nyelv történetében is találunk ezekre példákat már az ómagyar korban is. Ilyennek tekinthetjük a Halotti beszéd egyetlen összetételét, a *bírságnap*-ot, mely a latin *dies iudicii* tartalmát adja. A 15–16. századtól kezdve a kódexekben viszonylag sok olyan szót találunk, amely tudatos szóalkotás eredménye. Ilyen lehet a Jókai-kódexből a *kedveletes* 'szerető szívű'; a Müncheni kódexben találkozhatunk a *császárlat* 'uralkodás', *hangoslat* 'éneklés' és más olyan szavakkal, amelyeket korábban feltehetőleg nem használtak a beszélt nyelvben. Hasonló módon a kódexek korában látunk először próbálkozásokat a latin eredetű hónapneveknek magyar szavakkal való kifejezésére: *böjt elő hó* (1489 k.), *gyertyaszentelő hó* (1527): 'február'; *Mindszent hava* 'október' (1506) stb.

A középmagyar korban a különféle tudományok terjedése következtében egyre több tudatosan alkotott szóval találkozhatunk. Sylvester János például 1539-es latin–magyar nyelvtanában alkotott magyar szavakat a különféle latin kifejezésekre: *másvalzengő* 'mássalhangzó', *névértvaló* 'névmás', *parancsoló* 'felszólító' stb. Ebben a művében ő is alkot magyar szavakat a latin eredetű hónapnevek helyett: *borlátogató hó* 'november', *borvetőhó* 'október', *erős hó* vagy *főhó* 'január', *fűhegy* 'március' (ugyanis ilyenkor sarjad a friss fű) stb.

Ebben a korszakban több jeles szerző is alkotott olyan szavakat, amelyek ma is a köznyelvi szókészlet elemeiként használatosak. Geleji Katona István az 1640-es évek második felében írta le elsőként a következő szavakat (bár néhánynak azóta megváltozott a jelentése): *egyenlőtlen, emberiség* (itt: 'ember volta valakinek'), *fuvallat, gyanúsít, versenyez* stb. Apáczai Csere János is alkotott máig használt műszavakat: *középpont, osztó, súrlódás* stb. A 18. század közepének-második felének egyik jeles írója, a jezsuita Faludi Ferenc is alkotott olyan szavakat, amelyek azóta is használatban vannak: *álomkép, otthonos, útvesztő, vélemény* stb.

Az ebben az időszakban tudatosan alkotott szavak a szóképzés és a szóösszetétel szabályos eljárásai révén jöttek létre.

3.3.1. A nyelvújítás

A tudatos szóalkotás mozgalomszerű időszaka azonban a 18. század vége és a 19. század eleje volt, amelyet a magyar művelődéstörténetben a nyelvújítás korszakának nevezünk. A nyelvújítást, illetve ennek keretében új szavak megalkotását az a felismerés ösztönözte, hogy a magyar szellemi (irodalmi, művészeti és tudományos) élet akkor lendülhet föl és lehet egyenrangú a nagy nyugat-európai népekével, ha ennek művelése anyanyelven történik. Az ehhez kapcsolódó tudatos tevékenység révén számos új szóval gyarapodott a kialakuló magyar írott és beszélt köznyelv

A leggyakrabban használt módszer a **szóképzés** volt. Ehhez nemcsak az abban a korban termékeny, hanem a régebbi nyelvből felújított képzőket is felhasználtak. Ekkor jöttek létre a következő igék: *bomlaszt, forrong, társalog, alakít, tanúsít, nyerészkedik, alkonyul, túloz* stb. A nyelvújítás termékei a következő névszók: *aggály, társadalom, olvasmány, kérvény, vonat, festészet, tanár, adag, tartam, billentyű, szörnyeteg, fegyenc, bohóc, csapda* stb.

A szóképzés ellentett folyamata, a **szóelvonás** is gyakran használt eljárás volt a nyelvújítás idején. Ebben az időszakban keletkeztek: *dics (< dicsér), gyönyör (< gyönyörű), hám (< hámoz, hámlik), iram (< iramlik, iramodik), kecs (< kecsegtet), merev (< merevedik, merevít), rém (< rémül, rémít)* stb. Ezekben az esetekben ténylegesen képzőket hagytak el a szavak végéről. Más esetekben viszont idegen eredetű szavaknak magyar szempontból valójában értelmezhetetlen, de képzőnek látszó végét hagyták el. Így lett a német eredetű *cégér*-ből, *cikkely*-ből, illetőleg *gépely*-ből *cég, cikk,* illetőleg *gép,* a francia eredetű *címer*-ből *cím,* a török eredetű *gyárt*-ból *gyár* stb.

A nyelvújítás kedvelt szóalkotási módja volt a **szóösszetétel:** *jelkép, költségvetés, rendőr, számtan, unokatestvér* stb. Többnyire alárendelő összetételek születtek, de sok jelentéssűrítő szó német mintára jött létre (l. **3.2.2.** és **4.10.**). Német mintára terjedtek el a puszta igetővel (mely valójában igenévi értékben áll!) létrejött összetételek: *gyógyszer, jármű, látcső, lőpor* stb. Megcsonkított szavakból, illetőleg szavak összerántásából születtek a következő összetételek: *csőr (< cső + orr), könnyelmű (< könnyű + elméjű), lég (< levegő + ég), talaj (< talp + alj)* stb.

Számos **régi nyelvi szó** is ebben az időszakban vált az írott, majd beszélt nyelv részévé: *aggastyán, dísz, hon, lomb* stb.; ezek jelentése is változatlan maradt. Szavak felelevenítése úgy is történt, hogy a régihez képest más jelentésben kezdték őket használni: *alkalom* (régen 'alku'), *börtön* (régen 'hóhér'), *másol* (régen 'változtat') stb. – Ugyancsak számos **nyelvjárási szó** vált ekkor közkeletűvé: *barangol, cimbora, csökönyös, hullám, inda, kelengye, lóca, meder, silány, zamat* stb.

A fent említetteken kívül a mai magyar köznyelvben használatosak közül ekkor keletkeztek: *agancs, állam, anyakönyv, bankár, befolyás, csalogány, égtáj, egyetem, engedély, függöny, gyorsulás, helyesírás, kiváló, lényeg, művész, napló, regény, sirály, szelep, szivar, takarékpénztár, tőzsde, uszoda, vendéglő, zene, zsákutca* és még sok-sok más. – A nyelvújítás idején keletkezett szavakból természetesen igen sok nem vált közkeletűvé, mert az adott fogalmat más, szerencsésebb hangzású vagy szerkezetű, illetőleg jobban elfogadott szó fejezte ki. Sok esetben csupán megalkotójuk használta őket, például: *betűtudákság* 'algebra', *dalabáj* 'csalogány', *égész* 'csillagász', *földirákság* 'földrajz', *kellőközép* 'középpont', *lovanc* 'huszár', *mozvány* 'gép', *rény* 'erény', *szófektetés* 'mondattan', *vezérszó* 'előszó, bevezetés', *zengemény* 'zenemű, opera' stb.

Az újabb és újabb fogalmak kifejezésére a 18. század harmadik harmadában indult és a 19. század közepéig tartó klasszikus nyelvújítás óta is keletkeznek tudatosan létrehozott szavak.

Ezek leginkább a tudományok, a technika, a politikai élet, a sport, újabban a szórakoztatóipar területén folyamatosan jöttek, illetve jönnek létre. A 20. század elején erőteljes volt a **sportnyelv magyarítása**, ez változó erősséggel napjainkig is érezhető. Az addig zömmel angolul megnevezett szavak helyett alkották meg a következő szavakat, mint *asztalitenisz, beadás, bedobás, beállós, csatár, edző, fonák, gyeplabda, jégkorong, kapus, kosárlabda, középpályás, labdarúgás, mez, partjelző, röplabda, röpte, szélső, teniszütő, tenyeres, védő, vízilabda* stb.

Az elmúlt két-két és fél évtizedben keletkezett, tudatos szóalkotás eredményeként létrejött szavak: *adatvédelem, adóelőleg, ajánlószelvény, árvízkárosult, átvilágítás, biogyümölcs, bombariadó, csúcsminőség, diszkóbaleset, drogfutár, euróövezet, filmtabletta, jeltolmács, kapaszkodósáv, közbeszerzés, magán-nyugdíjpénztár, médiatörvény, olajmaffia, önadózó, pletykalap, reformkonyha, szívritmus-szabályozó, szórólap, sztárügyvéd, vonalkód* stb. – A **számítástechnika** terén is igen sok új szó keletkezett tudatos szóalkotással: *adatbázis, fényceruza, festékkazetta, kattint, mappa, mentés, memória, merevlemez, nyomtató, programírás, rendszergazda, tűzfal, világháló* és még sok más.

3.3.2. A mozaikszó-alkotás

Szóalkotási eljárásként a 19. század végén kezdett elterjedni, ám lényegesen gyakoribbá a 20. század közepén vált, és még ma is igen termékeny. Az ide sorolható szavaknak két típusuk van.

1. Betűszók – Több szóból álló nevek, címek első betűinek összeolvasásával keletkezett szavak: *BKV* (Budapesti Közlekedési Vállalat), *ELTE* (Eötvös Loránd Tudományegyetem), *FTC* (Ferencvárosi Torna Club), *MTA* (Magyar Tudományos Akadémia), az újabbak közül *ÁSZ* (Állami Számvevőszék), *NAV* (Nemzeti Adó- és Vámhivatal), *NOE* (Nagycsaládosok Országos Egyesülete), *PPKE* (Pázmány Péter Katolikus Egyetem) stb. – A betűszók között olyanokat is találunk, amelyek idegen nyelven jöttek létre, s az így keletkezett mozaikszót vette át a magyar: *FIFA* (Nemzetközi Labdarúgó-szövetség), *NATO* (Észak-atlanti Védelmi Szervezet), *USA* (Amerikai Egyesült Államok), *WHO* (*Egészségügyi Világszervezet*) stb.

2. Szóösszevonás – Több szóból álló nevek, címek első szótagjaiból vagy más részeiből összeolvasztott szavak tartoznak ide: *Főtáv = Fővárosi Távfűtő Művek Zrt., MABISZ = Magyar Biztosítók Szövetsége, Mol = Magyar Olaj- és Gázipari Nyrt., Tudosz = Tudományos és Innovációs Dolgozók Szakszervezete* stb.

Mozaikszó-alkotással keletkezett több köznévi szavunk is: *eva < egyszerűsített vállalkozói adó, gyed < gyermekgondozási díj, reptér < repülőtér, szja < személyi jövedelemadó, tévé < televízió* stb. – A mozaikszavak keletkezése és elavulása nagyban függ nyelven kívüli tényezőktől, mivel az általuk jelölt intézmények, fogalmak élettartama határozza meg életüket és a szókészlet egészében elfoglalt helyüket is: napjainkban gyorsan keletkeznek, de gyorsan el is avulhatnak.

4. Az idegen eredetű szókészlet

Az idegen eredetű szavakat két nagyobb csoportba sorolhatjuk. Az egyikbe tartoznak azok az elemek, amelyeknél több-kevesebb biztonsággal meg tudjuk állapítani a közvetlen átadó nyelvet. Szűkebb értelemben ezeket a szavakat nevezzük **jövevényszavak**nak. A másik csoportba azokat a szélesebb földrajzi elterjedtségű szavakat soroljuk, amelyek közvetítésében több nyelv is szerepet játszik: ezeket összefoglalóan **nemzetközi műveltségszavak**nak nevezzük.

A mintegy 3000 éve létező magyar nyelvet beszélő nép első szálláshelye a Dél-Urál környéke volt. Itt nagyjából 1000-1500 évet töltött el. Nyilvánvalóan már ekkor is számos néppel és nyelvvel érintkezett. Ezek közül többet elég jól tudunk azonosítani, mások viszont nyomta-

lanul eltűntek a történelem sodrásában. Ugyanez jellemző a Kr. u. 5. századtól a honfoglalásig tartó sztyeppei vándorlás időszakára is.

A megváltozott földrajzi és a természeti viszonyokból, valamint az idegen kultúrákkal való kapcsolatokból fakadó életmódbeli változások magától értetődően a szókészletben is mély nyomokat hagytak. Az ilyen hatás a magyar nyelv legrégibb korszakától napjainkig is fennáll. Ennek erőssége koronként és nyelvenként eltérő volt.

A magyar nyelvbe mind a honfoglalás előtti évezredekben, mind pedig a Kárpát-medencében történt megtelepedés óta öt nagyobb nyelvcsoport nyelveiből szivárogtak vagy áramlottak át szavak. A honfoglalás előtt iráni, török és részben szláv, a honfoglalás óta pedig részben török, illetve szláv, germán és román (latin és újlatin) nyelvekből vett át jövevényszavakat a magyar.

4.1. Az iráni jövevényszavak

A ma is használatban levő szavak száma alig éri el a húszat, ám többségük még ma is alapvető tárgyat, fogalmat jelöl. A közvetlenebb nyelvi eredetet nem mindegyik szó esetében tudjuk pontosan megállapítani. Ezért szokás általában **iráni,** másrészt ezen belül **alán** eredetű szavakról beszélni.

Az időrendben korábbi csoportba az ős- és óiráni – *ezer, kard, nemez, tej, tíz* –, valamint **perzsa** eredetű jövevényszavakat találunk. Ez utóbbiak a 7. sz.-ban a Fekete-tenger környékén a kereskedelem révén kerültek át a magyarba: *vám, vár* főnév, *vásár*. Bizonytalan, de feltehetően iráni eredetű: *gazdag, hús, ing, vászon, réz.*

Az időrendben későbbi csoportba azok a szavak sorolhatók, amelyek az **alán**ból származnak. Az alán nyelvet beszélő néppel a magyarság valamikor a 8. sz. folyamán a Kaukázus északi előterében érintkezett, majd a 13. században a kunokkal betelepülő, jórészt pogány, részint talán bizánci keresztény vallású alánok, más néven jászok is adhattak a magyarnak új szavakat. (Az alánok egyébként a mai oszétok ősei).

A legújabb etimológiai kutatások alapján csupán *asszony* és *híd* szavunk biztosan alán eredetű; nagy valószínűséggel itt említhetők: *egész, leg(ény), tölgy, üveg, verem, vért.*

4.2. A török jövevényszavak

Hosszú történelme során a magyarság három különböző időszakban került többé-kevésbé szoros kapcsolatba török nyelvű népekkel. Az első és egyben legfontosabb szakasz a honfoglalás előtti ótörök nyelvi hatás volt. Ez az 5. századtól a 9. század végéig tartott. A Dél-Uráltól a füves pusztán délnyugati irányba vándorló, nomád életmódot folytató magyar törzsek erős török nyelvi-kulturális hatás alá kerültek.

A következő időszak az Árpád-korra tehető. Ekkor a magyar állam területén letelepített besenyő, kun és más török nyelvű népektől kerültek át szórványosan jövevényszavak a magyarba. A harmadik szakasz a 16–17. századra tehető oszmán-török nyelvi hatás, mely szintén hagyott nyomokat a magyar szókészletben.

Az irániakhoz hasonlóan a török jövevényszavakat is összefoglaló kategóriának tekintjük, hiszen főleg a honfoglalás előtti időszak esetében nem lehet a pontos átadó nyelvet megállapítani. Hangtani alapon csupán két nagy csoportot tudunk elkülöníteni. Az egyik az ún. **csuvasos török** (ma egyetlen képviselője a csuvas nyelv, de az egykori volgai bolgár törökök nyelve is ide tartozott). Ebből a típusból származik például *bölcső, gyapjú, iker, szőlő, tenger, tyúk* és még számos más szavunk. A másik a **köztörök** csoport (például az oszmán-török, a baskír, a kirgiz stb.). Innen származik egyebek mellett *bársony, ész, kanyaró, sátor, teve* és más szavunk.

4.2.1. Az ótörök jövevényszavak

A honfoglalás előtti török jövevényszavakat sokféle fogalmi csoportba sorolhatjuk. Ez is jól utal arra a mély gazdasági, társadalmi és szellemi hatásra, amely a magyar népet és nyelvét ebben az időszakban érte. Ez utóbbira utal az is, hogy számos testrész és más, az emberi testtel kapcsolatos fogalom megnevezése is ótörök eredetű (l. az alábbi felsorolásban).

A magyarsággal érintkező török népek jól szervezett **lovas nomádok** voltak. Nagyállattartó, legeltető életmódjuk mellett földművelést is folytattak. Mindezek a jellegzetességek megmutatkoznak a magyarba átkerült ótörök jövevényszavakban is. Állattartás: *bika, disznó, gyeplő, ól, túró, tyúk* stb. – Földművelés: *alma, búza, bor, borsó, eke, gyümölcs, kender, komló, őröl, sarló, szérű* stb. – Lakóhely: *bölcső, kapu, karó, sátor, szék, tükör* stb. – Mesterségek: *ács, gyárt, gyúr, gyűszű, szatócs, szűcs* stb. – Öltözködés: *bársony, csat, gyöngy, ködmön, saru* stb. – Társadalom, szellemi élet: *bér, betű, gyász, gyón, idő, ige, ír, ok, szám, tanú* stb. – Természeti jelenségek, állatok, növények stb.: *árok, béka, borz, keselyű, kóró, oroszlán, sár, sólyom, som, süllő, tenger, torma, ürge* stb. Testrészek: *boka, gyomor, kar, köldök, szakáll, térd* stb. – Tulajdonságok: *apró, bátor, kicsi, kis, kék, sárga, tar* stb.

A magyar nyelv ótörök jövevényszavainak száma nagyjából 300. Jelentős részük a mai köznyelvi szókészletben is lényeges helyet foglal el, ami ennek a jövevényszórétegnek a fontosságát mutatja.

4.2.2. Az Árpád-kori török jövevényszavak

A honfoglalással meglazult a hosszú évszázadokig tartó közvetlen és erős török hatás, de alkalmibb jellegű érintkezés az Árpád-házi királyok uralkodása alatt is volt. Már a 10–11. sz.-ban nagyobb csoportokban költöztek be **besenyők,** akik az akkori magyar szállásterület több részére, főleg annak szélére lettek letelepítve. Itt elsősorban határ-, másként gyepűvédelmi feladatokat láttak el. – A 13. század közepén, a tatárjárás után IV. Béla telepítette le az ország középső részére a nagy tömegben érkező **kunok**at (egykori szálláshelyükre utal a *Kis-* és *Nagykunság* tájnév). E két népen kívül kisebb csoportokban úzok és muszlim kálizok (izmaeliták) jelenlétével is számolhatunk, utóbbiak a kereskedelemben játszottak jelentős szerepet. Egy-két évszázad alatt valamennyi betelepült török nyelvű népcsoport elmagyarosodott.

Az összefoglalóan **kun-besenyő** jövevényszavaknak nevezett rétegbe tartoznak többkevesebb bizonyossággal a következő szavak: *árkány* ’hurok, csapda’ (a Kiskunság területén élő tájszó), *balta*, *boza* ’sörféle erjesztett ital’, *csősz* (eredetileg katonai tisztség volt), *kalauz* ’útmutató, vezető’, *koboz, komondor, szúnyog, tőzeg.* A legkorábbról adatolható szó a már kihalt *nyőgér* (1285), melynek jelentése ’a király kun kíséretéhez tartozó személy’: IV. (Kun) László király testőrségének tagjairól van szó.

4.2.3. Az oszmán-török jövevényszavak

Az Oszmán Birodalom északi irányú terjeszkedése következtében a 15. században még csak szórványos, majd a 16–17. században állandóbb és közvetlenebb érintkezés alakult ki a magyar s a török nép és nyelv között. A magyar végvárak katonái és a megszállt területen megmaradt lakosok az itt állomásozó hadinéptől, hivatalnokoktól és kereskedőktől vettek át szavakat. Ezek között több olyan is van, amelynek hátterében az arab-perzsa műveltség húzódik meg: *dívány, dohány, findzsa, pamut* stb.

Az oszmán-törökből származnak azok a szavak is, amelyek a hódoltság katonai és közigazgatási intézményeivel kapcsolatosak: *defterdár* ’adólajstromok vezetője’, *kádi* ’bíró’, *pasa* ’tartomány vezetője’, *szandzsák* ’közigazgatási és katonai egység’ stb. Ezek ma már csupán történeti tárgyú tudományos vagy irodalmi művekben fordulnak elő. Több oszmán-török

szó horvát és szerb közvetítéssel került át a magyarba: *deli, hombár, janicsár, szpáhi, tarhonya* stb.

A mai magyar köznyelvben nagyjából 30 oszmán-török jövevényszó maradt meg. Öltözködés: *dolmány, papucs, zseb* stb. – Étkezés: *bográcsk, kávé, pite* stb. – Használati tárgyak: *dívány, kazán, kefe* stb. – A hódoltság idején ennél nyilvánvalóan több volt használatban, ám ezek közül a legtöbb a fogalommal együtt kiveszett a magyarból

4.3. A szláv jövevényszavak

A magyarság a Fekete-tengertől északra már a honfoglalás előtti évtizedekben is érintkezett keleti szlávokkal, de a magyar–szláv népi és nyelvi kapcsolatok a honfoglalást követően erősödtek meg. Ezt híven tükrözik a szláv nyelvekből átvett jövevényszavak is, amelyek a gazdaságra, az életmódra és a szellemi életre egyaránt kiterjednek. A szláv hangtörténet tanúsága alapján korán, még a 10. század vége előtt kerültek át a következő szavak: *bolond, galamb, korong, lengyel, munka, péntek, szent, szombat* stb.: az ezekben a szavakban található magánhangzó + *n* vagy *m* kapcsolat utal erre a tényre. Az ősszláv *ę* és *ǫ* orrhangú magánhangzók ugyanis a 11. század körül a legtöbb szláv nyelvben elvesztették nazalitásukat (kivétel a lengyel és bizonyos mértékig a szlovén). A magyar hangrendszerben soha nem voltak nazális magánhangzók, ezért az ilyeneket tartalmazó szláv szavakban az orrhangú magánhangzó „felbomlott”: magánhangzó + *n* vagy *m* hangkapcsolat formájában lett része az említett szláv eredetű szavaknak.

A szláv nyelvek sok évszázaddal ezelőtti, a mainál még nagyobb hasonlósága miatt sok esetben nem lehet a konkrét átadó nyelvet megállapítani, legfeljebb azt, hogy melyik ágból (nyugati, déli vagy keleti szláv) származik egy-egy szó. Így általában **déli szláv** eredetűnek tekintjük a következő szavakat: *bivaly, bodza, cékla, csütörtök, gabona, galamb, kosár, pad, rab, sétál, tök, zsilip* stb. Kevesebb az általában **nyugati szláv** eredetű szavak száma: *bánya* (de lehet konkrétabban szlovák is), *kór* (eredetileg melléknév volt, csak később, a magyarban vált főnévvé), *pondró, szász* és még néhány szó. Még kevesebb az általában **keleti szláv** eredetű szavak száma: *halom, jász, kerecset* ’sólyomfajta’, *lengyel, varsa* ’halfogó eszköz’, *tanya, zátony* (ez utóbbi kettő a mélyvízi halászat szava volt egykor), *zabrál* ’eltulajdonít’. – Számos esetben azonban még az alcsoportok meghatározása is nehézségekbe ütközik: ilyenkor csak a gyűjtőfogalomként használt **szláv jövevényszó** lehet egy magyarrá vált szókészleti elem eredetbeli meghatározása.

A konkrétan meghatározható átadó nyelvek elsősorban a magyarság közvetlen szomszédságában található szláv nyelvek (szerb, horvát, szlovén, szlovák, ukrán) voltak, de csekélyebb számban más szláv nyelvekből (bolgár, cseh, lengyel, orosz) is vett át szavakat a magyar. A közelebbi nyelvi eredetre hangtani, művelődéstörténeti és szóföldrajzi jellemzők alapján tudunk esetleg következtetni. Ezek segítségével lehet a következő szavak eredetét közelebbről meghatározni: **cseh:** *csésze, kuka* ’szeméttartály’ stb.; **lengyel:** *bekecs, galuska* stb.; **szlovák:** *boróka, bukta, filkó, kacsa, lekvár, pletyka* stb.; **orosz:** *kolhoz, kombájn, tajga* stb.; **ukrán:** *harisnya, kalamajka, kozák, zimankó* stb.; **bolgár:** *mostoha, palota, rozsda, zarándok* stb.; **horvát** v. **szerb:** *bajnok, csatorna, csizma, haramia, kamat, megye, paprika* stb.; **szlovén:** *kúp, malac, zabla* stb.

A meghonosodott szláv eredetű szavakat számos és sokféle fogalmi csoportba sorolhatjuk. Közülük is a legjelentősebb a letelepedett életmódhoz kapcsolódó földművelés és istállózó állattartás szókészlete, valamint a kereszténységgel összefüggő szavak. Társadalom, államélet: *császár, király, paraszt, pecsét, pénz, udvarnok, vádol, vajda* stb. – Kereszténység: *bérmál, karácsony, kereszt, malaszt, pap, szent, tömjén, zarándok, zsolozsma* stb. – Mezőgazdaság, állattenyésztés: *abrak, gabona, kakas, kalász, kasza, lencse, liba, mák, mangalica, pajta, parlag pásztor, patkó, zab* stb. – Mesterségek: *acél, abroncs, donga, kalapács, kád, kovács,*

lánc, takács stb. – Ház, ételkészítés: *ablak, asztal, ebéd, ecet, gerenda, kalács, káposzta, kolbász, konyha, kulcs, pad, párna, pince, szalonna, tészta, vacsora* stb. – Növények: *barack, cseresznye, dinnye, gomba, kadarka, málna, szilva* stb. – Vadon élő állatok: *csuka, galamb, hörcsög, medve, pióca, pisztráng, szarka, veréb, vidra* stb. – Népnevek*: bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, olasz, szász, szlovák, szerb, ruszin, ruszki, zsidó* stb. – Tulajdonságok: *béna, bolond, csorba, drága, gonosz, goromba, néma, sánta, szabad* stb. – Különféle cselekvések: *kapál, keresztel, parancsol, perel, varázsol* stb.

A szláv eredetű szavak beáramlása különösen a honfoglalást követő mintegy két évszázadban volt a legerősebb. Ez a nyelvi hatás azonban az elmúlt évtizedekig folyamatos maradt. Azokba a határainkon kívüli magyar nyelvváltozatokba, amelyek fölé valamilyen szláv államnyelv rétegződik, napjainkban is jelentős számban kerülnek át szláv szavak. Így például a szlovákiai magyarban már többé-kevésbé meggyökeresedtek a következő szlovák eredetű szavak: *alobal* 'alufólia', *horcsica* 'mustár', *párki* 'virsli', *szesztra* 'ápolónő', *vetrovka* 'dzseki' stb.

A mai magyar köznyelvben nagyjából 500 körülire tehető a szláv eredetű szavak száma. A jobbára csak a nyelvjárásokban élő, illetőleg a már kihalt szavakat is tekintetbe véve, ez a szám több ezerre tehető. Ez azt bizonyítja, hogy az idegen eredetű szókészleti elemek között a szláv jövevényszavak különösen fontos helyet foglalnak el.

4.4. A német jövevényszavak

A magyar és a német nyelv közötti lazább kapcsolatok a 10. század folyamán alakultak ki. Ekkor a kereszténység terjesztésében részt vevő papoktól, valamint a Szent István-i államalapítás idején az országba érkező udvari emberektől kerültek át kisebb számban német eredetű szavak. A 12. századtól kezdve a középkori Magyar Királyság városai jórészt a bevándorolt német polgárság tevékeny közreműködésével jöttek létre. Ekkor főleg a Szepességben (a korabeli Magyarország északi részén) és Erdélyben (Brassó, illetőleg Beszterce környékén) jöttek létre német (hagyományos néven szász) közösségek. A 16. század közepétől a Habsburg ház politikai hatalma kiterjedt a három részre szakadt Magyarország nyugati, északi és északkeleti területeire, majd a török kiűzése után a 17. század végétől az egész ország a Habsburgok uralma alá került. Bécs vált a művelődés központjává, amelyen keresztül az európai kultúra elérte a magyarság vezető rétegeit is. Több magyarországi város (Sopron, Pozsony, Selmecbánya, Buda, Pest stb.) lakossága jelentős mértékben német anyanyelvű volt, és a török elleni harcokban résztvevő katonaság nyelve is főleg a német volt.

A német nyelvi hatás a 18. század közepétől tovább erősödött. A török megszállás idején, az ellenük folytatott felszabadító, majd a kuruc háborúkban az ország nagy területei váltak pusztasággá. Ezek újraművelése érdekében szervezett telepítések zajlottak le, és százezrével érkeztek német anyanyelvű földművesek és iparosok leginkább a Dunántúlra, Bácskába, a Bánságba és Szatmárba. A magyar lakosság és a betelepültek között idővel napi élő kapcsolat alakult ki. A német egyetemeken tanuló diákok és a német vezényletű katonaságnál szolgálók révén is bővült a német jövevényszavak száma. Bécs továbbra is a legfontosabb kultúraközvetítő maradt: a nyugati műveltség, az új tudományos és technikai ismeretek, valamint a divat tárgyai és szavai is ezen a szűrőn érték el a magyarságot, illetőleg a magyar nyelvet (és a monarchia többi nyelvét is). Ennek következtében a nyugati műveltség különféle újdonságait jelölő számos francia és olasz szó is német alakban, német jövevényszóként gyökeresedett meg a magyarban.

A magyar nyelv a nagy kiterjedésű és nyelvjárási szempontból erősen tagolt német nyelvterületnek főleg középső és – különösen – déli (másként felnémet) regionális változataival állt kapcsolatban. A konkrétabb területi hovatartozást hangtani, szóföldrajzi és művelődéstörténeti kritériumok alapján lehet esetenként meghatározni, és ezek is azt mutatják, hogy különösen

magas a bajor és osztrák nyelvváltozatokból átvett szavak száma. Természetesen a magasabb presztízsű, írott, standardizált nyelvváltozat hatása is jelentős volt.

A két nyelv szoros és sokrétű kapcsolatára utal az a tény, hogy a német jövevényszavakat is változatos fogalomkörökbe sorolhatjuk. Udvari élet, katonaság: *blokád, cél, herceg, lárma* (régi jelentése ’riadó’), *mundér, páncél, rajcsúr* (eredeti jelentése ’lovaglóiskola’), *silbak* ’őrség’, *torony* stb. – Céhek, városi élet: *bognár, céh, drót, font, kontár, pék, polgár, rajzol, tallér, zsinór* stb. – Társadalmi élet: *bál, biliárd, dáma, farsang, lakáj, módi, puszi, sláger, tánc, valcer* stb. – Divat, ruházat: *cilinder, copf, kravátli* ’nyakkendő’, *paróka, zokni* stb. – Konyha: *bejgli, dinsztel, fánk, fasírt, gríz, nokedli, nudli, perec, pucol, sonka, sparhelt, zsemlye* stb. – Növények: *karalábé, karfiol, krumpli, ribizli, ringló, zeller* stb. – Tulajdonságok: *barna, fals, hercig, rőt, srég* stb.

A történelemből ismert szoros politikai, társadalmi, kulturális és népi kapcsolatok révén a magyar szóállományt jelentős német hatás érte. Ez évszázadokon keresztül változó erősséggel egészen a 20. század közepéig tartott. A mai magyar köznyelvben hozzávetőleg 400 német eredetű jövevényszó lehet használatban: ezek jelentős része az **alapszókészlet**hez sorolható. Ha azonban – a szláv jövevényszavakhoz hasonlóan – ehhez hozzávesszük a különféle szakmák és a magyar nyelvjárások német eredetű szavait is, ezres nagyságrenddel számolhatunk itt is.

4.5. A latin jövevényszavak

A török, a szláv és a német jövevényszavak átvételi körülményeivel szemben a latin nyelvi hatás nem közvetlen népi érintkezésen alapult. Amikor ugyanis a magyar nyelv a 9. század végén megjelent a Kárpát-medencében, Európában már nem volt olyan nép, amely ezt a nyelvet saját anyanyelveként beszélte volna. A latin hatás egyházi, oktatási és államigazgatási közegben és jelentős mértékben az írásbeliség keretei között érintette a magyar nyelvet.

A középkori latin nyelvnek több változata is létrejött, attól függően, hogy a beszélők milyen anyanyelvűek voltak. Ezek a változatok leginkább a kiejtésben tértek el egymástól. Az Árpád-kori magyarországi latin a kereszténységet terjesztő szláv, német és észak-itáliai papok által használt nyelvváltozatokban gyökerezik. A korai átvételű latin szavak egyik jellegzetes kiejtési sajátossága, hogy szó belsejében a (klasszikus) latin *s* [sz] a magyarban [zs]-ként hangzik: lat. *musica* > m. *muzsika*, lat. *rosa* > m. *rózsa* stb. Egyéb helyzetben ennek a latin hangnak az ejtése [s]: lat. *Maius* > m. *május*, lat. *sors* > m. *sors* stb. A 15-16. század után átvett latin szavakra már az ún. klasszicizáló ejtés a jellemző: a korábbi jövevényszavak [s] és [zs] hangja helyén [sz] és [z] hangzik: *cirkusz, írisz, múzeum, próza* stb.

A latin eredetű szavak beáramlása folyamatos volt a középmagyar korban, de még az újmagyar kor első évtizedeiben is, hiszen Magyarországon 1844-ig a latin volt a hivatalos nyelv. A 18. század végén és a 19. század elején meginduló nyelvújítás egyik célpontjai is a latin eredetű szavak voltak: ezeket igyekeztek kiszorítani a köznyelvi használatból, helyettük újonnan alkotott szavakat ajánlva. Ennek következtében a latin eredetű szavak kezdtek elavulni, s bár számosan közülük nem tűntek el a magyar szókészletből, általában vagy megváltozott a jelentésük, vagy erős stiláris töltést kaptak. Így szorult háttérbe az *univerzitás* (1807-ből adatolható magyar szóként, bár már nyilván ennél régebbi) az *egyetem* (1817) mögött, a *matéria* (1547) az *anyag* (1789–90) mögött, így került előtérbe az *állomás* (1829) a *stáció* (1620) helyett stb.

A magyar nyelv latin jövevényszavait a következő nagyobb fogalmi körökbe sorolhatjuk: Egyház, vallás: *angyal, eklézsia, evangélium, fráter, kápolna, katolikus, mise, oltár, ostya, prédikál, presbiter, zsinat* stb. – Iskola: *ceruza, grammatika, iskola, katedra, kréta, tábla* stb. – Növények és állatok: *akác, bazsalikom, cet, citrom, elefánt, liliom, palánta, pálma, párduc , rózsa, vipera* stb. – Jogi és politikai szavak: *adoptál, fiskális, konfliktus, kongresszus, morális,*

paktum, protestál, testamentum, uzsora stb. – Orvosi szavak: *hisztéria, kólika, krónikus, kúra, patika, pirula, vírus* stb. – Különféle tudományok: *artikuláció, biológia, definíció, disszertáció, epika, filozófia, fizika, kráter, krónika, organizmus, parabola, planéta, predikatív, preparál, szubjektum, territórium, tézis* stb. – Hónapnevek: *augusztus, december, március* stb.

A mai magyar köznyelvben is használatos latin jövevényszavak száma meghaladja a kétszázat. Viszonylag sok latin eredetű szó él(t) az egyes magyar nyelvjárásokban is: *ábdál* ’(össze)tákol’, *limbus* ’mocsár, ingovány’ stb. A latin hátterű nemzetközi és vándorszavakat is (l. **4.9.**) tekintetbe véve látható, hogy a magyar szókincs gyakran használt elemei származnak ebből a klasszikus európai nyelvből.

4.6. Az újlatin jövevényszavak

Három újlatin nyelvből, mégpedig az olaszból, a franciából és a románból is kerültek át közvetlenül szókészleti elemek a magyarba.

Időrendben a legkorábbi az **olasz jövevényszavak** csoportja. A magyar–olasz nyelvi kapcsolatok ugyan nem voltak olyan erőteljesek, mint például a szláv nyelvekkel való kapcsolatok, de a kereszténység felvételétől kezdve több időszakban is felerősödött az olasz hatás: az Anjou-korban, Hunyadi Mátyás uralkodása alatt, a török elleni felszabadító harcokban szolgáló olasz katonák, majd a 19. században észak-itáliai helyőrségekben állomásozó magyar katonák révén. Bologna, Padova és Pisa egyetemén állandó volt a magyar diákok jelenléte, és a katolikus egyház olasz kapcsolatai is folyamatosan fennálltak. Olasz szavak a korábbi századokban Magyarországon megélhetést kereső olasz munkásoktól is kerültek át a magyarba. – Az olasz jövevényszavak nagy része az észak-olasz nyelvterületről, ezen belül a velencei tájnyelvből származik. Ennek jellegzetessége például a *kastély* és *táska* [s] hangja vagy a *rizs* és *torzsa* [zs]-je.

A mintegy száz olasz jövevényszót a következő csoportokba sorolhatjuk: Katonai élet: *bástya, kazamata, lándzsa, pajzs* stb. – Udvari, városi élet (színház, öltözködés stb.): *ária, csúf* (régi jelentése ’mulattató’), *freskó, furfang, karnevál, maskara, mester, móka, pojáca* stb. – Kereskedelem: *bárka, gálya, gondola, piac* stb. – Délszaki növények és gyümölcsök: *egres, füge, mandula, mazsola, narancs, rizs* stb. – Állatnevek: *kagyló, osztriga, strucc, szamár* stb. – Ételek: *mortadella, pizza, saláta, spagetti, szardella, torta, tortellini* stb. – Egyebek: *bagó, bandita, dózse, golyó, istálló, korall, lakat, spanyol, szerecsen, zsuga* stb.

Az olasz kultúra számos eleme német közvetítéssel Bécsen keresztül jutott el hozzánk Ezek elsődleges eredete ugyan az olasz, de a magyarba már mint német jövevényszó érkezett. Ilyenek például: *brigád, irredenta, kontó, marcipán, opera, parmezán, rakéta, szalámi, szóló, szoprán, tombola* stb.

Az újlatin nyelvekből származó szavak körében időrendben másodikként a **francia jövevényszavak**at kell megemlíteni. Szoros népi érintkezéssel ebben az esetben sem számolhatunk. A középkorban francia szavak a francia uralkodóházzal és főúri családokkal létrejött kapcsolatok révén kerültek a magyarba. Hasonló szerepet játszottak a főleg a 12. században Magyarországon megtelepedett szerzetesrendek (bencések, ciszterciek és premontreiek) tagjai, a vallon telepesek, valamint a francia egyetemeken, főleg a párizsin tanuló magyar diákok is. A későbbi évszázadokban közvetlen nyelvi hatással már alig számolhatunk. A francia szavak többnyire a bécsi német nyelv közvetítésével vagy pedig nemzetközi szóként érkeztek a magyarba.

A középkori, közvetlen átvételű francia jövevényszavak száma mintegy tízre tehető, például: *címer* (régi jelentése ’sisakdísz’), *furmint, korc, mécs* (de származhat az olaszból is), *paraj, tárgy* (régi jelentése ’pajzs’) stb. A 18. század utáni átvételek közé tartoznak a következő szavak: *argó, bizsu, konferanszié, rím* stb. Német közvetítésű, nem közvetlen francia átvételek: *blúz, butik, elit, garzon, naiv, primőr, püré, reklám, sanzon, tabló, zsúr* stb.

A **román jövevényszavak** közül a legkorábbiak a 15. század óta adatolhatók a magyar nyelvben. A két nyelv közötti kapcsolat népi érintkezésen alapul, amely kezdetben (a 13. századtól) igen laza volt, de a 16–17. századtól egyre erősebb lett. A kapcsolatok színtere Erdély, illetve a Moldvába települt csángó falvak. Az erdélyi magyar nyelvjárásokba és az idővel kialakult helyi regionális köznyelvbe folyamatosan kerültek és kerülnek át jelentős számban román szavak: *árdé* 'paprika', *cujka* 'szilvapálinka', *csorba* 'levesfajta', *fuszuly(ka)* 'bab', *kaskavál* 'sajtfajta', *katrinca* 'keszkenő; kötényszoknya', *kozsók* 'ködmön', *málé* 'kukorica; kukoricakása', *pulya* 'gyerek', *szokotál* 'számlál; mérlegel', *vinetta* 'padlizsán' stb. A magyar szókészlet egészét tekintve azonban a román nyelvi hatás viszonylag csekély volt, s így csupán néhány román eredetű szó vált közkeletűvé a magyar köznyelvben. Ilyenek például: *áfonya, cimbora, ficsúr, mokány, palacsinta, tokány.*

A román nyelv államnyelvi helyzete miatt az elmúlt néhány évtized folyamán a romániai magyar nyelvváltozatokban teljesen meggyökeresedtek a következő román jövevényszavak: *akcsident* 'baleset', *blokk* 'panelház', *medicsina* 'orvostudomány' (mint egyetemi tanulmány), *municípium* 'önrendelkező (megyei jogú) város', *pasaport* 'útlevél', *rapid* 'gyorsvonat', *szeriál* 'folytatásos film' stb.

4.7. Az angol jövevényszavak

A földrajzi távolság miatt és a mégoly laza népi kapcsolatok híján angol jövevényszavak a 19. század előtt nem kerültek a magyarba. Széchenyi István, Wesselényi Miklós és mások angliai útjaikról szóló beszámolóikban már használnak egy-egy angol szót, amely később beépült a magyar szókészletbe. Az 1800-as évek közepétől hasonló módon, Észak-Amerikáról szóló magyar nyelvű tudósítások révén bukkannak föl amerikai angol szavak is.

Mintegy másfél évszázadon keresztül politikai, tudományos és műszaki írások terjesztették az angol eredetű szavakat. Az 1930-as évekig jelentős volt a különféle sportágak angol szavainak átvétele, mint például a labdarúgásban *meccs, futball, bekk* 'hátvéd', *centerhalf* 'középfedezet', *korner* 'szöglet', *taccs* 'bedobás' stb. Az ezek helyett megalkotott magyar szavak háttérbe szorították az angolokat, de ezek – sajátos stílusárnyalattal – még ma is előbukkannak a bizalmasabb nyelvhasználatban.

A brit vagy amerikai angolból származnak a következő szavak: *dzsip, csencsel, dzsentri, foxterrier, görl, hendikep, hobbi, jonatán, jenki, koktél, lift, lincsel, lord, löncs, makadám, nejlon, póni, préri, sort* stb. – Számos angol szó német közvetítéssel jutott el a magyarba: *buldog, dressz, dzsem, humbug, komfort, mumpsz, overall, riport, seriff, start, sztár, sztrájk, tájfun, tipp, víkend* stb.

A 20. század harmadik harmadától a hírközlési technikák (műholdas televíziózás, internet) rohamos fejlődése és elterjedése révén az angol eredetű szavak rendkívül gyorsan és közvetlenül az angol nyelvi közegből érkeznek a magyarba. Az elmúlt két évtized alatt váltak a magyar szókészlet viszonylag gyakran használt elemeivé a következő angol eredetű szavak: *blogger, bróker, csetel* 'számítógép segítségével írásban „beszélget"', *díler, dizájn, fájl, hardver, hotdog, klikkel, lízing, lobbi, menedzser, pendrájv, popkorn, szerver, szoftver, szörfözik, trend, xerox, vincseszter* stb.

4.8. Jövevényszavak egyéb nyelvekből

Az indiai eredetű cigány nép mintegy hat évszázada van jelen Közép-Európában. A rájuk vonatkozó első biztos magyar szótörténeti adat 1476-ból való: *Czigan*. Az őket megnevező népnév déli szláv, illetve román eredetű a magyarban.

A nyugati társadalmakétól erősen elütő életmódjuk miatt a cigányok ritkán keveredtek környezetükkel. Ebből következik az a tény, hogy a **cigány jövevényszavak** száma a művelt

magyar köznyelvben meglehetősen alacsony, s ott is leginkább a bizalmas nyelvhasználatban fordulnak elő. Cigány eredetű szavak az úgynevezett tolvajnyelvben (argóban) fordulnak elő gyakran. Ezek közé tartoznak például a következő szavak: *ácsi* 'állj!, abbahagyni!', *csaj, csávó, csór, csóró, dilinós, duma, gádzsó* '(fiatal cigány) férfi', *góré* 'főnök', *hóhányó, kajál, kanyiló* 'aprópénz', *lóvé, manusz* 'férfi', *nyikhaj* 'semmirekellő ember', *piál, séró* 'fej; hajviselet', *uzsgyi, verda* 'autó' stb. Az eddigi legkorábbi adatolású cigány jövevényszó a magyarban (1616) a már kihalt *sédó* 'deres, pellengér'.

A közép- és kelet-európai zsidóság nyelve a jiddis. Ez a 12. században német nyelvjárási alapokon jött létre. Szókincsében számos héber és szláv eredetű szó is megtalálható. – A kezdetben erősen zárt zsidó közösségek, illetve a 19. század végén megindult gyors asszimiláció miatt a magyarban meggyökeresedett **jiddis jövevényszavak** száma alig éri el az ötvenet. Ezek jelentős száma a magyar argó szókincsét gyarapítják.

Közvetlenül a jiddisből átvett jövevényszavak közé tartoznak: *éca* 'ötlet; tanács', *gój* 'nem zsidó', *jampec, jatt, kóser, pacef* 'arc', *samesz, sóher, sólet, stika* 'csend' (ebből ragszilárdulással: *stikában*) stb. A német nyelv különféle változatainak a közvetítésével a magyarba került jiddis eredetű szavak: *balhé, bóvli, haver, hirig* 'pofon; verekedés', *jiddis, kampec, mázli, meló, muri, pajesz, sáp, smonca* 'semmiség; fecsegés', *srác, szajré, tarhál, tréfli* 'nem megfelelő' stb.

4.9. A nemzetközi műveltségszavak

A világ számos nyelvében nyilvánvalóan sok olyan szót találhatunk, amely eredeti nyelvi közegéből elindulva, több nyelvet is érintve mintegy vándorútra kel. Ennek során az ilyen szavak hangalakja lényegesen megváltozhat, és jelentéseik is különféle irányba ágazhatnak. Ezért egy-egy ilyen szó eredetét szakemberek is csak nehezen tudják kideríteni.

A műveltségszavak százai még az ókorban vagy a középkor elején indultak el vándorútjukra. A *balzsam* szó (első magyar adata 1372 utáni időből származik) végső forrása a héber. Innen a szó átkerült a görögbe, majd onnan a latinba. A nagyobb európai nyelvek ebből vették át, s továbbították egyebek mellett a magyarba is. A *tea* szó (1664) a kínaiból indult el, ahonnan más ázsiai nyelvek mellett átkerült a malájba is. A távol-keleti tengeri kereskedelem révén meghonosodott a hollandban, ahonnan átvették a nagy európai nyelvek, sőt a tudományos latin is. A magyarba ez utóbbi, illetve a német közvetíthette.

A műveltségszavak egy másik fontos része a modernebb kultúra termékeként nem tekint vissza ilyen hosszú múltra. Ezek megalkotásában vagy terjesztésében főleg az angol, a francia, a német, az olasz és a spanyol játszott szerepet. A végső forrás számos esetben itt is a latin vagy a görög, de találhatunk ritkább és távolabbi nyelveket is. Az 1803-tól adatolható *gitár* szót a magyarba a német (esetleg a francia is) közvetítette. A szó végső forrása egy görög szó, amely az arab nyelv közvetítésével átkerült a spanyolba. Az európai nyelvekbe viszont legfőképp a francia „szórta szét". – A magyarba a francia és az angol közvetítésével átkerült *kenu* szó (1816) egy karibi indián nyelvből indult el nemzetközi útjára. Közép-Amerikából a spanyol révén jutott el a szó Európába, ahol terjesztésében a franciának is szerepe volt.

A nemzetközi műveltségszavak etimológiája többé-kevésbé ismert. Ám homályba vesző részletek vagy az egyes nyelvek szavainak nagyfokú hasonlósága miatt a közvetlen átadó nyelvet számos esetben nem lehet pontosabban meghatározni.

4.9.1. A vándorszavak

A nemzetközi műveltségszavak régebbi rétegébe tartozó elemek közvetlen népi és nyelvi érintkezés révén jutottak egyik nyelvből a másikba, terjesztésükhöz hozzájárult a kereskedelem, a közlekedés, a hadviselés, az egyház és egyebek is. Ennek megfelelően az ebbe a rétegbe tartozó szavak között igen sok jelöl ruhadarabokat, pénzeket, különféle használati eszközöket, fegyvereket, fűszereket, bizonyos típusú tudományos és egyházi fogalmakat stb. – A magyar szótörténeti-etimológiai gyakorlat a 18. század közepéig meghonosodott nemzetközi műveltségszavakat a **vándorszó** kategóriájába sorolja.

A Délnyugat-Ázsiából elindult vándorszavaink közé tartoznak: *kármin, kömény, majom, maszlag, papagáj, suba, tárkony, zubbony* stb. – Belső-Ázsia, illetve Kelet-Európa felől érkezett szavak: *kazár, könyv, sajka, selyem, szablya, tatár* stb. – A Nyugat-Európa felől érkezett vándorszavak hátterében gyakran egy-egy görög szó áll: ezeket nagyrészt a latin közvetítette tovább. Vannak még francia, olasz és német gyökerű vándorszavaink is: *alabárd, ametiszt, bomba, borbély, citadella, damaszt, dénár, dóm, garas, hártya, kapitány, kaszárnya, márvány, mustár, oltár, paripa, szoba, tarisznya, zsold* stb. Amerikából, Afrikából vagy Délkelet-Ázsiából elindult szavak: *csokoládé, kakaó, kannibál* stb.

4.9.2. A nemzetközi szavak

A 18. század második felét követően nagymérvű átalakulás ment végbe az európai művelődésben, a technikában és a tudományban. Ennek következtében számos olyan új tárgy és fogalom keletkezett, amelyek az őket jelölő szavakkal együtt gyorsan túlterjedtek azon a nyelven és kultúrkörön, amelyben létrejöttek. A közvetlen népi érintkezések és az ezekkel járó szóbeliség helyett elsősorban az írott, standardizált nyelvhez kötődik gyors terjedésük. Ezt lehetővé tették az egyre inkább korszerűsödő közlekedési eszközök, a folyamatosan fejlődő és kiépülő távközlési hálózatok, az írott sajtó, majd a rádió és televízió, napjainkban pedig a különféle informatikai eszközök.

Az ebben az időszakban létrejött szavakat **nemzetközi szavak**nak nevezzük. Jellemzőjük, hogy a különféle nyelvekben is azonos vagy nagyon hasonló alakban és jelentésben élnek. Terjesztésükben az angol, a francia és a német játszott főszerepet. A végső nyelvi forrás a legtöbb esetben a görög vagy a latin, de akad köztük indián, arab vagy más szavak alapján megalkotott, a nagy európai nyelvek által elterjesztett szó is. A tudományok, a technika, a művészetek, a különféle sportok és más területek modern nemzetközi szavai immáron bő két évszázada áramlanak a magyarba.

A nemzetközi szavak igen nagy arányban végső soron a két nagy klasszikus európai nyelvre, az ógörögre és a latinra mennek vissza. A következő szavak a **görög**ben gyökereznek: *abrakadabra, agronómus, akrobata, akusztika, antilop, atom, automata, baktérium, demokrácia, diszkosz, energia, klinika, klór, szimfónia, telefon, tipikus, trapéz* stb. Ezek a nagy európai nyelvekben váltak nemzetközi szavakká, s elterjesztésükben is ez utóbbiak játszottak szerepet. – A **latin** szavakkal kicsit más a helyzet. Ezek közül jelentős számú szó az újkori, nemzetközi tudományos latinban keletkezett, s ennek révén is terjedt el. Ilyen szavak például: *absztrakt, aceton, adekvát, agglomeráció, akcentus, akvárium, alga, artista, bacilus, centrális, defenzív, deformál, effektív, extrém, fizioterápia, gravitáció, intelligens, kalcium, kategorizál, motor, neurózis, plénum, radioaktív, recepció, stabilizátor, vizuális* stb. – A **francia** nyelvben keletkezett (természetesen igen gyakran latin szavakból), illetve onnan elterjedt nemzetközi szavak: *alumínium, antik, apropó, ász, aszpik, autó, barikád, bisztró, briós, büfé, dekoratív, drogéria, filé, fotel, garázs, gárda, gardrób, hidrogén, impozáns, kábel, kabin, kabinet, kamion, kapitalista, klikk, kompót, kulissza, menü, morál, partizán, presztízs, revü, sezlon, sofőr, sovinizmus, szuverén, toalett, vitrin, zselé, zsonglőr* stb. – Az **angol**ban keletkezett (igen gyakran

latinra visszavezethető), illetve onnan elterjedt szavak: *baptista, barométer, bojkott, bumeráng, csekk, csencsel, detektív, diszkó, dollár, dömping, dzsessz, export, farm, film, gengszter, gól, golf, hamburger, hoki, interjú, kardigán, kemping, kenguru, klub, lézer, monitor, motel, parlament* (az angolban a 'megbeszélés' jelentésű francia jövevényszó alapján keletkezett), *partner, puncs, radar, rádió, rum, sport, szendvics, sznob, szoftver, tabu, tenisz, tréner, trolibusz, tröszt, ventilátor, videó, zsűri* stb. – A **német**ben viszonylag kevés olyan szó keletkezett, amely hozzánk nemzetközi szóként érkezett (pl. *kobold, nikkel*), ám a magyarba a nemzetközi szavaknak mintegy 90%-át a német vagy ez is közvetítette ugyanúgy, mint mindegyik középeurópai nyelvbe. – Az említetteken kívül más nyelvek is gyarapították a nemzetközi szavakat. Közülük többet indított el az **olasz** (*akvarell, bagatell, bariton, bravúr, futurizmus, karikatúra, kaszinó, szonett* stb.), az **arab** (*admirális, algebra, alkohol, arzenál, azúr, kalifa* stb.), az **orosz** (*bolsevik, mamut, sztyepp, szamovár* stb.), a **spanyol** (*adjután*s, *barakk, boleró, csincsilla, lasszó, matador, platina* stb.) és szórványosan még egyéb nyelvek is, például az **ind** *(dzsungel, kuli),* **perzsa** *(kaviár)* stb. A **magyar** nyelvből elterjedt nemzetközi szavakhoz l. e fejezet **6.** részét.

Nemzetközi szavaink közül több százra tehető, de akár ezres nagyságrendű is lehet azok száma, amelyek kiléptek eredeti szakmai terminológiai körükből, és általánosan ismert és a köznyelvben is használt szóvá váltak.

4.10. A tükörszavak

A nyelvek közötti szókészleti kapcsolatok egyik sajátos formáját képviselik a tükörszavak. Ezek egy idegen szónak nem a hangalakját, hanem tartalmát és alaktani szerkezetét tükrözik az átvevő nyelv saját szavaival kifejezve. Az 1787 óta adatolható, mára már elavult, a franciából a németbe, majd onnan a magyarba átkerült (tehát német jövevényszó) *parazoly* helyett ma csak azt a *napernyő* összetételt használjuk (első adata A magyar nyelv nagyszótárának elektronikus korpuszában 1834-ből való), amelynek mintája a német *Sonnenschirm* (ném. *Sonne* 'nap' + ném. *Schirm* 'ernyő'). Az ugyancsak a németből származó *suszter* (1608) jövevényszó magyar alakú „helyettesítője" azért lett a *cipész* (1767), mert a német szó a *Schuh* 'cipő' főnév képzett alakja: ezt tükrözi a magyar *cipő* főnévnek a mára már elavult *-ész* képzővel létrehozott származéka. – Ilyen módon a tükörszavak sajátos átmenetet képeznek a jövevényszavak és a belső keletkezésű szavak között.

Ha egy idegen szó szerkezetét követő összetett szó elemei már korábban is megvoltak a magyarban, **tükörfordítás**ról beszélünk, például ném. *Urwald* ~ m. *őserdő*. **Részfordítás**nak nevezzük azokat az összetételeket, amelyeknek csak az egyik tagja magyar, a másik megmarad idegen szónak, például ném. *Thunfisch* ~ m. *tonhal*. Azokat a tükörszavakat, amelyeknek idegen mintája valamilyen képzett szó, és ilyen szerkezetű a magyar megfelelője is, **egyszerű** (vagy képzéses) **tükörszó**nak nevezzük: lat. *momentum* (< lat. *movere* 'mozgat'+ képző) ~ m. *mozzanat* (< a *mozog, mozdul* igék töve + képző).

A magyar nyelv legkorábbi tükörszavai már a honfoglalás előtt, a szoros magyar–török nyelvi érintkezések idején keletkezhettek, bár ezeket adatolni nyilván csak későbbi időből tudjuk. A mai **török** nyelvekben is tapasztalható párhuzamok alapján ilyen mintákat követve jöhettek létre a következő magyar szavak: *kútfő* 'víz eredete, forrása', *fokhagyma, vagyon*, valamint a *megalszik (tej, vér).*

Ómagyar kori tükörszavaink **szláv** mintákat követnek, s az egyházi terminológia részei: *húshagyó, nagyhét, virágvasárnap, vízkereszt* stb. A tükörszavak zöme a 18. század második felétől jött létre. **Latin** mintákat követő szavak: *állandó, állam, állag, kárhozik, kiküszöböl, mássalhangzó, rokonszenv, szentlélek* stb. A magyarban létrejött tükörszavak igen jelentős része **német** mintákat követ. ***Tükörfordítások:*** *anyanyelv, befolyás, bűnbak, cseppkő, egyenjogú, esernyő, étlap, fegyház, gyógyszer, jogállam, tűzfal, vadidegen, vérszegény* stb. ***Részfor-***

dítások: *agrárkérdés, besittel, eltussol, natúrszelet, tonhal* stb. ***Képzéses tükörszavak:*** *elfogult, fegyenc, főnök, kiadós, hangulat, pincér, rajong, üzem* stb.

Az elmúlt másfél-két évtizedben az **angol** nyelv szerepe megnőtt a magyar tükörszavak körében is. Egyik korai példaként szolgálhat a *lemezlovas* 'a diszkóban a zenét szolgáltató, a közönséget szórakoztató személy', melyre már 1974-ből van adatunk (miként az angol szóra is). Újabb tükörszavak, amelyek angol összetételek vagy szerkezetek alapján keletkeztek: *bevásárlóközpont, csúcsminőség, humánerőforrás* 'munkaerő, munkavállaló, alkalmazott, dolgozó', *légzsák, lézernyomtató, szappanopera* (l. *soap opera;* az angol *soap* valójában nem 'szappan', hanem 'mosópor' jelentésében áll itt, ugyanis ezeket a műsorokat mosóporgyártók támogatták reklám fejében), *vonalkód* stb.

Ha egy már meglevő magyar szónak idegen nyelv mintájára keletkezik újabb jelentése, **tükörjelentés**ről beszélünk. A *futó* 'versenyfutó' (1775) mellé a 'sakkfigura' (1818) jelentés a német *Läufer* hasonló jelentése alapján társult. A *játék* szónak 'legalább négy labdamenetből álló játékegység a teniszben' jelentése az angol *game* alapján jött létre. A számítástechnika köréből való példa: az *egér* 'rágcsáló' jelentése 'a képernyőn gyors mozgást biztosító eszköz' jelentéssel az angol *mouse* hasonló jelentései alapján bővült.

5. Az ismeretlen eredetű szavak

A magyar szókészlet elemeit több-kevesebb bizonyossággal be tudjuk sorolni az eddig tárgyalt három nagy eredetbeli kategória valamelyikébe. Az etimológiai szótárak szerint a címszavak mintegy 9%-a azonban ismeretlen eredetű (szövegbeli gyakoriságukhoz l. a **7.** pontot). Ezek jó része mára kihalt, de számos olyan szó is van közöttük, amelyek a mai magyar szókészletben fontos helyet foglalnak el. A megfejthetetlen eredet oka lehet például a múlt homályába vesző nyelvi kapcsolat, a szavak hangalaki és jelentésbeli változásainak sokszor kibogozhatatlan volta és hasonlók.

Hangszerkezetüket (és jelentésüket) tekintve elvben alapnyelvi eredetűek lehetnek a következő szavak: *has, lop, súly, száll, vak* stb. Ezek korai írásbelisége is arra utal, hogy igen régi elemei a magyar szókészletnek, de rokon nyelvi megfelelőket nem találunk. – Az *agyag, béke, gyenge, ördög, szegény, vidék* és mások elhomályosult képzett szavak is lehetnek, de ténylegesen igazolható tő hiányában ezt sem tudjuk bizonyítani. – A *bádog, comb, csempe, gőz, gyanú, makacs, ponty, süket* stb. talán jövevényszó lehet, de nem ismerünk olyan nyelveket, amelyekből ezeket származtatni tudnánk.

Egyes nyelvtörténeti művek az ismeretlen eredetű szavakkal együtt tárgyalják a bizonytalan vagy vitatott eredetű szavakat is. Ezt a tárgyalásmódot nem tartjuk helyénvalónak, hiszen a bizonytalanság mellett is van egy többé-kevésbé számba vehető eredet, a vitatott eredetűeknél ráadásul több is.

6. A magyar mint átadó nyelv

A nyelvi és művelődési kapcsolatok révén a magyarban számos jövevényszó honosodott meg. Ugyanilyen okokból sokat át is adott, elsősorban a környező nyelvekbe. Vannak azonban olyan szavaink is, amelyek más (esetenként magasabb tekintélyű) nyelvekben is meghonosodtak. A *csákó, csikós, gulyás, huszár, kocsi, paprika, puszta* és egyebek a németben, franciában, olaszban, oroszban, de még a távolabbi angolban és spanyolban is meggyökeresedtek.

Ezeken kívül százával található olyan szó a közvetlen szomszéd nyelvekben (mai, régebbi vagy tájnyelvi változataikban), amelyeket a magyarból vettek át. Lássunk néhányat ezek közül (zárójelben az átvevő nyelvek): *áldomás* (szerbhorvát, román), *bádog* (ukrán, román), *bagó* (lengyel, román, szerbhorvát, szlovák), *beteg* (szlovén, szlovák, román), *honvéd* (német, szlovák, lengyel), *koldus* (román, szerbhorvát, szlovák), *pohár* (szlovák, román), *sátor* (bol-

gár, szerbhorvát, szlovák, román), *szállás* (szerbhorvát, román, orosz, votják), *tolvaj* (román, szerbhorvát, szlovén), *város* (szerbhorvát, szlovén, román, albán), *zsoltár* (szerbhorvát, szlovén) és még sok más.

7. A magyar szókészlet néhány jellegzetessége

A több ezer éve létező magyar nyelv szókészletét sok irányból sokféle hatás érte. Ez egyebek mellett a származásbeli kategóriák arányainak változásában is megfigyelhető.

Természetes, hogy az önállóvá vált magyar nyelvben újabb alapnyelvi eredetű szavak már nem jelentek meg, ezért a szókészletet egyrészt belső keletkezésű, másrészt jövevényszavak bővítették. Az alábbi táblázat **szövegstatisztikák** eredményeit tükrözi, vagyis különféle szövegekben megfigyelhető szóelőfordulások alapján kialakult szöveggyakorisági százalékos arányokat mutat be:

	ómagyar (Halotti beszéd)	középmagyar	mai magyar
alapnyelvi örökség	30	15	8
jövevényszavak	10	10	7
belső keletkezésű	50	65	80
ismeretlen eredetű	10	10	5

Láthatjuk, hogy az alapnyelvi eredetű szavak aránya még ma is viszonylag magas, különösen annak fényében, hogy ebbe a kategóriába szinte csak tőszavak tartoznak. Mivel alapvető fogalmakat fejeznek ki, belőlük igen sok képzett és összetett szó jött létre. – Az idegen eredetű szavak arányában csak kisebb mértékű csökkenés történt, ami világosan összefügg a különféle belső szóalkotási módozatokkal keletkezett szavak gyarapodásával. – Az ismeretlen eredetű szavak számának lényeges csökkenése is részben a belső keletkezésű szavak számának erőteljes növekedésével függ össze, másrészt a magyarban megjelent újabb szavak között viszonylag kevés az ismeretlen eredetű szó.

Az egyes átadó nyelvek szerepe természetesen más és más volt az évezredek során. Az ősmagyarban rendkívül fontos ótörök hatás a honfoglalás után lényegében megszűnik. Ezt követően kezdetben a szláv hatás volt jelentős, majd a német és a latin. A 20. század második felében a nagyobb jövevényszócsoportok között nagyjából a következő **szöveggyakorisági** arány figyelhető meg: török 16%, szláv 27%, latin 25%, német 17%. Az 1980-as évektől megnőtt az angol eredetű jövevényszavak száma is.

A fő származási kategóriákat tekintve a belső keletkezésű szavak aránya nőtt meg a legnagyobb mértékben. Ezen a kategórián belül a különböző módozatok között átrendeződés történt. A szóteremtés ugyan végig jelen maradt, de az így létrejött szavak aránya a szóalkotás folyamatos megerősödése következtében fokozatosan csökken, a szóalkotáson belül pedig lényeges változásokat figyelhetünk meg:

	ómagyar (Halotti beszéd)	középmagyar	mai magyar
szóképzés	70	55	45
ragszilárdulás	30	25	15
szóösszetétel	*bírságnap*	20	40

Láthatjuk, hogy az ómagyar korhoz képest mára a ragszilárdulás „vesztesége” 15%, a szóképzésé pedig 25%. Ezzel szemben a szóösszetétel 40%-os gyarapodása igen jelentősnek

mondható. Ez a tendencia az elmúlt egy-két évtizedre is jellemző, és napjaink változási irányai is azt mutatják, hogy a szóösszetétel a legerőteljesebb szóalkotási eljárás.

A magyar szókészlet több évezredes történetét és területi és társadalmi változatait tekintve igen-igen sok elemből áll és rendkívül sokszínű. Ez szorosan összefügg a mindenkori magyar társadalom változatos történetével. Láthatjuk azt is, hogy a megismert új fogalmakat nemcsak új, idegen szavakkal nevezte meg, hanem részben az alapnyelvi örökségéből, részben a meghonosodott jövevényszavakból saját alkotóerejével mindig megalkotta a teljes értékű gondolatközléshez szükséges szavakat.

IRODALOM

Bárczi 1958a, 1975; Bárczi–Benkő–Berrár 1967; Benkő 1962; Dömötör 2006b; EWUng.; Farkas 1982; Gerstner 1998; Gerstner 2006; Horváth L. 2000; Kakuk 1996; Kiss 1976; Ligeti 1986; Minya 2007; Mollay 1982; MSzFE.; Országh 1977; Papp 1984; Róna-Tas–Berta 2011; Sipőcz 2006; TESz.; UEW.; Zsilinszky 2003a, 2003b.

VI. A JELENTÉSEK TÖRTÉNETE

Hegedűs Attila

1. Bevezetés

Minden nyelvi jel túlmutat önmagán: a nyelven kívüli világ valamely elemére utal. A nyelvi jel és az általa felidézett dolog közötti viszonyt nevezzük jelentésnek. Viszonyaink összetettségéből következik azonban, hogy a nyelvi jel jelentése összetett. Van egy fogalmi (denotatív) összetevője, amely azokat az azonosító jegyeket tartalmazza, amelyek a jelöltet megkülönböztetik más dolgoktól. De létezik egy kulturális-szociointerpretációs összetevője is, amely a jelet a közlés egy lehetséges világában értelmezi, és számításba veszi azokat az információkat, amelyek a jel használatát, kapcsolódási szabályait tartalmazzák (konnotatív jelentés, affektív jelentés, reflektáló jelentés, kollokatív jelentés stb.). Ha ebben a viszonyban bármiféle eltolódás következik be, azt mondjuk: változik a jelentés.

Alapvető probléma tehát, hogy nincsenek egzakt kritériumok, amelyekkel egy szó jelentéseinek számát pontosan meg lehetne határozni. Éppen ezért a nyelvészt és a szótárszerkesztőt a praktikum irányítja, amikor meghatározza egy szó jelentéseit. Az alapjelentés és a mellékjelentések számbavétele, elkülönítése számos szubjektív elemet tartalmazhat

A **jelentésváltozás** tárgyalásának – szemben a hangtani, alaktani változásokkal – megvan a maga nehézsége. Ha pl. egy szóban megtörténik a hangváltozás, akkor a folyamat lezajlása után már csak az új, a megváltozott alak lesz használatban. A 16. századi *bozza, mazzag* alakok az affrikálódás végbemenetele után már csak *bodza, madzag* formában élnek, a régi alakok legfeljebb egyes nyelvváltozatokban maradhatnak meg. A jelentésváltozás azonban általában feltételezi a korábbi jelentés egészének vagy valamely elemének továbbélését. (Ritka az a folyamat, amikor egy szó eredeti jelentése teljesen eltűnik. Ez leginkább a szófajváltás eseteiben fordul elő, amikor az alaki változás is segíti az eredeti jelentés eltűnését: *bátor →bár, találom→tán.*) Nézzünk egy példát a jelentés „megmaradva változik" jellegére: az egykori 'fekvőhelynek kiterített bőr, széna' (TESz.) jelentésű *ágy* szó a fekvőhely anyagának, funkciójának megváltozásával (pl. *franciaágy, baldachinos ágy, tábori ágy, hordágy*) újabb jelentésösszetevőkkel bővült, de az eredeti jelentés legfőbb elemét megtartotta. És ha a *„szilvaágyon érlelt pálinka"* megnevezést halljuk, akkor a szilvaágyra mint alulra kiterített alapra gondolunk, amelyen mintegy „fekszik" az ital.

Mivel minden nyelvi jelnek van jelentése, ezért **a jelentés változásának leírása** a következő nyelvi szinteken lehetséges: 1. morfémaszint, ahol kitüntetett szerepe van a szónak; 2. a szerkezet szintje, ahol a mondatnak van kitüntetett szerepe; 3. a szöveg szintje. A mondat bármilyen változása jelentésváltozás is. Egy *nem* tagadószó beiktatása megváltoztatja a mondat jelentését. A modalitás különböző eszközei (modális segédigék, partikulák, toldalékmorfémák) mind a mondat jelentésének megváltozását idézik elő. A szófajváltás, a vonzatok megváltozása szintén a mondatjelentés megváltozását jelentik. Mivel azonban a jelkapcsolatok jelentését általában levezethetjük összetevőik jelentéséből, a mondatjelentés változását a szójelentés változásához köthetjük, s ezért e fejezetben nem tárgyaljuk. S noha a mondatnak és a szövegnek is van valóságvonatkozása, tehát jelentése is, amely megváltozhat, mégis a legegyértelműbb leképezés nyelvi jel és valóságelem között a szó szintjén található. Ezért minden jelentéstörténeti leírás középpontjában a szó áll.

2. A szóalak – jelentés kapcsolat változásai, a jelentésváltozások típusai

A változás szemantikai lényege alapján egy **funkcionális osztályozás** a változások alaki és jelentésbeli összefüggését tárgyalja. Ezen osztályozás szerint a következő típusokat állapíthat-

juk meg: 1. Megmaradhat az alak és a jelentés is. Ebben az esetben nincs jelentésváltozás (ez logikusan felállítandó csoport, de aligha találnánk olyan példát, amelyik illik bele, tekintve a nyelv folytonos változását). Egyalakú és egyjelentésű szónak tűnik pl. a *ködmön*, de aki Móra Ferenc Kincskereső kisködmönét olvasta, annak számára a szóhoz az alapjelentésen (denotatív jelentésen) túl a szóhangulat konnotációi tapadnak. Az alak és a jelentés megmaradásának inkább megfelelnek a speciális használatú szakszavak és az összetett szavak (*favágó*, HB. *birsagnop*), de a jelentés átalakulása ezekben is érvényesül (*kézirat* 1. 'kézzel írott szöveg <szemben a nyomtatott szöveggel>', 2. 'bármilyen technikával létrehozott [kézzel írott, írógéppel írott, szövegszerkesztővel kinyomtatott vagy akár csak elektronikus formában létező] szöveg, amely alapján a nyomtatás történik'). – 2. Megmarad az alak és változik a jelentés (részletesebben l. **2.1.**). 3. Változik az alak, de a jelentés ugyanaz marad. E csoportba sem nagyon lehet egyértelmű példákat találni. Az olyan jelenségek, mint a szóösszerántás: *(kegyelmed →) kend, (tekintetes →) téns, (Isten úgy segéljen →) Isten uccse* vagy a szórövidítés: *(paradicsom →) pari, (meglepetés →) meglepi* a denotatív jelentés szempontjából jelentésváltozás nélküliek. Ám a szóhangulat változása miatt e példák is átvezethetők a következő csoportba. – 4. Változik az alak is, a jelentés is (részletesebben l. **2.2.)**.

2.1. Változatlan alak – változó jelentés

2.1.1. A hangtani alak állandósága – új jelentés kialakulása

Ez a **poliszémia** területe, mert az egyes további jelentések összefüggnek egymással, egy alapjelentés ágazik el, s ezáltal új jelentések alakulnak ki, melyek az alapjelentést szűkítik vagy bővítik (pl. *papír* 1. 1595 'növényi rostokból gyárilag készült vékony lemez, lap: íráshoz, csomagoláshoz', 2. 1843 'irat, iromány', 3. 1844.: 'értékpapír'). De az új jelentés esetenként oly mértékben el is távolodhat az eredeti jelentéstől, hogy az adott szinkróniában élő nyelvhasználó számára a két jelentés közötti összefüggés már nem evidens (*toll* 1. 'madártoll' 2. 'íróeszköz'). Ez az „álhomonímia" területe. Jelentéstörténeti szempontból a poliszémia és az álhomonímia nem különbözik egymástól, csupán a szinkrón nyelvszemlélő érzékeli eltérően a jelentések összefüggését.

2.1.1.1. Hasonlóságon alapuló névátvitel

A folyamatban a nyelv gazdaságosságra törekvése mutatkozik meg: az egyik dolog nevével egy másik dolgot is megnevezünk **(metafora).** A névátvitel alapja a **hasonlóság,** vagyis az a tény, hogy a két jelölt jelentés-összetevői részlegesen megegyeznek: ahogy füle van az embernek, úgy füle lehet a csészének és fazéknak, mert mindkettő [+OLDALT VAN], mindkettő [+LEKEREKÍTETT], mindkettő [+MEGRAGADHATÓ], ahogyan lába van az embernek, úgy lába lehet a hegynek, mert mindkettő jelentés-összetevői között megtalálható a [+ALUL VAN]; a búzaszem, a borsószem, a szőlőszem az emberi szemet mintázza: [+APRÓ, +KEREK].

2.1.1.2. Együttes előforduláson alapuló névátvitel

A névátvitel alapja lehet az együttes előfordulás, érintkezés is **(metonímia).** Az *iskola* szó jelentheti magát az oktatást *(az iskola szeptemberben kezdődik)*, jelentheti azt az épületet, ahol tanítás folyik *(az iskola a sarkon áll)*. Jelentheti továbbá a tanításban résztvevő diákokat és oktatókat együtt mint intézményt *(az egész iskola kivonult)*. Jelentheti bizonyos tanok összességét is (nyelvészetben: *prágai iskola*), vagy akár művészi irányzatot is (festészetben: *római iskola*). Mi az alapja a példa jelentésátvitelének? Az, hogy az oktatás valahol folyik (helyi érintkezés), valakik részt vesznek benne (rész-egész viszony), jelenti az oda köthető tevé-

kenységet és annak eredményét (okozat, következmény). A névátvitel alapja tehát az egy fogalomkörbe való tartozás, illetőleg ennek bővíthetősége.

2.1.1.3. Jelentésátvitel

Nemcsak a név vihető át egyik dologról a másikra, hanem a jelentés is. A **jelentésátvitel** alapja az, hogy eltérő jelentésű két szó részben hasonló hangzású alakja között az emberi elme asszociációs kapcsolatot létesít. Az *ildomos* jelentése eredetileg ’gyors, ügyes’, majd ebből ’okos’ (a Bécsi kódex ebben a jelentésben használja). A feledésbe merülő szót a nyelvújítók felélesztették, és az *illedelmes* hatására az ’illendő’ jelentéssel ruházták fel (a szó tehát azonos maradt, csak jelentése változott meg). Gyakran találunk szóalakok hasonlóságán alapuló jelentésátvitelt (alkalmi) eufemizmusokban: *basszus!, az iskoláját!* (*az istenit!* helyett), *a teremburáját!* (*a teremtőjét!* helyett), *elmegyek pislantani* (= vizelni), újításokban: *küldj egy emilt!* (= elektronikus levelet). Esetenként téves értelmesítés adja a jelentésátvitel alapját (**népetimológia**): az ismeretlen szót, vagy annak egyik tagját értelmesítik a nyelvhasználók (gyakran a játékosság, a humor forrásaként): *agronómus → ugrómókus, hozsanna a magasságban → uzsonna a magasságban, Diogenész → dió Dénes, petrezselyem → péterselyem* stb. (Apor Péter 1736-ban befejezett Metamorphosis Transylvaniae-jában az általa *baróká*-nak ismert parókát *bak róka*-ként értelmesíti, a szintén újmódi *huncfut*-ot pedig *húsz font*-nak.) A jelentésátvitel további eljárása a **tapadás:** egy szószerkezet vagy összetétel egyik tagja az egész helyett lesz használatos: *tokaji bor → tokaji, napnyugat → nyugat, farkas állat → farkas* (l. még a szókészlet-történeti fejezetben: **V. 3.2.3.3.**).

2.2. Változó alak – változó jelentés

Ez a csoport a leggazdagabb példákban, hiszen a nyelv története során a legtöbb szó kisebb-nagyobb mértékben alakilag is megváltozott. A **2.1.** csoport példái tehát ide is tartozhatnak. Ám van néhány speciális eset, amelyekben az alaki változás a tendenciaszerű változásokon túlmutató átalakulást mutat. E csoport jelentésváltozásai közé tartozik a **szóhasadás**. Ez nem más, mint a szóalak kettéválásából eredő, azt kísérő jelentéskülönbség. A *vacok* ’rongyos ruha’ (1618) jelentéséből könnyen alakulhatott a *vacak* ’értéktelen holmi, limlom’ (1829) jelentése, majd a szó melléknévi használata. A ’háznép’ jelentésű szláv eredetű *család* kétirányú kiegyenlítődése *család ~ cseléd* változatot hozott létre, a 16. században még azonos jelentéssel. Az elavuló, majd a nyelvújítás korában felelevenített *család* vette magára a ’família’ jelentést, s a köznyelvben a *cseléd* egyre inkább a ’szolga, háziszolga’ jelentést vette fel. A török eredetű *kalauz* ’ismeretlen helyen utat mutató személy’ *kalóz* alakváltozata a török hódoltság idején kapta meg az ’útonálló, rabló’ jelentést. Alak és jelentés is változhat, amikor egy **szókapcsolatból összetétel** lesz. Az *atyám fia* szerkezet jelentette a régi nyelvhasználatban a ’testvér’-t. (A *testvér* első adata 1650-ből való.) A szerkezet *atyafi*-vá zsugorodik, de ezzel párhuzamosan jelentése kitágul, ’rokon, felebarát’ lesz, majd még általánosabbá válik: *egy atyafi* ’valaki’. Végül e csoportba tartoznak a **tudatos szócsonkítás** példái (*professzor → prof, tulajdonos → tulaj* stb.). Ezek látszatra csak hangulati különbséget mutatnak, de nem cserélhetők ki egymással minden szituációban (nem mondhatom a *Tulajdonosi Testület* helyett, hogy a „*Tulajok Testülete*”). A nyelvújítás során ily módon alkotott szavak mai jelentése lényegesen elválik a csonkítatlan szó jelentésétől (vö. *címer → cím, cikkely → cikk, gépely* ’emelőgép <bányában>’ *→ gép*) (l. még a szókészlet-történeti fejezetben: **V. 3.2.3.4.**).

3. A jelentésváltozás irányai
3.1. A szűkülés

Mivel egy adott szó alapjelentése a legáltalánosabb jelentés, ebből következik, hogy a jelentés változásának fő iránya a **szűkülés**. Ez azt jelenti, hogy minden egyes további jelentés egy adott irányba szűkíti, specializálja a meglevő alapjelentést. Az *édes* szó az *íz* főnév *-s* képzős változata *(ízes ~ ézes).* Jelentése: '<valamilyen> íze van' → 'ehető, iható, ízérzettel élvezhető'. Gondoljunk ilyesféle példákra, mint: *édesvíz* (↔ *sósvíz*), *édeskáposzta* (↔ *savanyú káposzta*). A szó mai legáltalánosabb jelentése ('a cukor ízéhez hasonló') az alapjelentés leszűkítése egyetlen ízérzetre. A *ház* szó jelentése a HB.-ben még általános: 'lakóhely'. Mai legáltalánosabb jelentése egyértelmű szűkülés: 'lakóház, épület'. Az *állat* szó az *áll* 'fennáll, létezik' szó származéka. Korábbi általános jelentése: 'ami fennáll, ami van, adott helyzet, valóság' (ebbéli jelentésében használja a Bécsi kódex.). Bizonyos jelzős szerkezetekben *(asszonyi állat, barom állat, oktalan állat)* a szó jelentése leszűkült, a változás menete: 'létező dolog' → 'élőlény' → 'nem növény, nem gomba, nem ember élőlény'. A *tehén* eredeti jelentése 'szarvasmarha'. A régi *tehénpásztor* jelentése 'marhapásztor', a *tehénhús*-é 'marhahús' (a *marhahús* csak 1764-ből adatolható). A *tehén* szó jelentésszűkülése (→ 'nőstény marha') a *marha* 'vagyon' → 'lábasjószág' jelentésátalakulását (amely egyébként szintén jelentésszűkülés) követően történt meg, s ekkor a *marha* vette át a *tehén* addigi 'szarvasmarha' jelentését. A *bűz* eredetileg mindenféle szagot jelenthetett, majd leszűkült a 'rossz szag' jelentésre (keleti nyelvjárásainkban ma is őrzi a korábbi semleges jelentést, hiszen ellátható pozitív jelzővel is: *jó bűzű* 'illatos'). Az *óra* jelentheti az időtartamot, az ezt mérő szerkezetet, de ennek a szerkezetnek a számlapját is. A vadászrepülők nyelvhasználatában *(„Ellenséges gép egy óránál!")* az *óra* jelentése csupán a számlapra utal, (amely ebben a kontextusban általában a teret és az alapvető irányokat szimbolizálja). A szűkülés tehát a jelentésviszony szintjén értelmezendő: az új jelentés az eredeti jelentésnek csak bizonyos elemeit viszi tovább. Ettől független a jelentések számának gyarapodása, amely a jel kiterjesztését jelenti újabb és újabb dolgok megnevezésére (metaforikus vagy metonimikus alapon).

A **jelentés bővülése** ritkább jelenség: a jelentés fogalmi összetevőinek gyarapodását jelenti. A *kontár* eredeti jelentése 'céhen kívüli iparos'. Ez magával hozta a [−HOZZÁÉRTÉS] jelentés-összetevőjét → 'valamihez nem értő ember' jelentés alakult ki. A *veres* eredeti jelentése 'véres'. A [+VÉRHEZ HASONLÓ (SZÍNŰ)] jelentés-összetevő kibővíti a jelentést a színek tartományára, majd az alapszín árnyalataira is.

3.2. Konkrét → absztrakt irányú jelentés-eltolódás

A jelentésváltozás alapiránya a **konkrét → absztrakt** irányú jelentés-eltolódás is. Ez történetileg érthető: az ember először a konkrétumot nevezi meg, majd ebből névátvitellel az elvont fogalmakat. E területen is érvényes, hogy a korábbi (konkrét) jelentés nem szűnik meg, hanem csak esetenként adja át a helyét az absztrakt jelentésnek, így alkalomszerűen érvényesül hol az egyik, hol a másik jelentés. Az emberi nyelv a beszéd szerve, s így az ezt jelölő szó *(nyelv)* alkalmazható lett a beszélés egészére, majd a mögötte levő rendszerre is. Meglehetősen sok emberi testrész neve vonódik át absztrakt területre, pl. *fej* (→ 'kezdet <térben, időben>' a *forrás feje, hét-fő*), *derék* 'a test középső része'(→ 'középső rész': a *sereg dereka,* → a *tél dereka*), *szív* (→ *jószívű* 'kedves') stb. A szűkülés fent említett példái közül az *édes* megkaphatja a 'szeretett, kedves' jelentést *(édes fiam, édes barátom);* a Domonkos-kódex (11) *Kezde az ev zentsegenek edes illatya myndenfelevl ky evtletny* 'kezde az ő szentségének édes illatja mindenfelől ki ömleni' példájában a szó az érzékeken túli, elvont vallási tartalommal telítődik. A vallás gondolatvilága egyébként is sajátos terület, mivel a vallási fogalmakat antropomorfizmusokkal próbáljuk meg érzékeltetni: az *Atyaisten*, *Fiúisten* az emberi

család mintáját követi, a hívők közösségére alkalmazott *nyáj, akol, juhok, pásztor* egy pásztortársadalom szókincsét metaforizálja.

A jelentésváltozás fordított irányban is megtörténhet (**absztrakt → konkrét** irányban), bár ez a ritkább, s leginkább az elvont jelentésű képzőt tartalmazó szavak esetében történhet. A szűkülés példái között említett *állat* 'nem ember, nem növény, nem gomba élőlény', az *élet* 1584-ben feltűnő 'gabona' jelentése az *-at/-et* képzősek példái, a *vetés, tojás, értekezés* stb. az *-ás/-és* képzővel jöttek létre és alakultak át jelentésükben konkrétumot jelölővé.

3.3. A jelentésváltozás érzelmi és hangulati összetevői

A legtöbb jelentés nem idéz fel bennünk érzelmeket, nem fűződnek hozzájuk affektív elemek, vagyis semlegesek. De számos szójelentésnek lehet **érzelmi, hangulati összetevője**, mely nyelvhasználónként változhat. Mást jelent a *biciklitúra* annak, aki éppen most jött haza egy ilyen túráról, mint annak, aki sosem vett részt ilyenen. Mást jelent a *lakáshitel* annak, akinek sosem volt, és mást annak, aki a kamatok terheit nyögi. A nyelvhasználók egyéni története, szubjektív viszonyulása áthatja a fogalmakat, melyek ezáltal közösségi szinten **pejoratívvá** (rosszallóvá) vagy **melioratívvá** (szépítővé) válhatnak. E jelenség tárgyalásában tehát, miközben nem könnyű elvonatkoztatni a szubjektív érzésektől, mégis megtalálhatók azok a momentumok, amelyek alapján a szóhangulat változásának objektív összetevői megállapíthatók. Az első ilyen a szó **hangalakja**. Ha valakinek a *rokonsága* helyett a *pereputtyát* emlegetik, az pejoratív megközelítés. A *retyerutya*, a *tohonya*, a *böszme* stb. hangalakjukkal is a csekélyebb értékűséget vetítik elő. A szójelentésben megjelenő fogalom ki van téve a **társadalom értékítéletének.** Az ebben az értékítéletben megfogalmazódott hullámzás szintén ellenszenvessé, illetőleg kedveltté tehet bizonyos szavakat. Egyes foglalkozások, tisztségek, rettegett hatalmasságok megjelölése válhatott így pejoratívvá: *pribék* ('ellenségtől átállt személy' → 'rabló, útonálló' → 'mindenre kapható, elvetemült alak'), *szatócs* ('<kis>kereskedő' → 'kisszerűség'), *vandál, török, tatár* (a pusztítás képzete tapad hozzájuk), *diktátor, despota, vezér* stb. Ezzel szemben a *munka* (eredeti jelentése 'szenvedés, gyötrődés') jelentéséből a negatívum kikopott, s ezért pozitív jelzővel is használható: *kiváló munka*. E társadalmi hullámzásban folyamatosak az átértékelések (vö. az ÉKsz. 1972-es és 2003-ban megújított változatában: *kereszténységszocializmus:* 1972 „A munkásmozgalmat az egyház befolyása alá vonni igyekvő polgári politikai irányzat", 2003 „A keresztény értelemben vett társadalmi igazságosságot hirdető, a társadalmi egyenlőtlenségek áthidalására, a szociális problémák orvoslására törekvő politikai irányzat és mozgalom"; *középosztály:* 1972 „Tőkés társadalomban a két alapvető osztály között elhelyezkedő jómódú kispolgárság és értelmiség", 2003 „Magát és családját saját erejéből, munkájából tisztes színvonalon eltartani képes személyekből álló széles társadalmi csoport, réteg").

4. A jelentésváltozások okai

A jelentés változása része a nyelv általános változásának. S ahogy a nyelvi változás alapvető oka és célja a kommunikáció biztosítása a változó társadalomban, úgy a jelentések változása is a nyelvi elemek közlésbeli alkalmazhatóságának fenntartását célozza. Az alapvető ok azonban részekre bontható: a jelentésváltozás külső tényezője az ember, a társadalom, belső tényezője pedig a nyelv(i rendszer).

4.1. A külső tényezők

A **külső tényezők** közül elsőként említendő a **társadalom viszonyainak és a kultúrának a változása**. A német eredetű *polgár* szó eredeti jelentése 'városlakó'. Az 'állampolgár' jelentést csak 1787-től tudjuk adatolni. Ez a jelentés vált főjelentéssé 1948-ig. Ezután a szó (a ko-

rabeli uralkodó ideológia hatására) devalválódott, jelentése a pejoráció irányába csúszott (vö. *kispolgár, polgári csökevény*). 1990 után a szó politikai hívószóvá vált, a *polgári társadalom, polgárőrség, polgárbarát* stb. semleges vagy melioratív jelentést sugallnak. A kereszténység felvétele változtatta meg a *harang* eredeti 'jeladó üst' jelentését, s tette mintegy szakrális hangszerré. Az anyagi kultúra megváltozása idézett elő jelentésváltozást a már említett *ház* vagy az *ágy* esetében is. Szintén a külső tényezők közé tartozik a nyelv használóinak törekvése a gazdaságosságra. A **nyelvi ökonómia** az alapja a poliszémiának: az újabb és újabb dolgok megnevezésére az emberi gondolkodás felhasználja a konkrét → absztrakt, illetőleg absztrakt → konkrét irányú jelentésváltozásokat, továbbá a névátvitel különböző formáit (*sapka:* 1531 'fejfedő' → 1918 'zárófedél, kerek védőburkolat', *kacsa:* 1548 'lapos csőrű, jól úszó szárnyasfajta, réce, ruca' → 1951 'vizelőedény betegek számára').

Részben külső, részben belső tényezőnek tekinthető a **motiváció megváltozása**. A szó és a dolog közötti összefüggés ugyanis lehet motiválatlan (konvención alapul az összefüggés: *asztal*), és lehet motivált alakilag (motiválóerő a szerkesztettség: *asztalos, asztalfiók, ebédlőasztal*), illetőleg szemantikailag (motiválóerő a hangutánzás, hangfestés: *kakukk, zsong*). Ha a szóképzés, az összetétel elhomályosul a nyelvhasználók tudatában, eltűnik a motiváció, s ezáltal átalakul a jelentés is. A *jószág, ország* (← *uru* 'úr' + *ság*) képzős alakok, képzőjük azonos a *-ság/-ség* képzővel. A *mező* a *mez* ('ruhát ölt') igetőnek az igeneve '(füvet) öltő <föld>' (vö. *meztelen*), de a virágos mezőről ma már nem a 'felöltözöttség' jut eszünkbe. A *lábas* eredetileg lábakon álló főzőedényt jelentett. A megváltozott használat következtében eltűntek a lábak, a név megmaradt, de már motiválatlanul. A jelentés pedig [−LÁBAKON ÁLLÓ]-ra módosult. Az összetétel elhomályosulhat: a *jó + ember → jámbor* 'jó ember'; (mn. 1495 'istenfélő') → 1795 'bárgyú'; *nő + ember → némber* Bécsi k. 'nő, asszony' → 1840 'megvetett nőszemély' – ezekben az összetételekben jól látszik a jelentés-eltolódás s vele a motiváció elhalványulása.

4.2. A belső tényezők

A jelentésváltozás **belső tényezői** között a nyelvi rendszer tagjainak egymásra hatását kell megemlíteni. Ide tartoznak a már tárgyalt jelentésátvitel példái, melyekben a szóalakok hasonlósága adja a jelentésváltozás alapját. Szintén belsőleg motivált jelentésváltozás következik be, ha egy szinonimasorba új tag illeszkedik. Ezáltal az egész jelentésmező átalakulhat. A 'nagyon kiváló' jelentésre a szlengben újabban használják a *király* szót. Ennek megjelenése az eddigi szleng *frankó, baró* stb. 'kiváló' szavainak jelentését tolja el, s így a szlengben a korábbi szavak mintegy korjellemzővé válnak (a *kasa* 'kiváló' például az 1960-as évek budapesti szlengjére utal). A színnevek közé belépő *pink* nemcsak sajátos szín, s így újraosztja a színskálát, hanem (női) életérzés is (vö. „*Pink*.hu – a világ női szemmel"). A 21. század elejétől adatolható *punnyadt* olyan összetett jelentéssel rendelkezik ('unott, enervált, laza, unalmas, lepukkadt' stb.), amelynek nincs megfelelője a szinonimarendszerben, egy adott jelölésbeli űrt tölt be, joggal ragadt meg tehát a szókészletben. Ez a tulajdonsága elvezet a belső tényezők egy újabb fontos eleméhez: a nyelvi gazdaságossághoz. A nyelvhasználók gazdaságosságra törekvése (egységben a nyelvi kreativitással) csak ritkán teremt új szavakat, sokkal inkább új jelentéseket hoz létre, fenntartva a poliszémiát.

5. Az alak és jelentés változása alapján létrejött (szemantikai) csoportok

A nyelv története során az alak is, a jelentés is megváltozhat. Alak és jelentés történeti összefüggésében megkülönböztetünk egyalakú, hasonló alakú és különböző alakú morfémákat. Az alakot keresztezi a jelentés, amely lehet ugyanaz, lehet hasonló, lehet különböző és lehet ellentétes is. Az így, a történeti jelentésváltozással létrejött csoportokat a következők jellemzik.

5.1. Egy alak, egy jelentés

E csoport esetében sem az alak, sem a jelentés nem változott a nyelv története során. Amint fentebb már jeleztük, a teljes helyben maradás nem jellemző a nyelv egyetlen részrendszerére és jelére sem. Leginkább a szóösszetételek tartozhatnak ide, hiszen ezek nagy részében működik a jelentésmegadásnak az a formája, amely a speciest a genusból a differencia specificaval definiálja, egyértelműsítése tehát szerkezetileg van adva: *hűtőszekrény* (’az a szekrény, amely hűtésre szolgál’ < *szekrény* ’az a bútor, amelyben tárolunk valamit’ < *bútor* ’lakóház kényelmi berendezéséhez szolgáló tárgy’); *kapucsengő* (’kapun levő csengő’). Szintén ide tartozik a szakszavak egy része: azok, amelyek kitörnek a szűk szakmai körből, és ugyan a standard részévé válnak, de speciális jelentésük megőrződik (*zongora*, *dikics* ’bőrvágó, talpkerekítő görbe kés a csizmadiáknál’). Egyjelentésűek maradhatnak egyes jövevényszók is (*ceruza, cigaretta* stb.).

5.2. Egy alak, több összefüggő jelentés

E csoport esetében az alaki változás elhanyagolható, viszont az alapjelentéshez újabb jelentések alakulnak ki. Ezek az alapjelentés egyes jelentés-összetevőit elhagyják, esetenként új összetevővel specializálják azt. Szemléltető példaként vegyük a bizonytalan eredetű, de a magyarba valószínűleg az ótörökből vett jövevényszót, a *szárny*-at. Az alaki változás még az ősmagyar korban létrehozta a ma is élő *szárny* alakot. Alapjelentése: ’állat oldalt kiálló testrésze’. A fő jelentés-összetevők [+MOZGATHATÓ, +KÉT OLDALT KIÁLLÓ, +REPÜLÉST SEGÍTŐ, +RÉSZ]. A további jelentések (az ÉKsz. alapján): 1. ’repülőgép alkotórésze’ [−MOZGATHATÓ], 2. ’oldalt el- vagy kiálló rész (a tüdő két ~a)’ [−REPÜLÉST SEGÍTŐ], 3. ’épületnek a középtől jobbra vagy balra nyúló része’ [+ÉPÜLET, −MOZGATHATÓ, −REPÜLÉST SEGÍTŐ], 4. csapat arcvonalán a jobb, illetve a baloldali rész [+ CSAPAT, −MOZGATHATÓ, −REPÜLÉST SEGÍTŐ]. A *-ság/-ség* képző eredeti jelentése: ’domb, halom’. E jelentésből fejlődik a ’sok valamiből, tömeg’ *(erdőség),* majd ebből az ’azonos státuszú emberek tömege’ *(katonaság, parasztság),* amely már elvont értelemben is használható. Azt látjuk tehát a két példa alapján, hogy az alapjelentés jelentés-összetevőiből a további jelentések bizonyosakat megőriznek, másokat elveszítenek, s helyettük új összetevőket vesznek fel. Eme **többjelentésű** morfémák jelentései egymástól el is távolodhatnak (divergencia), olymértékben, hogy szinkrón kompetenciával közös eredetük nem, vagy alig ismerhető fel (álhomonimákká válnak).

5.3. Egy alak, több összefüggéstelen jelentés

Hagyományosan **azonos alakú szavaknak** (homonimák) szokás nevezni az ide tartozókat. Esetükben az alaki változás konvergens (összetartó) irányú volt, és az eredeti jelentést őrizve az alak azonossá vált: *hány* (kérdő névmás) ~ *hány* (ige), *árt* ’kárt okoz valakinek’ ~ (bele)*árt*(ja magát) [← 1512 k. *átt*] ’illetéktelenül beleavatkozik’, *vár* (ige) ~ *vár* (főnév)0 stb. Homonimák létrejöhetnek úgy is, hogy a szókölcsönzés beemel a nyelvbe egy ugyanolyan alakot, mint amilyen már korábban is létezett (így sorolódott az *ár* ’100 m^2-nyi területmérték’ a meglevő finnugor, illetve ugor eredetű *ár*-ak mellé).

5.4. Egy alak, több ellentétes jelentés

A mai ellentétesség egykori jelentésfejlődés eredménye is lehet: bizonyos jelentés-összetevők hasonlósága végső soron ellentétes jelentéseket eredményezett, az ellentétesség állandósulhatott, a szó mai jelentése lényeges ellentétben áll egykori jelentésével: *kacér* 1. ’eretnek’ →

’szodomita’ → 2. ’tetszeni vágyó’, *trágya* 1. ’fűszer, csemege, ízesítő’ → ’amivel az ételt meghintik’ → ’amivel a földet meghintik, ízesítik’ → 2. ’háziállatok ürülékének alommal való keveréke’.

5.5. Több hasonló alak, egy jelentés

Ide az **alakváltozatok** tartoznak. Mivel a magyar irodalmi nyelv és az ezen alapuló köznyelv nem egyetlen nyelvváltozatból, hanem több regionális változat együttműködésével alakult ki, bizonyos regionális változatok a standardban egyforma vagy csaknem egyforma erővel érvényesültek. Lényeges megszorítás, hogy ezeket mind egyetlen nyelvváltozaton (a standardon) belül kell értékelnünk *(fel ~ föl, veder ~ vödör, lenn ~ lent, zsemle ~ zsömle, szeg ~ szög, követelőzik ~ követelődzik),* ma már nem vehetjük ide a változatok köznyelvi – nyelvjárási eltéréseit (*bükk ~ bikk, kereszt ~ köröszt* stb.). (Noha a *fel ~ föl* és társai a normatív nyelvhasználat változatai, egyes esetekben a szóhangulat – például *zsömle, seper* – mégis csak népies jellegű.)

5.6. Több hasonló alak, több összefüggő jelentés

Ez a csoport a szóhasadás csekélyebb fokát mutatja. Az ide tartozó morfémák esetében az alaki hasonlóság a szinkrón nyelvhasználó számára is felismerhető, s a jelentésbeli hasonlóság ezt a felismerést támogatja **(megosztott jelentések)**. A *kavar ~ kever, karom ~ köröm* mindkét tagban megőrzött alapjelentése csak intenzitásbeli különbséget tartalmaz. A *bozótos ~ bozontos* szópár közös jelentéseleme a [+KUSZÁLTSÁG]. E csoport (megosztott jelentések) mintegy átmenetet képez a nyelvi változásban a következő csoport felé.

5.7. Több hasonló alak, több összefüggéstelen jelentés

Ide azok az **elkülönült jelentések** tartoznak, melyek esetében a szóhasadás oly mértékben előrehatolt, hogy az átlagos nyelvhasználó számára a szóalakok hasonlósága már nem idézi fel az egykori jelentés-összefüggést. Míg a *karom ~ köröm, kavar ~ kever* egymással felcserélhető a mondat értelmének változása nélkül, a *jóság ~ jószág, uraság ~ ország (← uruság), csekély ~ sekély, csillog ~ sajog* stb. példáiban nem alkalmazhatjuk a felcserélhetőség tesztjét.

5.8. Több hasonló alak, több ellentétes jelentés

Az **5.4.** pontban említett *trágya* szóhoz hangalakjában hasonlít a *drazsé*. Azonos alapra vezethetők vissza (latin. *tragemata* ’csemege, nyalánkság’), alaki hasonlóságuk azonban csak az etimológus számára nyilvánvaló, nem úgy a jelentésbeli ellentétesség. A *nő* és a *némber* azonban minden nyelvhasználó számára közös ős hasonló alakjai, egykori semleges jelentéssel, ma a jó/rossz, illetőleg a semleges/rossz jelentés-elkülönülés példái.

5.9. Több különböző alak, egy jelentés

Az *arc ~ ábráza*t, az *év ~ esztendő,* a *kutya ~ eb, öreg ~ vén* szópárokban teljes a denotáció (az ide tartozó elemek a mondatban egymással kicserélhetők az értelem megváltozása nélkül), különbség csupán az asszociatív összetevőkben mutatkozik. E csoport esetében is fontos megjegyezni, hogy a példák csak azonos nyelvváltozaton belül érvényesíthetők. Ki kell zárni tehát az ún. exonimákat *(Bécs ~ Wien),* hiszen ezek két különböző nyelv eltérő megformálásai ugyanarra a denotátumra, illetőleg az ún. heteronimákat (*fakanál* ~ palóc *varëcska*), mivel ezek két különböző nyelvváltozat szavai.

5.10. Több különböző alak, több összefüggő jelentés

E csoport két alcsoportra bontható. Ide tartoznak egyrészt a **rokon értelmű szavak**. Ezek esetében a különböző alakú szavak jelentésjegyeiben nagyfokú egyezés található, de a szinonímia mértéke kontextusfüggő módon viszonylagos (nem ugyanaz a denotáció): az *imád* és a *rajong* nagymértékben egyezik, de aki rajong egy popsztárért, az még nem imádja (még ha azt állítja is), a *ránc* és a *redő* jelentésében egyaránt benne van a [+GYŰRŐDÉS], de akinek *ráncos* az arca, arra nem mondjuk, hogy *redős*. A rokon értelmű szavak egy részére jellemző a fokozatkülönbség, intenzitáskülönbség: *szalad – fut – rohan – száguld*.

E csoportba tartoznak továbbá a **mezőösszefüggések**. A szavak rendezett részhalmazai ugyanis szómezőket alkotnak, amelyek a megfelelő fogalommezőknek felelnek meg. Kiegészítik egymást, egy mező részei. Az, hogy mi tartozik azonos mezőbe, részben embervoltunkból adott (pl. *fül, orr, szem* – az *arc* részei), másrészt kultúrafüggő. Minden nyelvközösségnek van ugyanis valamilyen egyetemes, világösszességre vonatkozó szemlélete, amelyet a maga nyelvében sajátosan artikulál (a gyümölcsök felsorolását egy magyar így kezdené: *alma, körte* stb., egy trópusi ember pedig nagy valószínűséggel így: *banán, kókuszdió* stb.). A mezőösszefüggések változásai a jelentések komplex világát érintik: a jelentések nem szavanként változnak, hanem a szavak összefüggés-rendszere változik meg a kultúra megváltozása következtében.

A jelentésmező **bővülhet** és átalakulhat. A szómező bővülésére jó példa lehet a ’szűkebb emberi lakóhely’ fogalomköre. A *ház* és az *ágy* alapnyelvi eredetű, ez bővül a törökből jövő *szék*-kel, majd a szlávból jövő *asztal*-lal. Tovább bővül a vándorszó *szekrény*-nyel, a latin eredetű *almárium*-mal, majd a német eredetű *firhang*-gal (ezt váltja fel a belső alkotású *függöny*). A magyar színnevek története is jól mutatja ezt a bővíthetőséget: az alapnyelvből örökölt színnevünk a *fehér* (benne a színek összessége) és a *fekete* (benne a szín teljes hiánya). Ez bővülhetett még az ősmagyarban a világost általában jelentő *szőké*-vel és a *szürké*-vel, továbbá a (barnás színt jelölő) *fakó*-val. Eme nyelvtörténeti időszak belső alkotása lehet a középső színt jelölő *piros ~ veres*. Majd (talán a szivárvány folytonosan látható színskálája hatására is) bővül a rendszer a jövevényszó *sárgá*-val, *zöld*-del és *kék*-kel. Az ómagyar korban bővül a mező a *violá*-val, a *rózsaszín*-nel, a *rőt*-tel, a *pej*-jel és a *barná*-val. Majd a *narancs* és a *citrom* szó átvételével megjelenik a *naranssárga* és a *citromsárga*. Az *indigó* a középmagyar kor átvétele, a *keki* a 20. század elején bővíti a mezőt. A *pink* meg még a 2003-as ÉKsz.-ból is hiányzik.

A jelentésmező **átalakulására** példaként vegyük először az ’igazgatás’ mezőjét. 1990 előtt egy központilag, felülről irányított tanácsrendszer létezett, melynek fogalmi elemei a következő nyelvi jelekben objektiválódtak: *tanács, tanácselnök, tanácstitkár, tanácstag, városi tanács, megyei tanács, végrehajtó bizottság* stb. Az igazgatás önigazgatássá válása 1990 után megtörtént, új fogalmi készlet s ennek megfelelő jelkészlet jött létre, illetőleg újult meg, s változott meg a szó- és jelentésmező is: *önkormányzat, polgármester, önkormányzati képviselő, képviselő-testület, jegyző, körjegyző* stb. A következő példa legyen a sport világából: a labdarúgás 1950-es, 60-as éveiben a labdarúgócsapat szerkezete a következő posztokat (és megnevezéseket) ismerte: *kapus, hátvédek (jobb~, közép~, bal~), fedezetek (jobb~, bal~), összekötők (jobb~, bal~), csatárok (jobbszélső, balszélső, középcsatár)*. Ebben a rendszerben a posztok meglehetősen merevek voltak, kevesebb mozgás jellemezte a játékot. Ennek a fogalmi mezőnek felelt meg a szavak mezője is. A 21. század elejére a játék lényegesen átalakult: felgyorsult, a rögzített posztok eltűntek, a csapat tagjai egyaránt kiveszik részüket a támadásból és a védekezésből. A fogalmi mező átalakulását jelzi a szómező átalakulása is: *kapus, védők, védekező és támadó középpályások, csatár* (általában egy fő).

5.11. Több különböző alak, több összefüggéstelen jelentés

Az összefüggéstelen szavak – *asztal, fecske, zümmög* stb. – között nincs jelentéstani kapcsolat, így a jelentésváltozás szempontjából ez értelmezhetetlen csoport.

5.12. Több különböző alak, több ellentétes jelentés

E csoport tagjait szokás antonímáknak nevezni. Ezek egyik csoportját a **kizáró ellentét** jellemzi: az ellentétes jelentésű szavakban nincs azonos jelentés-összetevő: *élő* ↔ *holt, okos* ↔ *buta, könnyű* ↔ *nehéz, gyors* ↔ *lassú*. Ezek jelentése nem alakulhat át a másik, az ellentétes irányba, jelentéstörténetileg állandók. A másik csoportot a **fokozati ellentét** jellemzi: a szélső pólusok közé átmeneti fokot mutató jelek helyezhetők el. A *hideg* és a *meleg* közé beiktatható a *hűvös* és a *langyos*, a *szegény* és a *gazdag* ellentétébe az *ágrólszakadt* és a *tehetős*. Léteznek tehát jelentésmezők, melyeknek rendszerében megférnek a fokozati ellentétet képviselő jelentések, s amelyek újabb átmeneti alakokkal bővíthetők.

6. Az egyes nyelvi szinteken jellemző jelentésváltozások

6.1. A fonémaszint

A **fonémáknak** nincs jelentésük. Éppen ezért a hangok szintjén nem beszélhetünk jelentésváltozásról. A hangok jelentéssel való felruházása a szubjektív önkény területe, melynek nincs szociális állandósága. Az, hogy Rimbaud az *i* hangban bíbort, kihányt vért, kacagógörcsöt lát (A magánhangzók szonettje) ugyanúgy szubjektív, mint ahogy Swift az *i*-t a 'kicsinység' jellemzőjeként alkalmazza (*Lilliput* – a törpék országa, az óriások országában Glumdalklitch, a jószívű óriáskislány Gullivert *Grildrig*-nek becézi).

6.2. A morfémaszint

A toldalékmorfémák területén is megtalálhatók azok a jelentésváltozások, amelyek a szót jellemzik. A morfémaszinten számos képzőnek lehet poliszémiája az alapszó jelentésének besugárzása következtében (a példákat l. a morfématörténeti fejezetben); a határozottság jelentéselemét különböző jelek és ragok is kifejezhetik: determinatív igeragozás, birtokos személyjelek (szinonimitás). Léteznek szinonim képzők *(sí**z**ik, sí**el**)*, jelek *(asztalo**k,** asztala**i**)*, ragok *(bíró**ul,** bíró**ként**)*. De az ellentétesség (antonímia) is jelen van a toldalékmorfémákban *(só**s,** só**tlan**)*. Még a tőváltozatok is sajátos jelentést hordozhatnak. Lehet valakinek *neje* ('felesége'), de mellette *nője* ('szeretője') is. Az „*évszázad tetője*" szerkezet csak valós tetőt jeleníthet meg, míg az „ez már *mindennek a teteje*" szerkezet csak absztrakt lehet. A két szerkezetben a két tőváltozat nem cserélhető ki egymással. A toldalékmorfémák szintjén jelentkező leginkább jellemző jelentésváltozás azonban a **funkcióváltás**. Lényege: egy bizonyos toldalékmorféma szokásos alkalmazási területe módosul, jelentése átalakul. Az *-i* latívuszrag még az ősmagyar korban birtokjellé változott ('hová' → 'ott van, oda tartozik' → 'az övé'), majd személynévhez, személyt jelentő tisztséghez kapcsolódva helynévképzővé vált ('Mihályé' → *Mihályi*, 'püspöké' → *Püspöki*) és e funkciójában terjedt tovább már a birtokjelölés jelentésegysége nélkül *(Némedi, Udvari)*. Funkcióváltást figyelhetünk meg a nem névmási eredetű igeragok esetén is (ezek valószínűleg igeképzőkből alakultak).

A szó szintjén mindig jelentésváltozást okoz a **szófajváltás**. Ilyenkor nem csak a szó jelentése változik meg, hanem grammatikai (mondatalkotó) tulajdonságai is: a más szófajjá alakulás másféle kapcsolódási lehetőségeket biztosít. A *haza* főnév nem lehet határozói kiegészítése az igének, a *haza* határozószó igen.

6.3. A tulajdonnevek

Különleges nyelvi alakulat a **tulajdonnév:** lehet szó, szerkezet, mondat is (l. még a morfématörténeti fejezetben). Mivel a mondatba szó értékben épül be (főnév[i csoport]), e szinten kell szólni a tulajdonnév jelentésváltozásáról. A tulajdonnév alapjelentése az identifikáció (azonosítás). Ez azt jelenti, hogy a tulajdonnévi forma közvetlenül, a fogalmi háttér bevonása nélkül jelöli a dolgot: bármit elnevezhetek **füpü*-nek vagy *Péter*-nek (onnantól a név azonosítja és egyedíti a dolgot az elnevező és az elnevezést elfogadó közösség számára, s a konnotatív jelentésjegyek csak másodlagosan és csak esetlegesen jelennek meg). Minden névnek tehát csak egy jelentése lehet, ez a tulajdonnév föntebb leírt jellegéből következik. Következésképp: a tulajdonnévnek nem lehet jelentésváltozása, hiszen egyetlen jelentés-összetevője van: *Kiss Péter* 'az a dolog, amit vagy akit Kiss Péternek hívnak'. A tulajdonnév azonban általában nem önmagában áll, hanem része egy mondatnak, vagyis egy kontextusban van elhelyezve. A kontextus a névnek kontextuális (többlet)jelentést ad. Ez a kontextuális jelentés azonban már eltolódhat, a *Jánost nehéz megérteni* magyar mondat példájában a *János* jelentheti 1. 'János nevű személy', 2. 'János nevű személy beszéde', 3. 'János nevű személy írásai'. A kontextuális jelentés-eltolódásban tehát a János **köznevesült**. A tulajdonnév jelentése egyetlen módon változhat meg tehát: akkor, ha a tulajdonnév köznévvé válik. A tulajdonnév köznévvé válásának számos példája van *(Káin → kaján, Moszkva → muszka, Coulomb → coulomb)*, lényege, hogy a tulajdonnév köznévi jelentés(eke)t vesz fel (az azonosítás kibővül a fogalmi jelentés irányába).

IRODALOM

Benkő 1974; Hadrovics 1992; Kiefer 1989; Kiefer é. n.; Pusztai 2003; Szende 1996.

VII. A VÁLTOZATOK TÖRTÉNETE

Hegedűs Attila

1. A nyelvhasználat-megoszlás történetisége

Az élő nyelv természetes állapota, hogy változatokban él. Napjaink valósága felől nézve ez a tény nyilvánvaló, annyira, hogy a 20. század második felétől egy új nyelvszemléleti mód alakult, a szociolingvisztika. A nyelv történetének leginkább valósághű szemlélete tehát az, amely a nyelv történetét mint a változatok történetét fogja fel, és a folyamatokat, melyek a nyelv különböző szintjein zajlanak és zajlottak, az egyes beszélőcsoportok beszédtevékenységének eredményeként mutatja be. A jelenben ez a bemutatás nem okoz különösebb nehézséget, hiszen az egyidejű nyelvi produktumok összevetése, különbségeik és egyezéseik bemutatása lehetséges, sőt az írásbeliség nyelvi adatai révén nem csupán a közvetlen összehasonlítás, hanem a visszavetítés is elvégezhető, s ezáltal a változatok közötti különbség megragadható.

Az időben visszafelé haladva azonban egyre kevesebb az adat, és ezekből szigorú elemző munkával kell kifejtenünk a meggyőzően lehetséges folyamatokat, nyelvi eseményeket. S tovább haladva egyre inkább csak feltételezésekre, hipotézisekre vagyunk utalva, melyek aztán a bizonyítottság hiánya miatt könnyen összeomlanak. Csábító lenne például (történtek is ilyen kísérletek) az országszerte létező törzsneves helységek (Békás*megyer*, Salgó*tarján*, Balassa*gyarmat* stb.) alapján a honfoglaló törzsek letelepedését megrajzolni, s ez által az ősmagyar kor végi nyelvjárási megoszlásra következtetni. A letelepedés azonban nagy valószínűséggel nem törzsek szerint, hanem nemzetségek szerint történt, s így a törzsneves helységekre alapozó nyelvhasználatmegoszlás-teória érvénytelen.

E fejezet tárgyalásmódja a magyar nyelv egyes korszakait veszi figyelembe, és ezen korszakokon belül tekinti át a változatok jelenlétét. A magyar nyelv változatainak története ott kezdődik, ahol és amikor a (később) magyarnak mondott csoportok közösségtudata kiformálódik, anyagi és szellemi kultúrájuk sajátos vonásokkal töltődik, és ezáltal különbözni kezd más, korábban azonos megértési körbe tartozó csoportokétól. Nem tartoznak tárgyalásunk körébe azok a kétségkívül meglevő, a magyar és a rokon nyelvek összehasonlításából főként a hangtan területén kikövetkeztethető változatok, melyek az ún. alapnyelvet is már jellemezhették. Éppen ezért csak jelzésszerűen utalunk arra, hogy mind a szókészlet elemei, mind a hangtani megfelelések egy olyan nyelvi helyzetre utalnak, amelyben egy ugor–permi, illetőleg egy magyar–permi közös változat jellemzően eltért más finnugor csoportok nyelvjárásától.

2. Az ősmagyar kor

Az ősmagyar kor mintegy két évezredét elsősorban mint a nyelvi egység létrejöttét kell tekintenünk. A szétszórt, nagy területen elterjedt halászó, vadászó, gyűjtögető életforma jellemezte, „a vadság felső fokán álló” nép lassanként áttér egy nomád, lovas életformára (meg- és eltanulva, kialakítva hozzá ennek a szellemi és anyagi kultúrának a fogalomkészletét és nyelvi kifejezőeszközeit), egyre inkább népi–politikai egységbe tömörül, s a honfoglalás korába érve számottevő nyelvjárási különbségek már nem jellemzik. Ám ebben a közel két évezrednyi időben olyan mélyreható változások történtek a grammatikában is, mint az igeragozás részben máig élő formáinak kialakulása, a mondatstruktúra átalakulása, a névutók grammatikalizálódása, a mássalhangzók rendszerének átalakulása stb. Ezek a folyamatok nagy időhatárok között, esetenként egymással szembenálló újítások küzdelme árán véglegesedtek (vö. például a medializáció és a határozottságra törekvés egymásnak feszülő tendenciáját az igeragozásban: **III. 6.3.3.2.**).

Az ősmagyar kor hangtani jelenségei körében kétségtelennek tűnik a változatok megléte. Bizonyos hangeltolódások kétirányú megfelelései arra utalnak, hogy a szókezdő zárhangok spirantizálódása egyes szavakban nem történt meg, ezekben a csoportnyelvszokás megtartotta az eredeti hangot (ugyanabban a szóban: *hajlik ~ kajla, huny ~* N. *kum;* különböző szavakban: *por, para,* de: *fej, fül*).

Az az ősmagyar korban lejátszódó és valószínűleg hosszan elnyúló folyamat, melynek során az egykori, örökölt *sz, s, cs, szj, csj* hangok (szókezdő és szó belseji helyzetben egyaránt) végül *sz, s, cs*-ként maradtak meg a nyelvben, bizonyára nyelvjárási változatok sokaságát eredményezte. A finnugor szókezdő *szj* részben *sz*, részben *s* hanggá vált, létrehozva így egy *sz*-ező és egy *s*-ező változatot *(szer ~ sor, szem ~ sömör).* E folyamatsorba tartozik a finnugor *csj* alakulástörténete is. E hangnak a magyarban szintén kétféle változási iránya figyelhető meg: *csj > cs*, illetőleg *csj > s (csíp, csók, csomó ~ sír, süly).* A kettősség ugyanazon szóban is megfigyelhető: *csillog ~ sajog*. Létezett tehát egy *s*-ező és egy *cs*-ző nyelvjárási csoport, amely a török jövevényszavakat is a maga „szája íze szerint" vette át. A *cs*-ző nyelvjárás a bejövő *cs*-t és *s*-et tartalmazó szavakat *cs*-vel veszi át: *csalán, csipa, ács* (az átadó törökben is *cs* volt), vagy helyettesíti: *bocsát, bölcső, gyümölcs* (az átadó törökben *s* volt). Az *s*-ező nyelvjárás viszont mindenütt *s*-et használ: *saru, sajt, keselyű* (az átadó nyelvben ezek *cs*-vel hangzottak), *sárkány, sár, sörte* (ezek pedig *s*-sel). A nyelvjárási különbség ugyanazon szóban is megmutatkozik: *kicsi ~ kis, csekély ~ sekély*.

Bizonyos kettősségek a szóvégeken *(felhő ~ felleg, ó ~ agg)* arra utalnak, hogy az örökölt mediopalatális nazális *(ŋ)* az ősmagyar korban explozíva-változatban ([g]) és spiráns-változatban ([γ]) egyaránt létezett, valószínűleg nyelvjárási külön formaként. A két változat meglétére utalnak vissza az alapnyelvi igenévképző *k*-nak az ómagyar korból adatolható változatai is: *forgató ~ forgatag, zavaró ~ Zouorog* (OklSz.), *keverő ~ Keuereg* (DömAd.). Az eredetileg (őstörök) *k*-ra végződő jövevényszavak többféle magyar folytatása (*-k, -g, -γ > u ~ ü*) azonban kétféleképpen értelmezhető: az időbeliség és a térbeliség egyaránt motiválhatta a szóvégek alakulását.

Az igeragozás kialakulása minden bizonnyal nyelvjárási különfejlődéseket hozott létre: az ikes ragozás valószínűleg nem volt minden nyelvjárásban általános. Különböző nyelvjárásokban különböző paradigmák (ragozási rendszerek) élhettek egymás mellett, a szerint, ahogyan az igei toldalékok a topikkal (logikai alannyal) egyeztették az igét (l. a mondattörténeti fejezetben: **IV. 1.4., 2.**). E problémakörben sem tudjuk azonban az időbeliség és a térbeliség viszonyát közelebbről meghatározni.

A szókészlet területén is feltételezhetjük a nyelvjárási különbözőségeket. Bizonyos alapnyelvi eredetű, illetőleg török jövevényszavak (*csúp* 'csúcs', *lol* 'sonka', illetőleg *üvecs* 'kétéves juh') az ómagyar kor során is területi megoszlást mutatnak, s ez a tény korábbi nyelvjárási elkülönülésre utalhat. A mai nyelvjárásokban előforduló néhány tájszó szintén az ősmagyar nyelvi megoszlás példája lehet, mivel ezek (bár az ősmagyar korban már a nyelv részei voltak) a mai napig is csupán nyelvjárási környezetben élnek (*fén* 'fenőkő', *hiú* 'padlás', *olló* 'kecskegida'; vö. még az *ellik* és *fial* nyelvjárási megoszlását).

3. Az ómagyar kor

3.1. Történeti áttekintés

Mielőtt az ómagyar kor bemutatását megkezdenénk, utalni kell arra, hogy – éppen az ősmagyar kor adathiánya miatt – az állapot és változás helyzetéről különböző feltevések léteznek. Így például nem egyértelmű a labiális *a* hang magyarban való meglétének ideje, a veláris *į* léte és szerepe, az *ü > ö* folyamat kezdete, elbizonytalanítják a kutatót a jelölésbeli feljebb tolódás következtében beálló olvasati problémák; például: HB. *zumtuchel* [szümtükχel ~

szömtökhel], *pur* [pur ~ por], *pucul* [pukul ~ pokol] stb.). Később az *ö/ü* jelölésének bizonytalansága okoz gondot a kancelláriai típusú helyesírású emlékekben.

Az ómagyar kor még mindig elég nagy időszak: mintegy 650 év. E nyelvtörténeti korszak kezdetén a honfoglalás áll, melynek aktusa (ahogy Bölcs Leó bizánci császár 906 táján írta) „összerázza" a „nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve" legeltető magyarokat, nemcsak nemzetként, hanem nyelvileg is. Az ezt követő letelepedés két fontos jellemzője: 1. viszonylag lassan történt, amíg a nomád életformához szokott magyarok leszálltak a lóról – kellett ehhez a merseburgi (933) és az augsburgi (955) kijózanító vereség is; 2. aránylag csekély népesség szállt meg meglehetősen nagy területet (a honfoglaló magyarság számát 200 000 és 1 millió közöttire becsülhetjük). Ez utóbbi tény kedvezett a nyelvi elkülönülésnek, s ennek folyamán a meglevő nemzetségi, törzsi nyelvi különbségek **területi különbségekké** alakultak.

Ezek a területi különbségek azonban nem gátolták a megértést, a magyar nyelvjárások elkülönülése nem volt nagyfokú. A magyar feudalizmus jellemzője ugyanis, hogy nem alakultak ki és maradtak fenn akár évszázadokig nagy birtoktestek, amelyek az elkülönülést elősegítették volna (mint például Franciaországban), hanem időről időre átrendeződtek a birtokviszonyok. A Kárpát-medence földrajzi viszonyai sem kedveztek az elkülönülésnek. A magyarság kezdetben csak az ország középső területeit szállta meg, s csupán lassan vette birtokba a keleti területeket (legkésőbb a Gyergyói-medencét szállták meg a székelyek a 14. században) – eme lassú népmozgások nem rendezték át lényegesen a nyelvi képet. A magyarság közé telepített besenyők, kunok, jászok beolvadtak a többségi népbe, legfeljebb bizonyos szókészleti egységeket tartottak meg. A tatárjárás ugyan részlegesen kipusztította egyes területek lakosságát, de a szerves fejlődést nem tudta megakadályozni.

A 15. század végére mintegy 5 millió főre növekvő, helyhez kötöttségben élő magyarság tehát a lassú nyelvi elkülönülés állapotában élt, ahol a nyelvjárások elkülönülése nem érte el a 19. századra jellemző nyelvjárási állapotot. A változatok azonban nemcsak területi alapon jelentkeznek az ómagyar kor folyamán. A feudalizmus társadalomszerkezete és munkamegosztása alapján (l. városi polgárság) egyéb (**szociális) változatok** is létrejönnek, létezik (mintegy búvópatakként) az illetlen beszéd, létezik a nyelvjárási jelenségektől mentes jogi „szaknyelv", léteznek sajátos nómenklatúrák, mintegy a későbbi szaknyelvek előfutáraként.

3.2. A nyelvjárási elkülönülés

A nyelvjárási elkülönülés dinamikus folyamat, melynek eredménye statikus formában, szinkrón metszetekben mutatható meg leginkább. Az ómagyar kor nyelvjárási állapotváltozását ezért egy 13. század végi és egy 15. század végi állapotleírásban szemléltetjük.

3.2.1. A 13. század vége

A 13. század végi állapotleírás figyelembe vett változói a következők: 1. *i ~ ü* viszony, 2. *ë ~ ö* viszony, 3. *ȧ ~ a* viszony, 4. az *ëi̯ ~ ëü̯* viszony és egyeshangzós folytatása, 5. *í ~ é* viszony, 6. a *β* szókezdő helyzete, 7. a *β* intervokalikus helyzete, 8. az *l* vokalizálódása, 9. a *c* hang regionális létezése, 10. a határozóragok alaki zsugorodása, 11. a határozóragok illeszkedése, 12. az elbeszélő múlt E/3. személyének kifejezése, 13. nyelvjárásilag jellemző tájszók

A szempontok közül az első négy a labializáció – illabializáció kérdéskörébe tartozik. Az *i ~ ü* kettősség már valószínűleg az ősmagyar korban is jelen volt, és megosztotta a nyelvjárásokat. Erre utalnak az *ö*-t, *ü*-t tartalmazó török szavak, melyeknek kétféle átvétele *(ökör, ürü ~ idő, kék) ü*-ző és *i*-ző nyelvjárásokról tanúskodik. Ez a nyelvjárási megoszlás az ősmagyar korban még tovább erősödik, a tőhangzó redukálódása ugyanis elősegíti a labializációt (vö. hangtörténeti fejezet 5.2.4.). A korai nyelvemlékek (TA., HB.), a 12. és 13. századi oklevéles adatok eme nyelvi megoszlás számos példáját mutatják. Az *ü*-zés valószínűleg a Dunán-

túl délkeleti részén, míg az *i*-zés az északi, északkeleti részeken lehetett jellemző. E jelenség körébe tartozik az *ë ~ ö* viszony is, mely a nyíltabbá válás következtében váltja fel az *i ~ ü* viszonyt a nyelvjárásokban. Területe ezért megegyezik az *i ~ ü* viszonyt mutató területtel. Ugyan az *ë ~ ö* viszony megjelenése inkább már a következő (al)korszakra jellemző, de kétségkívüli példák a 13. században is jelzik a meglétét *(feld/föld, velgy/völgy)*. Az *ȧ ~ a* viszony hátterében bonyolult változási folyamatok állnak (a török hatás kérdése az *a* kialakulására, az *ȧ* labializálódása *a*-vá, az *o* nyíltabbá válása *a*-vá), melyek időben és területenként eltérően hathattak. Valószínűnek látszik, hogy a letelepedést követő századokban a nyelvterület nagy részén az *a* felváltotta az *ȧ*-t (ezt jól mutatják azok az eredeti *ȧ*-ra visszavezethető *o*-val írott példák, melyekben az *o* betű nagy valószínűséggel az *a* jele: pl. tör. *taš* [tȧs] > DömAd. *Tosu* [tasu], ám az északi területek nyelvjárásaiban és egyes elszigetelt nyelvjárásokban (csángó, szlavóniai) ma is meglevő *ȧ* megőrzött régiség, mely e korszakban is *ȧ*-ként hangzott. A labialitás körébe tartozik a szóvégi spiránsok vokalizációjával összefüggő (de egyéb hangváltozásokkal is bővülő) labiális – illabiális kettőshangzó kialakulása is *(fëi̯ ~ fëu̯)*. E kettőshangzók még ebben az időszakban a legtöbb nyelvjárásban monoftongizálódtak (*fé ~ fő*). Az adatok ezért a korszakban a labiális ~ illabiális, illetve a monoftongus ~ diftongus megoszlás kevert példái.

Az *í ~ é* viszony tekintetében már 12. és 13. századi adatok is mutatják e kettősséget, mely a mai napig is jellemzi a nyelvjárásainkat: az *í*-ző alakok már a korai, majd a késői középkorban is a nyelvterület nyugati és keleti (Nyírség) nyelvjárásaiban éltek.

A *c* hang megléte kétséges a korszak elején, mivel számos idegen szó hanghelyettesítéssel honosodott meg (*német, cső* stb.). A Felső-Tisza vidékén azonban már korán, a 10. században meglehetett, s innen terjedt el lassanként más nyelvjárásokba.

A szókezdő helyzetű *β* ebben a korszakban nem mutat területi tagoltságot (megvan minden nyelvjárásban), de a hangzóközi *β* igen: kiesik, és e korszakban átmenetileg hiátusos alakokat és a *β* helyére lépő *v*-vel kitöltött alakokat is találunk (TA. *luazu holma, cues kut*, illetve HB. *terumteve, feledeve*). A korszak kezdetén valószínűleg nagyobb területre volt jellemző a hiátusos alak, főként a nyelvterület nyugati és keleti nyelvjárásaiban.

Az *l* vokalizálódása *t, d, c, cs* és *gy* előtt a 12. századtól kezdődik, kettőshangzót létrehozva *(vëlgy >vëu̯gy, fëld > fëu̯d, holt > hou̯t)*. Ezek a kettőshangzók, akárcsak a spiránsokból alakult kettőshangzók a 13. század végén az átalakulás (monoftongizálódás) folyamatában vannak, valószínűleg területi különbségeket mutatva.

A határozóragok alaki zsugorodása a legtöbb esetben befejeződött (HB. *milostben*), egyes (kelet magyarországi) nyelvjárásokban azonban a *-ból/-ből* rag még teljesebb alakjában él (Jókai-k. 60 *vylagbalol*, 17 *kezebelewl*). – A határozóragok illeszkedésének hiánya ma is jellemzi a göcseji nyelvjárást, s ez az állapot megőrzött régiség lehet: visszautal az egykori határozószó eredeti hangrendjére. Mivel a korai nyelvemlékek megoszlanak e jelenségben (HB. *halalnec*, de ÓMS. *viragnac*), itt is nyelvjárási különbségekre következtethetünk.

Az elbeszélő múlt E/3. személyének kifejezésére a Halotti beszéd nyelvjárása sajátos megoldást talált: a tőalak újjáalkotásával képezi a határozott ragozású alakot *(munda ~ mundoa)* – l. még a morfématörténeti fejezetben). Ezt a – valószínűleg csak szűk területen jellemző – megoldást a szóvégi *á, é* hangok rövidülése teszi szükségtelenné, s a HB. nyelvjárási újítása megreked egy nyelvjáráson belül.

A 13. század végére számos, csak egy-egy területre jellemző tájszó található: a *hany* 'mocsár', a *gyűr* 'bucka' csak a Dunántúl nyugati felén volt ismeretes, ezzel szemben a *jó* 'folyó' csak a keleti nyelvjárásokban honos.

3.2.2. A 15. század vége

A 15. század végi nyelvjárási állapotot a következő változókkal szemléltethetjük: 1. az *ö*-zés elterjedése, 2. a kettőshangzók monoftongizációja, 3. a nyitódó kettőshangzók megjelenése, 4. a *β* szókezdő helyzete, 5. a *-val/-vel* hasonulása, 6. az *l* vokalizálódásának nyelvjárási következményei, 7. a *-nott/-nól/-ni* ragcsoport használata, 8. a felsőfok palóc alakja, 9. a feltételes mód E/3 személyű határozott ragozású alakja, 10. a birtokos személyjeles családnevek, 11. a mezőségi *a*-zás.

Az *ö*-zés elterjedése az ómagyar korban ható két nagy változási folyamat (tendencia), a labializáció és a nyíltabbá válás együttes hatására történt. De a labializáció további okokra is visszavezethető: a szóvégi labiális hosszú magánhangzó hatására (*idő* > *üdő*), az *l* + dentális hang hatására (*feld* > *föld*, *zeld* > *zöld*), majd később (már 16. századi példákban) labiális mássalhangzó hatására (*pispek* > *püspök*, *mível* > *művel*).. A korábban elindult *ö*-zés a 15. századra túlterjed a kibocsátó Délkelet-Dunántúlon, észak és nyugat felé terjed, egészen Budáig. A 15. század végére majdhogynem divatjelenséggé válik: a kódexek nagy száma is *ö*-ző ebben az időben. Ez a „könyvnyelv" mindenesetre a folyamat erősségét mutatja.

A záródó kettőshangzók monoftongizációja a 14. század végére megtörtént, az egyeshangzókat mutató helyesírás átalakulása csupán e folyamat rögzítését jelenti. Egyes (keleti, északkeleti, somogy–baranyai, szlavóniai) nyelvjárások azonban megtarthatták megőrzött régiségként a kettőshangzót, amely később e nyelvjárásokban egyéb magánhangzók diftongizációját is indukálhatta.

A 15. század végére egy új, nyitódó kettőshangzót tartalmazó változat is kialakult, mégpedig két különálló területen: a nyugati nyelvjárásterületen erősebb formában (az *ó, ő, é* helyén), a keleti nyelvjárásterületen (a Kraszna és a Szamos torkolatvidékén) pedig az eredeti *é* helyén.

A 13. században még az egész nyelvterületen jellemző szókezdő helyzetű *β* a nyugati nyelvjárásterületeken lassanként átadja helyét a *v*-nek, a 15. században már egyre inkább csak a keleti nyelvjárásokban él. A német jövevényszók korai (*v*-s folytatású: *vánkos, vincellér, virics* 'sörcefre, maláta') és későbbi (*b*-s folytatású: *bükköny, bognár, bendő, billikom*) átvétele igazolja ezt a mozgást (l. még a hangtörténeti fejezetet).

A *-val/-vel* nem hasonult változata ma csupán néhány nyelvjárást (palóc, székely, csángó) jellemez. Az ómagyar korszak végén azonban ez a terület lényegesen nagyobb volt a mainál: kódexek, magánlevelek tanúskodnak a jelenségnek felső-magyarországi és partiumi területeken való jelenlétéről: egy 1540-es gyulafehérvári fogalmazvány korabeli „korrektúrázott" változata a két nyelvhasználati tudatosság összeütközésének szép példája (KLev. 202.), továbbá az erdélyi nyelvjárásokban való használatáról tanúskodik a kolozsvári gyalázkodás is (1491 *mit gondolok az agebekvel* 'nem törődöm az engem gyalázókkal': *ageb* 'agg eb': szidalomszó).

Az *l* vokalizálódása a 15. század végére kiteljesedett, s az így keletkezett kettőshangzót hosszú egyeshangzó váltotta fel. Főként a nyugati nyelvjárásokban hatott ez a változás (*ódal:* 1374 *Chakodalya* [Csák ódalja]; *bót*: SchlSzj. *both*). Az írásbeli norma azonban *l*-ező maradt, s ennek következtében a nyelvjárási megoszlás ott is *l*-ező alakokat hozott létre, ahol eredetileg nem is volt *l: boldog, hold, old*.

A *-nott/-nól/-ni* ragcsalád első adatai noha csak a 16. század végéről mutathatók ki, s bár eredete is vitatott (raghalmozás vagy önálló szói eredet), a középmagyar korban való elterjedtsége alapján bizonyosnak tekinthető ómagyar kori megléte a nyelvterület keleti nyelvjárásaiban.

Az 1554-ben született Balassi Bálint nyelvi szocializációja a század 50-es éveire tehető. Joggal feltételezhetjük, hogy a *leg-* felsőfokjel *let* változata, melyet egyik versében is használ, a korabeli középpalóc nyelvjárás élő alakja, s mint ilyen, a 15. század végének palóc nyelvi képére is jellemző változat.

A feltételes mód határozott ragozású E/3. alakjai a 16. század eleji forrásokban megoszlást mutatnak *(adná ~ adnája)*. Mivel a hosszabb változat hiányzik a déli területre lokalizálható kódexekből, arra következtethetünk, hogy esetleg itt is nyelvjárási különbség mutatkozik.

A 15. századi oklevelek szerint a birtokos személyjeles családnevek előfordulása *(-a, -e)* a nyugati nyelvjárásokban gyakori, míg más nyelvjárásokban nem használatos. Ezek a családnevek *(Lőrince, Balassa)* később más területeken is előfordulnak.

Az ómagyar kor folyamataiba tartozónak tekinthetjük a mezőségi *a*-zás megjelenését is. A legkorábbi hiteles adat e jelenségre 1552-ből való, az ezt leíró egyén nyelvi szocializációja a század első harmadában történhetett, vagyis a jelenség a 15. század végén kétségkívül jelen volt a nyíltabbá válás különleges helyi sajátosságaként.

3.3. Egyéb nyelvváltozatok

E fejezetrész bevezetőjében utaltunk arra, hogy a nyelvjárási elkülönülés kisfokú volt, a nyelvjárási különbségek nem zavarták a közös megértést. Egy normatív standard kialakulásának azonban ennek ellenére sem voltak meg az alapjai, a kor viszonyai ezt nem tették lehetővé.

Voltak azonban olyan helyzetek, ahol a gondolatok, rendelkezések megfogalmazásának egyértelműsítése alapvető fontossággal bírt. A királyi kancellária működése, az itt és a más hiteles helyeken használt fogalmi készlet a középkori magyar jogi szaknyelvet éppen a fogalmazás pontosságra törekvése miatt egységesítő erővé tette. A 16. század legelejéről több fennmaradt nyugta, végrendelet, kötelezvény, ítéletlevél jellemző sajátsága ugyanis a nyelvjárási jellemzőktől való mentesség. Ebben a 15. század végén létező „**jogi szaknyelvben**” – úgy tűnik – a jogi szövegek mindenkihez szóló szándéka vezet egy egységes nyelvváltozat kialakulása felé. Ugyanakkor azonban ez a nyelvváltozat rendelkezik egy olyan sajátos szó- és formulakészlettel, amely megkülönbözteti más változatoktól: 1508 *Ezt my* ***Emlekezzetre adywk*** *vg mynth* ***fogoth Byrak****; Ezt my az* ***my pecetwkel ezt meg erewssytotwk*** [ezt mi emlékezetre adjuk, úgy mint fogott bírák (’alkalmi bírák’); ezt mi az mi pecsétünkkel ezt megerősítöttük] (KLev. 17.); 1515 …***hagyak myw zerzessenkre*** *es el Igyenessythessewnkre,* ***fogadanak, hythekre, thyztessegekre****; Azerth myw az felyewl megh mondoth wraymmal egyethembe,* ***akaryok, lelthewk, es Mongyok*** … [hagyák mi szerzésünkre (’döntésünkre’) és elegyenesítésünkre, fogadának hitükre, tisztességükre; azért mi az felül megmondott uraimmal egyetemben akarjuk, leltük és mondjuk] (KLev. 32.); 1540 ***Ezeketh megh eerthwen*** *es Rola zolwan ezth wegezte; Az per* ***Non venyencyan walo Sentencyath*** *es* ***Erewthlenne tewtthe*** [ezeket megértvén és róla szólván ezt végezte; az per non veniencián való szentenciát is erőtlenné tette (’az egyik fél meg nem jelenése miatt kimondott ítéletet érvénytelenítette’)] (KLev. 201.).

A „**vulgáris magyar**” mindig létezett, mintegy búvópatakként él az élőnyelvi produkciókban. Az 1429-es adatolású *Georgius Polczonzaro* [polcon szaró] (OklSz.), a dubnici krónika magyar szitkozódása *(Wezteg kwrwanewfya zaros Nemeth)* ezt a vulgáris beszédet mutatják. 1418 és 1422 között keletkezett Rotenburgi János deák magyar mondatokat tartalmazó feljegyzése, melyben a számára legfontosabb szavak között (gyakran mondatba foglalva) a szerző a testi szerelem elsődleges műszavainak bő adatolását adja. A már fentebb is említett 1491-es kolozsvári gyalázkodás is igazolja, hogy azok a népnyelvben meglevő szitkozódások, átkozódások, melyeket nagyobb számban majd a középmagyar kor perszövegei, tanúskodásai tartalmaznak, már korábban is a gondozatlan (természetes) beszéd részei voltak.

Egyes szakmák, foglalkozások kialakítják a maguk jellemző szókészletét, frazeológiáját, terminusait. Az ún. „**kolostori nyelv**” nemcsak a már említett *ö*-zésben élenjáró, de a minél nagyobb (tartalmi és nyelvi) hűségre törekvő fordításokból következően latinizmusoktól átitatott nyelvváltozatot mutat. E nyelvváltozat bővelkedik az egyházi terminológia részletező

szakkifejezéseiben: *felkelet* (Müncheni k. 28ra *felkèlet*) ’feltámadás’, *kárhozik* (Jókai-k. 54 *carhozol*), *ájtatos* (Jókai-k. 8 *ayoytatos*), *malaszt* (HB. *milost*). Az igemódok használatában jellemzően eltér a mai szintaxistól: lényegesen gyakrabban alkalmazza a feltételes módot a kötőmód szerepében: HB. *mundoa neki meret num eneyc*, időhatározói mondatban: *nemykoron Vr papa mentuolna zent Claranak monostoraba* (Jókai-k. 75); stb.

Más szakterületek **nómenklatúrája** is megjelenik a forrásokban. A szójegyzékek fogalomkörök szerint tárják elénk a megismerhető világot. Annak az életmódbeli kultúrának, melynek lenyomata a 16. század első felének kelengyelajstromaiban, ingóságjegyzékeiben, számadáskönyveiben elénk tárul, előzményei a korábbi szójegyzékekben megtalálhatók: így például az 1516-os Drágffy-kelengyelajstrom (KLev. 33.) terminusainak jelentős része megvan a SchlSzj.-ben (1143–1277. számok alatt): ruhák, ruhaanyagok, díszek felsorolása.

Ebben a nagy országban mindig éltek olyanok, akik a magyart nem elsődleges változatként beszélték. Mivel az általános közlés nyelve a magyar volt, ezek a beszélőközösségek a magyar nyelvnek egy olyan változatát („**kisebbségi változat**”) használták, melyen átszüremkedett az elsődleges változat. Ennek jelei is megtalálhatók az ómagyar kor végén a személyes levelekben. A krakkói születésű és német műveltségű Thurzó Elek leveleiben a német nyelvű felvidéki városi polgárság magyar nyelvhasználata színeződik át: *a may napik; Jobban fok* ’fog’ *allany* (KLev. 68.), *Mynketh Ell sse welegh* ’feledj’ (KLev. 73.), *En sigmondoth oda poczattam* [bocsáttam] (KLev. 107). (Ezek a levelek Thurzó saját kezű levelei.) A német ejtésben a szóvégi zöngés zárhangok zöngétlenednek, a szókezdő *b* hang zöngétlen media ([B]) lesz. A horvát környezetből származó s ott élő Zrínyi János levelében a lejegyző (vagy maga Zrínyi, vagy az írnoka) a magyar *ty* és *j* hangokat *ch*-val, illetőleg *g*-vel írja: *achamfya*; *gartam* ’jártam’; *gelesyl* ’jelesül’; *akaracha* ’akaratja’; *synkynek nem tysta baratcha gol ytylte .k.* [senkinek nem tiszta barátja, jól ítélte kegyelmed] (KLev. 209.). Ebben a leírásban a horvát hangrendszer hatását gyaníthatjuk (a horvátban nincs a magyar *ty*-nek teljesen megfelelő hang).

4. A középmagyar kor
4.1. Történeti áttekintés

A középmagyar kor mintegy 250 éve jelentős változást hoz a nyelvváltozatok terén. A török hódítás számos mai nyelvjárást nem érintett. Így megmarad a nyugat-dunántúli nyelvjárási régió csaknem a maga teljességében, a közép-dunántúli–kisalföldi régiónak a Balatontól északra fekvő területe, a palóc régió a maga teljességében, lényegében változatlanok maradnak az északkeleti, a székely és a moldvai régiók. A török 150 éves uralma az ország déli és középső területeit népteleníti el. A Dráva és a Száva között („Tótország”) a középkorban tömegesen élő magyarság jelentős része északra menekül (erről tanúskodik a Batthyány-levelezés több misszilise a 16. század harmincas éveiből), kiüresednek Bács, Bodrog, Csanád, Csongrád magyarlakta falvai, a Duna–Tisza köze, a Tiszántúl, részben a mezőségi területek.

A pusztásodás a török seregek eme felvonulási útvonalán csak néhány mezővárost és a lápvidékek néhány falvát hagyja meg (Szeged, Kecskemét, Nagykőrös; az Eszék melletti Kórógy és vidéke). A középső területek nagymértékű pusztulása, elnéptelenedése azonban nem jelent teljes lakatlanságot: főként a hódoltsági területek határvidékein a lakosság egy része megmarad, őrizve ezzel a nyelv(járás)i folytonosságot. A töröknek ugyanis nem az volt az érdeke, hogy a meghódított terület lakosságát kiirtsa, hanem hogy adózóvá kényszerítse (számos fennmaradt defter, vagyis adóösszeírás tanúsítja ezt). Amely területek rendesen fizették az adót, azokat az adott terület török földesura igyekezett megvédeni. Nézzünk erre egy a hódoltság idejéből származó, bár datálatlan levelet:

„Kívül: Also Feolső Nemetiekk, Sárfaiknak, Litkaiakk es Szurdokiakk adassek hamarsaggal
Belül: Isten Minnyajunkal Also es Feőlsó Nemetiek ez levelem latvan, hasonlokeppen Szarfaiak, Litkaiak, es Szurdokiak, ha rabsagra nem akartok esni mennel hamareb batorsagos helyet keressetek es oda mennyetek. Mert bizonyossan mind magatok s mind egyeb joszagtok el vész, ha gondot nem viseltek magatokra
Az meg nevezet Falukk Terok feoldes Ura, Musztafa Csiri Bassa" (OL E 204. 9. cs.) [a helységnevek végén levő második *-k* a *-nak* sajátos jele].

Bár a Dunántúl déli-délkeleti része a török fennhatósága alá került, e terület középkori *ü*-ző nyelvjárása a török kiűzése után is érezhető: lakossága nem pusztult ki teljesen (jó példa erre, hogy Orosháza újratelepítését a Tolna megyei Zombáról jövők végezték el). A töröktől kevésbé érintett területeken pedig az élet a maga mindennapi keretében folyt tovább, mind a királyi Magyarországon mind Erdélyben. A török kitakarodása és a Rákóczi-szabadságharc bukása után azonban megyényi területek maradtak lakosság nélkül, s ezekre északról (többnyire palóc vidékről s a Dunántúl északi vidékeiről) származó telepesek érkeztek, kialakítva a déli területek falvait, s e területek falvanként különböző vagy falun belül is meglevő kevert nyelvjárását.

4.2. A nyelvjárási elkülönülés

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a 16. századi nyelvjárások a maiak kiindulópontjaként vehetők figyelembe, akkor – főként azokon a területeken, ahol csekély volt a népmozgás – a mai nyelvjárási állapotból visszavetíthetjük a középmagyar kor elejének nyelvjárási képét. A következőkben tehát a területi nyelvváltozatokat a 20. század elején meglevő nyelvjárási régiók szerint tekintjük át.

A **nyugat-dunántúli nyelvjárási régió**. – A régió nyelvjárására alapvetően a labialitás jellemző. Ez örökségként mutatkozik az ómagyar korból Zalában és Vasban a birtokos személyjelekben és a kettőshangzókban, s ez a labialitás jellemzi a régió szomszéd régióit is: a baranyai születésű Beythe István erős *ö*-zése, a 16. század végi Sopron megye nyelvére jellemző erős labiális vonások vezetnek el a „dunai dialektus" (= dunántúli nyelvjárás) (Verseghi) összefoglaló elnevezéshez. Szintén ómagyar kor végi örökség a nyitódó kettőshangzók megléte. A nyelvjárásnak a középmagyar korban megfigyelhető további jelenségei: erős *í*-zés, a felső nyelvállású magánhangzók hangsúlyos szótagi rövidülése, a rövidülés kiterjedése hangsúlytalan szótagokra is *(hordu, erdü)*. A 16. századtól jelentkeznek az *á* utáni *o*-zás példái (1587 *tarsomys* [társam is]), az *l*-ezés (1571 *Illen* [ilyen]), az *s* hangzóközi nyúlása (1581 *igenessen* [egyenesen]). Szintén már a 16. században jelentkezik a nyelvjárásra igen jellemző *rj* > *rgy* változás (1595 *epergy*), mely lassanként minden mássalhangzó + *j* kapcsolatra kihat (pl. *dobgya* 'dobja'), s a *j* csak magánhangzót követően marad *j*.

A **közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió**.– E területen is jelen van a 16. századtól az *á* utáni *o*-zás, az *l*-ezés, az *ö*-zés, az *í*-zés. A középmagyar kor új jelensége lehet az *á* előtti *ȧ*-zás a Szigetközben (a 17. század közepén keletkezett Szentsei-daloskönyvben: *bárát*), a Veszprém megyében jelentkező, az *e*-t érintő nyíltabbá válás *(e > ä)* és az *á* diftongálódása *(á > a͡o)*, mely utóbbi a 18. században Kalmár Györgynél már előfordul *(atyaom)*.

A **dél-dunántúli nyelvjárási régió**. – Bár a török területszerzés erősen sújtotta e régió lakosságát, a mindezek ellenére megmaradó lakosság továbbörökített néhány jellemző középkori vonást. Szóltunk e terület erős *ü*-zéséről, mely erős *ö*-zéssé vált. Megőrződött az (esetlegesen az ősmagyar korra visszamenő) igeragozási sajátság, a *várunk azt* formulával jellemezhető jelenség, melyben az ősi osztatlan személyrag mind a határozott mind a határozatlan rago-

zás alakja lehet. Nem dönthető el teljesen, hogy megőrzött régiség vagy új fejlemény-e a záródó diftongusok középmagyar kori jelenléte, továbbá az *adi* 'adja' típusú határozott ragozású igealak. E területre is kiterjed azonban a nyugat-dunántúli nyelvjárásból induló jelenség, a *j* kötött fonéma voltából adódó *gy*-zés, *ty*-zés.

A **dél-alföldi nyelvjárási régió**. E területet érintette leginkább a török terjeszkedés, már az 1522-es dézsmalajstromok is a csökkenő lakosságról adnak számot. A török kiűzése után pedig a telepítések hatására a régió déli része szigetszerű nyelvjárások összességévé válik. A régióra jellemző erős *ö*-zés azonban a városokban megőrződött (jól mutatja ezt Dugonics András szegedi *ö*-zése). A labiális illeszkedés szintén jellemzője e területnek *(földön)*, szemben a keleti területek illeszkedetlen alakjaival *(földen)*. A szlavóniai nyelvjárásban az ősi *ȧ* mellé kialakult az *ā*, továbbá jelentkezik az *á* diftongálódása *(á > a͡o)* is. Az *l, r, j* magánhangzót nyújtó hatása e területen a 18. századtól tehető biztosra.

A **palóc nyelvjárási régió**. – E területnek csak a déli része szenvedett a török támadásaitól, s a falvak részben megmaradtak. A palóc valószínűleg megtartotta az ősi *ȧ*-t, ehhez kialakult az *ā*. Erősen illabiális nyelvjárás, s ez az illabialitás a középmagyar korban is jellemzője volt mind az *i ~ ü*, mind az *ë ~ ö* viszonylatban (a Gyöngyösi szótártöredék *fige, fyl* példái jól mutatják e jelenséget). Az ómagyar korban számos nyelvjárásban még létező *ē* visszaszorul a palócnak a középső vidékeire (Mátra), ugyanúgy, ahogyan az *ly* is csak ezen a területen marad meg. Jellemző sajátsága a 16. századtól már jelentkező palóc palatalizáció (Bornemisza Péternél: *tanyitasban, penyiszes*), a nem hasonuló *-val/-vel* megtartása (*kanálval:* az ómagyar korban ez a jelenség sokkal nagyobb területen volt használatos), a *let-* fokjel megőrzése. A keleti palócban is jellemző a 17. századtól az iktelen igék ikes ragozása *(jöjjék)*.

A **Tisza–Körös vidéki nyelvjárási régió**. – Az északkeleten meglevő erős *í*-zés a Tiszántúlon is felerősödik a középmagyar korban. A magánhangzó-nyúlás jelenségei jellemzik a hangsúlyos szótagokat, és érvényesül az *l, r, j* nyújtó hatása is. A hangsúlytalan helyzetben viszont rövidülést figyelhetünk meg (*ágyu, fejü*), s ez a rövidülés keleti irányban erőteljesen kiterjed. Esetlegesen megőrzött régiségek lehetnek a záródó kettőshangzók, és jelen vannak a Szatmárban a 15. század végéről datálható nyitódó kettőshangzók is az *í* helyén (Vis, 1573 *Aziert, Jerette, Jertte;* Csenger, 1568 *aziert*). Jellemzi továbbá a nyelvjárást az *l* hangzóközi nyúlása *(rolla)*, a *teszen, leszen* hosszabb alakok élő volta és az ikesen ragozott iktelen ige *(jöjjék)* megléte.

Az **északkeleti nyelvjárási régió**. – A nyelvjárási terület fő jellemzője az erős *e*-zés (az *ö* és az *ë* ellenében), s ennek összefüggése a mezőségi nyíltabbá válással. Jellemzője továbbá a hangsúlyos szótagi nyúlás, a záródó és (lényegesen szűkebb területen: a Kraszna és a Szamos torkolatvidékén) a nyitódó kettőshangzók megléte: Kékcse, 1543 *Kÿekcza falwa;* Ung megye, 1562 *Kyez, Nyegh, Azyerth*. A nyelvjárás egységesen *j*-ző. Az abaúji nyelvjárásszigeten valószínűleg ekkor is létezett a *várunk azt* típusú igeraghasználat, a Tisza felső folyása mentén pedig az *adi, adik* határozott ragozású igealakok. Rokonítja e területet a tiszaival a *teszen* típusú alakok élő volta és az ikesen ragozott iktelen ige *(jöjjék)* megléte.

A **mezőségi nyelvjárási régió. –** A régióra jellemző *a*-zás az ómagyar kori nyíltabbá válási folyamat folytatása, mely erőteljesen jelentkezik kiterjedve a hangsúlytalan helyzetekre is (*akas* 'okos'). Ez a nyíltabbá válás mutatkozik meg az *e* hang erőteljes jelenlétében az *ë*-vel szemben, s ugyanez termeli ki a nyelvjárásterületre jellemző *œ* hangot is. A nyelvjárásra jellemző a máig megfigyelhető középső nyelvállású illeszkedetlen labiális alakok megléte *(földen)*.

A **székely nyelvjárások** – Ezekre a változatokra a nagymértékű helyben maradás, és ezáltal a stabilitás jellemző. A labiális *ü*-zés, a keleti székelységben megfigyelhető *ö*-zés jellemző rá a középmagyar korszakban is. Általában nem jellemző az *í*-zés, helyette *é*-ző alakokat találunk: 1794 *bébor, hévság, kégyó*. Háromszékben az *e ä*-vé nyitódik, Brassó környékén a *várunk azt* ősi öröksége jellemző. Általában záródó kettőshangzókat találunk, de a déli és keleti székelységben nyitódó diftongusok jellemzők. Ez a nyelvjárási régió őrzi meg máig az ómagyar kor összetett múlt időit, s ez lehet a kialakítója a *suk/sük* igeragozási jelenségének, mely a 18. század végére más keleti nyelvjárásokba is behatol (első adata a másolója révén Bereg megyéhez köthető Döbrentei-kódex-ben, további 1555-ben a Székely oklevéltárban).

Moldvában e korszakban leginkább az *ü*-zés lehetett jellemző, itt is megőrződött az *ȧ*, melyhez e korszak folyamán az *ā* is kialakult. A középmagyar korszak végén jöttek létre a bukovinai székely falvak, melyek a székely sajátságokat őrizték.

4.3. A standardizáció I.

A nyelvi egységesülés, vagyis a régióktól független köznyelv kialakulása folyamat, melynek eredményeképpen a regionális változatok fölé boltozódik egy új változat, melyre már nem jellemző a területi kötöttség. A folyamat lezajlása nyelvenként eltérő lehet: a magyar sajátsága, hogy előbb jött létre az írott változat („irodalmi nyelv”), mint a beszélt.

A folyamat kezdetét a **helyesírás egységesülése** jelzi. Mivel a latin ábécé 23 betűből áll, a magyar nyelv fonémáinak a száma pedig 39 (ennél volt kevesebb is, több is), megoldást kellett találni a jelek és a hangok közötti számbeli különbségek feloldására. Az ómagyar kor folyamán lényegében két helyesírástípus létezik: a kancelláriai típus (mellékjel nélküli) és a huszita típus (mellékjeles). A kancelláriai típusú helyesírás azokra a hangokra, amelyekre nem adódott latin betű, betűkapcsolatokat alkalmazott (pl. az *ö* hangra az *eu* vagy *ew* betűkapcsolatot), a huszita pedig mellékjelet (az *ö*-re alkalmazta a „farkas *o*”-t: *ǫ*).

A 16. század közepének világi levelezésében e két típus keveredik, kialakítva számos változatot. Ezek közül jelentőssé válik az, amely az *o* és *u* betű fölé írott kis *e* betűvel jelöli az *ö (ő),* és az *ü (ű)* hangokat *(o̊, ů)*. A 16. század közepén Sylvester János (Újtestamentum, 1541), Dévai Bíró Mátyás (Orthographia Vngarica, 1549) és Heltai Gáspár (számos kiadványában) ezt a jelölést használja, akárcsak a Károli Gáspár által kiadott Szent Biblia (1590), ennek Hanauban megjelent 1608-as kiadása (Szenci Molnár Albert) és a Káldi György által fordított katolikus biblia (1626) is. Mivel a kor kézírásában az *e* betű csak két egymás mellett álló rövid vonal (″) – a lúdtollal nehéz volt kerekíteni –, az *o* és *u* fölé helyezett két pont vagy vonal *(ö, ő, ü, ű)* megfelel az *o̊, ů*-nek. (Zrínyi 1651-es Szigeti veszedelmében keveredik a kétféle jelölés, megtalálható nála mind az *ö, ü* mind az *o̊*.) A 16. század második felében terjed el az *s* és *z* betűkből létrehozott betűkapcsolat *(ſz)* az *sz* hang jelölésére. Ezek az újítások elterjedve jelentősen hozzájárultak a helyesírás egységesedéséhez.

Az önálló magyar államiság megszűnte (Buda 1541-es elfoglalásával) nem jelentette az élet teljes megszűnését. Az a humanista életszemlélet, mely a 16. század elején nemcsak a királyi udvarban jellemző, hanem (akár provinciális módon átszűrődve) a nemesi életmódot is átjárta, kialakít egy írástudó-értelmiségi réteget (**deákság**), mely a török elől menekülve s ezáltal szűkebb területre szorulva a nemesség számára a kultúra közvetítője lesz: nyelvi tevékenysége egy új egységesülés felé viszi a nyelvhasználatot. Ez a nyelvhasználat a 16. század végére eljut a „van is, nincs is norma” szintjére: a kirívó nyelvjárási vonások kerülése jellemzi e kor deákjainak nyelvhasználatát. Kialakul egy „literátusi csoportnyelv”, mely Pozsonytól Krassó-Szörény vármegyéig általánossá válik.

E nyelvi kiegyenlítődési folyamatban jelentős szerepet kap a reformáció és annak iskoláztatási politikája, a könyvnyomtatás pedig szélesebb olvasóközönség számára is közvetíti a szerzők nyelvhasználatát. A nyelvi egységesülés 17. századi tényezői protestáns részről a már említett Károli-biblia és Szenci Molnár Albert zsoltárfordítása (1607), katolikus részről pedig a Káldi-biblia és Pázmány művei, elsősorban prédikációi (1636). E négy szerző mind a már említett „literátusi csoportnyelv" területéről származik, s hozzájuk csatlakozik a 17. század talán legnagyobb hatású verselője, Gyöngyösi István, aki szintén északkeleti származású (az Ung megyei Radváncon született). Általuk, s a század folyamán megjelenő nyelvtanírók (Geleji Katona István, Komáromi Csipkés György, Pereszlényi Pál) hatására kialakul egy követésre méltó nyelvi minta. A 18. század elején a dunántúli (Csúzy Zsigmond, Amadé László, Faludi Ferenc) és erdélyi szerzők (Apor Péter, Hermányi Dienes József, Bod Péter) hatására újabb, laza nyelvi normák alakulnak ki, létrejönnek ún. „**provinciális köznyelvek**": „dunai" (dunántúli), „tiszai" (közép- és felső-magyarországi) és „erdélyi" változat. Közülük a „tiszai" a legtekintélyesebb a 18. század közepe-második fele irodalmárainak ítéletében.

4.4. Egyéb nyelvváltozatok

A **szaknyelvek** területén az egyes tudományterületek szókincsében történik változás, megújulás e korszakban. Geleji Katona István újításai az *intézet, képzet, függelék*, a Magyar encyclopaedia (1653) szerzője, Apáczai Csere János teremti meg a mértan és a mennyiségtan alapját *(középpont, súrlódás, számláló, nevező, osztó, arányos)*. Nagy hatású Maróthy György iskolai számtana (Arithmetica 1743), melyben a következő újítások olvashatók: *összeadás, osztás, kivonás, maradék, általmérő (> átmérő)*. Molnár János 1777-es Magyar fizika c. könyve a fizikai szókincs magyarítását adja (*képez* 'ábrázol', *tartozandóság* 'arány', *egyarányú nyomás* 'egyensúly', *képes nehézség* 'fajsúly' stb.). A mesterségek közül e korhoz köthető a gombkötő mesterség kialakulása, s ebben az időben jelentek meg szakszavai is (*paszomány, skófium* 'arany-, ezüstszállal szőtt szövetfajta', *vitézkötés* stb.). Szintén e kor terméke az üvegipar a maga szakszavaival (*békasó* 'kvarchomok', *huta* 'üveggyár', *fluszfőző* 'szódafőző' *szín* stb.).

A **jogi szaknyelvre** e korszakban az erős latin hatás jellemző. A boszorkányperek, törvénykezési jegyzőkönyvek aktáiban a jogi szempontból lényeges elemeknek: a per szereplőinek (*fatens, testis* 'tanú'), az eljárás részeinek (*subscriptio* 'aláírás', *recognoscál* 'megismer, azonosít') megnevezése, a hivatalos közlemények (*incola oppidi Vduarhely* 'udvarhelyi lakos', *testis ambarum partium* 'mindkét fél tanúja') általában latinul történnek. Számos latin szó és kifejezés épül be a magyar használatba a honosító *-l* képzővel (*peragál* 'véghez visz', *suffragál* 'kedvez, támogat', *euocal* 'perbe hív'), kialakulnak vegyes (latin–magyar) szerkezetek: *hamis contractus* 'hamis szerződés', *derek sententiat pronuncial* 'derék (= valódi) ítéletet hirdet'. Ezen szakszavak döntő többségének használói a jogalkalmazók és a prókátorok, akik értenek latinul.

A jogi szövegek tanúvallomásaiban, perszövegeiben gyakran előtör az élő nyelvhasználat. Részei az indulatszók, a partikulák, az élőbeszéd fatikus elemei *(aj, ej, piha kutyák, lelkem szomszéd asszony, ehol, be nagy)*. A káromlásokban előjövő *ördög adta, kutya teremtette, lélek kurva* az Isten teremtő voltát vonja kétségbe, s ezért különösen is büntetendő volt, a gyalázkodások *(bestye ageb)*, a szitkozódások *(„nem jámbor, akasztani való, lélek kurafi")* nagymértékben hozzátartoztak a mindennapi beszédhez. Noha a korabeli nyelvi tudat megítélte e *„mocskos szókat", „trágár, vagy fajtalan beszédet"*, a **vulgáris nyelvhasználat** nemcsak a műveletlen rétegeket jellemzi: megtalálható a vándorló diákok verseiben („pajkos énekek"), a kollégiumok fiatalságának nyelvében is (Csokonai Vitéz Mihály: A borital mellett, Dorotytya).

Nem áll messze a vulgáris nyelvhasználattól a **tolvajnyelv**, mely egy jellegzetes csoport titkos nyelve. A 18. század 70-es éveiből több tolvajnyelvi szójegyzéket ismerünk, melyek a szóállomány szempontjából nagy rokonságot mutatnak (*gagyi* 'arany', *komnyik* 'orgazda', *pucika* 'ruha', *hontírozd!* 'tagadd!', *plede!* 'szaladj!'). A sok közös szó arra utal, hogy ezek a csoportok, bár területileg más-más vidéken tevékenykedtek, egységes nyelvváltozatot használtak (*nyalavi nyelv* 'zsivány nyelv').

Szólni kell a középmagyar kor nyelvi rétegződése kapcsán a nyelvhasználat **felekezeti különbségei**ről is. Ezek a (jórészt a szókészlet területén létező) különbségek részben a különböző bibliafordításokból s az általuk képviselt hagyományból eredeztethetők *(Izajás : Ézsaiás)*, másrészt a vallásgyakorlatban egymásnak megfelelő tevékenységformák közötti (teológiai) jelentéskülönbségekből (*áldozás* 1372 u. : *úrvacsora* 1553). Ugyanaz a szó mást jelenthet a katolikus, és mást a protestáns nyelvhasználatban: *presbiter* a katolikusoknál 'áldozópap' (1760), a protestánsoknál 'az egyháztanács világi tagja' (1650).

5. Az újmagyar kor
5.1. A standardizáció II.

Áttekintésünkben e korszak az 1770–80-as évektől máig tart. Kezdetét a felvilágosodásnak nevezett, a Habsburg-abszolutizmus egységesítő politikája és a nemzeti önrendelkezés felemelkedő eszménye közötti ideológiai és politikai harc jelenti. Ez a politika szintjén megvalósuló küzdelem a kultúra és a nyelv szintjén az összefogás, az egységesülés kívánalmát jelentette. Létrehozni egy korszerű, a tudományosság, a mindennapi élet és az írás számára alkalmas változatot, mely a hiányok pótlásával (nyelvújítás), a „fentebb stíl" hangsúlyozásával a társas élet biedermeier stílusához képes idomulni, s azt kiszolgálni. Ennek érdekében az 1770-es évektől írói társaságok alakulnak, magyar nyelvű hírlapok indulnak (a Magyar Hírmondó Pozsonyban, a Magyar Museum Kassán), megjelenik a Debreceni Grammatika (1795). Az írók érzik a nyelv béklyóit: szükséges a korszerűsítés a szókészlet terén. A **nyelvújítás**nak nevezett folyamat során különböző módokon ezrével jön létre új szó (s közülük sok száz meg is marad). A legismertebbek ezek közül: elavult szavak felújítása *(bakó, szobor)*, régi személynevek forgalomba hozása *(Árpád, Gyula)*, tájnyelvi szók beemelése az irodalomba *(betyár, csalit, kelengye)*, szóképzés *(hízeleg, ábrándít, festmény, bizonyíték)*, szóvégek képzőként való alkalmazása (vö. morfématörténet 6.3) *(uszoda, fegyenc)*, elvonás és szócsonkítás *(esküszik > eskü, cégér > cég)*, szóösszetétel *(ábrándvilág, alkonypír, rendőr)*, szóösszevonás *(cső + orr > csőr, könnyű elméjű > könnyelmű)*, tükörszavak *(álláspont, vaspálya)* (l. még a szókészlet-történeti fejezetetet: **V. 3.3.1.**). Munkálkodásuk révén létrejön egy sajátos almanachlíra, melynek hatása alól még Petőfi sem tudta kihúzni magát. A választékos, kifinomult irodalmi nyelv hatására alakult ki aztán az a biedermeier stílusú szalonnyelv, mely a felvilágosult nemesség nyelvhasználatára a 19. század első felében (reformkor) jellemző. Ez a nyelv kitermeli azokat a körülírásokat, udvarias formulákat, amelyek szükségesek egy jól működő társalgási nyelv meglétéhez

A (magyar nyelvű) polgárság, értelmiség és a kisnemesség azonban nem az irodalmi lapokat olvassa. Számukra olvasnivalót a kalendáriumok kínálnak: ezek kiadott és megvásárolt példányszáma 1775-ben 70 000, 1822-ben pedig 301 000 (ebből 167 000 magyar nyelvű), akkor, amikor a hírlapokból évi 2000 példány is alig fogy el. A tömegekhez tehát a kalendáriumok nyelve szól, s ez a mindenki számára érthető, a nyelvújítás szavait igencsak mértékkel alkalmazó, a kirívó nyelvjárási jellegzetességeket kerülő népnyelv. A 19. század első évtizedeiben gazdasági és szellemi központtá váló Pest-Buda lakossága ezt a népnyelvet vegyíti a társalgási nyelvvel, s alakít ki egy területektől független, sajátos köznyelvet. Ezt emeli irodalmi rangra Petőfi, Arany, Tompa költészete, s ez válik a fejlődő nagyváros (s majdan az ország köz)nyelvévé.

A reformkorban tehát az irodalmi és társasági élet központjává Pest-Buda válik, itt kap majd helyet a Pozsonyban megalapított Magyar Tudományos Akadémia (1825), melynek egyik fő célkitűzése a magyar nyelv ápolása. Itt jön létre a Kisfaludy Társaság, itt jelennek meg irodalmi majd politikai lapok. A szabadságharc vérbefojtása egy időre megakasztja a fejlődést, de már 1850-ben megindul a Pesti Napló, az Akadémia pedig a magyar nyelv védelmezőjeként lép fel. A 19. század közepén még mintegy 180 000 főt számláló Pest-Buda lakossága a 20. század fordulójára eléri a 700 000 főt. A nagyarányú építkezések, az itt épülő gyárak, az itt székelő főhivatalok, a kulturális intézmények különböző képzettségű munkaerőt igényelnek. Budapest a nyelvi egységesülés kohójává válik: magába olvasztja a vidékről érkező nincsteleneket, a szlovák építőmunkásokat, a jiddist beszélő zsidókat, megtartva a város alapnyelvét beszélő németeket. Budapest még a századforduló idején is inkább tűnik német városnak, semmint magyarnak, bár a német lakosság száma ekkor már a főváros össznépességének csak egyharmadát teszi ki. Viszont ez az ország központja, az itt nyomtatott sajtótermékek hatása vidékre is eljut, s ezáltal nyelve is hat a vidéki nyelvhasználókra. A két, illetőleg többnyelvű környezet felszabadító hatással lehet a fantáziára, az ötletekre, a népetimológiás magyarázatokra és az analógiás újításokra.

> Molnár Ferenc szerint a budapesti gyerek „szivesebben mondja ki azt, amibe beletörik a nyelve, mert megszokta, hogy épp az ilyen titokzatos dolgoknak furcsa és nehéz nevük van, mert a pesti gyereknek a lift, az aszpirin, a várkertrakpart és az automobil már hároméves korában barátja, pedig e szavaktól a falusi gyerek még legény korában is a falnak megy” (Molnár 1913. 173). Heltai Jenő a Magyar Nyelvőrnek ugyanebben a számában humoros dialógusban írja le, hogy az átlag budapesti polgár, miközben elítéli a „ronda pesties írást és dumálást”, az itt kitalált „külön tolvajnyelvet”, teljes mértékben használja ezt a „link dumát” (Heltai 1913. 173–4).

E nyelvi környezet különös sajátságát az adja, hogy együtt van meg benne a németes hatás és a teremtő fantázia. S e kettő együtt teszi a kor vidéki magyar beszélője és átlagértelmiségije számára furcsává és érthetetlenné a budapesti szlenget. Ugyanakkor viszont a vidékről ide sereglő, főként az építkezéseken napszámosként dolgozó falusiak számára egyáltalán nem jelent „nyelvi romlást” az itt kialakuló argó. Elfogadják, gyakorolják, a maga természetességében használják ezeket a szavakat és kifejezéseket

A „germanizmusok” túlburjánzása miatt az Akadémiának az volt a célja, hogy egy nyelvvédő lapot adjon ki. A Magyar Nyelvőr rendíthetetlenül harcolt a szabálytalan szóalkotások, a németes kifejezések ellen, a helyes képzésű magyar szavakért. De a Szarvas Gábort a szerkesztői székben követő Simonyi Zsigmond szerkesztette Magyar Nyelvőr a 20. század első két évtizedében már nem rekesztette ki a budapesti nyelv vadhajtásait, hanem megpróbálta megérteni, integrálni. A lassacskán kialakuló **budapesti köznyelv** tehát heterogén elemekből hoz létre egy **normatív**, egyre inkább vonzással és tekintéllyel rendelkező változatot.

A budapesti köznyelven belül létező különböző **nyelvváltozatok** gyorsan alakulnak ekkor, egy-egy divathullám erősíti fel az éppen aktuálisan megjelenő kifejezések terjedését. A városi népnyelven belül – ahogy azt az ábra is mutatja – alapvetően három nyelvváltozat különíthető el:

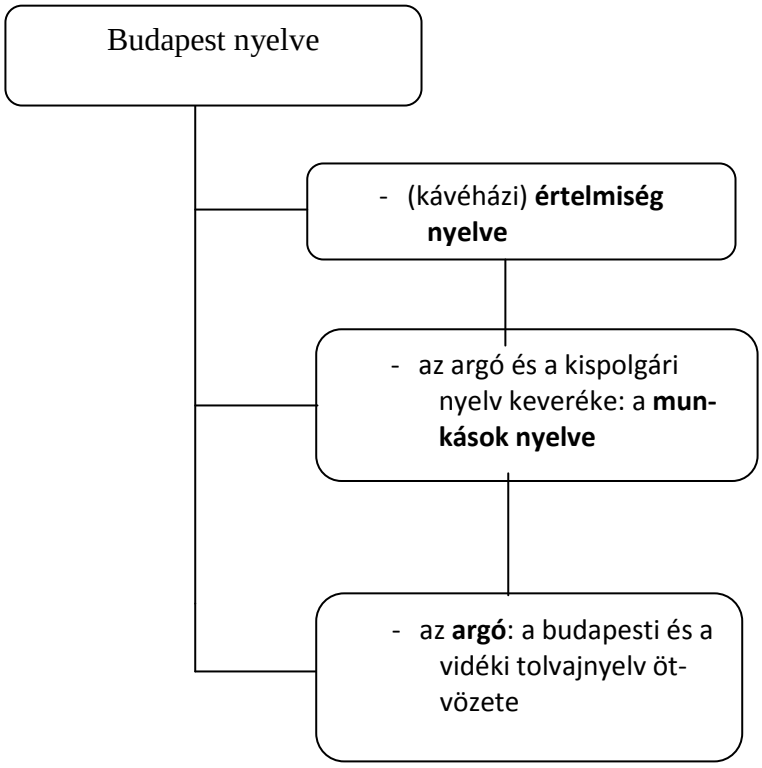

Az úgynevezett „**argóval átitatott köznyelv**” a következőképpen jellemezhető: grammatikai rendszere megegyezik a köznyelvével, de a szókincse merőben különböző. Ez a jassznyelv, más néven az argó. Az argó fő jellemzője a megállapodáson alapuló nyelvferdítés; tudatos, félig tudatos vagy éppen tudattalan szóalkotás. A tolvajnyelv alaptulajdonsága a titkosság és a csoporthoz kötöttség, éppen ezért amint átkerül egy szélesebb nyelvhasználói közegbe, megszűnik argó lenni, hiszen megfosztatik létezésének fő kritériumától. Ez a „pesti nyelv” tehát egy alacsonyabb szintű köznyelv: a tolvaj argó és egyéb, nem elhanyagolható csoportnyelvek, illetve tréfás hangulatú szavak (pl.: *dögész* ’természetrajz szakos egyetemista’) ötvözete.

Szinte egyáltalán nem kutatott változat a jassznyelvi elemeket és a kispolgárság nyelvhasználatát is tartalmazó változat, a (nagyüzemi) munkásság nyelve. Ez a **proletár nyelvváltozat** erős rokonságot mutat az argóval, él annak képteremtő eszközeivel, használja a szakmai szakkifejezéseket. E munkás változattól nem esnek messze a gondozatlan beszéd vulgáris szavai, de a képteremtő fantázia, az érzékeltető hangulatfestés kifejezései sem: *lepetél* ’leül, megpihen’, *az ürge megkajolta a link kulát* ’az illető elhitte a hazugságot’, *Elhatároztuk, hogy amint lehet, meghúzzuk* a *zamzigot és átgémblizünk a taccson* ’megszökünk és átlépjük az országhatárt’ (1954).

A budapesti polgárosult középosztály nyelvhasználata természetéből fakadóan egy igényesebb, az irodalmi nyelvhez közelebb álló, választékosabb nyelvi forma. Az „úri középosztály” beszédmódjáról sokat elárulnak a korabeli filmek. Az 1940-ben bemutatott Hétszilvafa című vígjáték kiválóan tükrözi az akkoriban oly divatos illabiális *ȧ* hang ejtését: *hȧlban* ’hallban’, *Ȧrgentínȧ* ’Argentína’, *romȧntikus* ’romantikus’, *ȧppȧnázs* ’appanázs’. Példákat találunk itt az argóra is: *Olyan ruhát kapott* ’úgy megverték’, *érti a szakmát* ’ért a lányok nyelvén’, *nem sül ki a szemed a fejedből* ’nem szégyelled magad’, *a házmesternével fut* ’a házmesternével jár’. Főleg a nagypolgárság fiatalabb nemzedékének tagjaira jellemző a jassznyelvi elemek nyelvükbe történő beépítése, s ezek az elemek a megélénkülő társasági élet különböző színterein (kávéház, klub, vendéglő) viharos erővel terjednek. Álljon erre példaként egy jellemző

szövegrészlet az 1922-ben magyarul bemutatott Kálmán Imre-operett, a Bajadér szövegéből (a magyar szöveg írója Kulinyi Ernő):

„Shimmy ma a táncok fennkölt csúcsa,
Már a csecsemő is mind ezt nyúzza.
Ajándékba kaptuk
eztet mink az ántánttól.
Erre pali mostan Pest és Danzig
Ez lesz a divat bis hundert zwanzig."

Az irodalmi és a népnyelv erőteljesen kezd közeledni egymáshoz, s ezzel megindul a standardizáció folyamata a városi polgárság körében, kialakul a **városi népnyelv**. Szép Ernő Lila ákác, valamint Molnár Ferenc Liliom című műve tett elsők között kísérletet a pesti nyelv irodalmi körökbe való beemelésére. Kialakul tehát a budapesti köznyelv legismertebb változata a (kávéházi) értelmiség nyelve. Ez a nyelvhasználat köszön vissza Karinthynál, Szép Ernőnél, Heltai Jenőnél. A 20. század közepére közel kétmilliósra növekvő Budapest egységes mintaadóvá válik a köznyelvi kiejtés szintjén (például az *ë* hiányában), új szavak elterjesztése szintjén (például a sportnyelv megmagyarosítására tett törekvések a 30-as évektől), napjainkban új szlenges elemek megteremtésével és elfogadtatásával, például: *belecsap a lecsóba* 1. 'hozzákezd valamihez', 2. 'botrányt okoz'; *közte tíz* (sporteredményt közlő újságcikk címeként). Ugyanakkor egyes kisközösségek természetes módon használják hagyományos nyelvváltozatukat (pl. a neológ zsidóság sajátos nyelvhasználata a két világháború között, rákospalotai palóc alapú nyelvjárás a 70-es években stb.).

5.2. A nyelvjárási változatok

Az az elkülönülési tendencia, amely a középmagyar korszakban megfigyelhető volt, az újmagyar korban folytatódott. A magyar nyelvjárások a 19. század végére elérték elkülönülésük zenitjét; részletes leírásukat l. Kiss J. szerk. 2001. 262—408. A 20. század technikai fejlődése, a kommunikáció egységesülése ettől kezdve az integrálódást, részben a feloldódást, a köznyelvhez való közeledést hozza magával. A nyilvánosság színtereinek megnövekedése kedvez a formális változat megjelenésének a kettősnyelvű beszélők nyelvhasználatában. A nyelvjárások azonban nem tűnnek el, csupán a nyelvjárási formák használata, azok területei, gyakorisága, szituációfüggése változik meg.

5.3. Kisebbségi magyar nyelvhasználat

1920-szal új korszak számítható a magyar nyelv történetében. A trianoni országhatárok kényszerű elfogadásával milliós számú tömegek kerültek magyar nyelviségükkel kisebbségi sorsba. Regionálisan meghatározó szerepű kulturális központok, mint Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Szabadka szakadtak el az anyaországi nyelvhasználattól, s ezáltal kulturális, nyelvhasználat-befolyásoló szerepük a nyelvterület egészén csökkent, ám az adott régióban nőtt: körülöttük **kisebbségi regionális köznyelvek** alakultak ki. Többszörös diglosszia válik jellemzővé a kisebbségben élő magyarok számára: az államnyelv helyi és hivatalos változata mellett a személyre magyar alapnyelvi nyelvjárása és a magyar nyelvű sajtó közvetítette regionális köznyelv is befolyásolólag hat. Így például az államnyelvi kontaktushatás hozza létre az erdélyi magyar sajtóból adatolható *„és/de nemcsak"* hozzátoldó szerkezetet: *„A Kolozsvár, de nem csak, magyarságát sértő tábla"*. Ez a többszörös diglosszia az anyanyelvjárás számára megőrző erővé válik, ugyanis a személy számára (akire az anyaország köznyelve nem hat) a magyar a nyelvjárási változatot jelenti, éljen akár a szlovéniai Hodoson vagy a romániai

Csíkszentdomokoson. Ez a magyar nyelvhasználat az eltérő környezeti hatás miatt azonban régiónként eltérő változásnak van kitéve. Örökölt tájszavai mellé az új jelenségek megnevezésére saját, gyakran a többségi nyelv által közvetített szavakat használ. Az erdélyi régióban ezért jelentheti a *vinete* a *padlizsán*-t, az *árdé* a *zöldpaprika*-t, az *adidasz* a *tornacipő*-t, a *druzsba* a *láncfűrész*-t. Ugyanaz a jövevényszó mást jelenthet az egyik kisebbségi változatban, és mást a másikban (például *transzfer:* ’(labdarúgó) átigazolás(a)’ Szlovéniában, „költségvetésközi *transzfer*” ’átutalás’ Kárpátalján), ugyanaz a fogalom más-más formát ölt országhatáron innen és túl (’egy fajta elektronikus adathordozó’: Magyarországon inkább *pendrájv*, Szlovákiában inkább *USB-kulcs*).

IRODALOM

Bárczi 1963; Benkő 1957; Benkő 1960; N. Fodor 2012; Gáspári 1998; Juhász 2011; Pusztai 1999; Róna-Tas 1997; Tolnai 1929.

VIII. IRODALOM

Abaffy Erzsébet [Egriné Abaffy Erzsébet, E. Abaffy Erzsébet] 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Abaffy Erzsébet 1974. Szóvégrendszerünk az ős- és ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 70: 20–27.

Abaffy Erzsébet 1991a. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 122–159.

Abaffy Erzsébet 1991b. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 104–121.

Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód- és igeidő-rendszer. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 120–183.

Abaffy Erzsébet 1994. Mássalhangzó-rendszerünk az ősmagyar kor elején. Fonotaktikai vázlat az UEW alapján. *Magyar Nyelv* 90: 421–434.

Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 106–118, 301–351, 596–609, 710–718, 789–799.

Bácskai-Atkári Júlia 2011. A komparatív operátor esete a mondatbevezetővel: Szintaktikai változások a magyar hasonlító mellékmondatokban. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Budapest – Piliscsaba. 103–119.

Bácskai-Atkári Júlia 2012a. The Relative Cycle in Hungarian Declaratives. Elhangzott: 14th Diachronic Generative Syntax Conference (DiGS14), Lisszabon, University of Lisbon, 2012. július 4–6.

Bácskai-Atkári Júlia 2012b. A magyar összetett kötőszók történetéhez. In: Parapatics Andrea (szerk.): *FÉLÚTON 7: A 7. Félúton konferencia (2011) kiadványa*. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest. 1–14.

Bácskai-Atkári Júlia 2013. Az alárendelő összetett mondatok története. In: É. Kiss (2013).

Bakos Ferenc 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bánhidi Zoltán 1971. A magyar sportnyelv története és jelene. Sportnyelvtörténeti szótárral. *Nyelvészeti Tanulmányok* 16. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bárczi Géza 1956. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. *Magyar Nyelv* 52: 228–30.

Bárczi Géza 1958a. *A magyar szókincs eredete*[2]. Tankönyvkiadó. Budapest.

Bárczi Géza 1958b. A tárgyas igeragozás használatának történetéből. *Magyar Nyelv* 48: 257–70.

Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó. Budapest.

Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest. 95–180.

Bárczi Géza 1975a. *A magyar nyelv életrajza*[3]. Gondolat Kiadó. Budapest.

Bárczi Géza 1975b. A tárgyas *-ja~-i* személyrag története. *Magyar Nyelv* 71: 129–131.

Bárczi Géza 1980. *A magyar nyelv múltja és jelene*. Összeállította és szerkesztette Papp László. Gondolat Kiadó. Budapest.

Bárczi Géza 1982. A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Sajtó alá rendezte E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bárczi Géza 1990. A magyar igeragozás története. Sajtó alá rendezte E. Abaffy Erzsébet és N. Abaffy Csilla. *Nyelvtudományi Értekezések* 130. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
Barlay Ö. Szabolcs 1986. *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*. Gondolat Kiadó. Budapest.
Bartos, Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 653–762.
Bende-Farkas Ágnes 2013. Kvantorok az ősmagyarban és az ómagyarban. In: É. Kiss (2013).
Benkő Loránd 1952. Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 37–62.
Benkő Loránd 1953. A magyar *ly* hang története. *Nyelvtudományi Értekezések* 1. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Benkő Loránd 1962. Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 115–136.
Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Akadémiai Kiadó. Budapest. – 4. *Mutató*. 1984.
Benkő Loránd 1974. Szempontok a jelentésfejlődések jellegének, irányának, kronológiájának megállapításához. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.): Jelentéstan és stilisztika. *Nyelvtudományi Értekezések* 83. Akadémiai Kiadó. Budapest. 92–97.
Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Benkő Loránd 1982. Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. *Nyelvtudományi Értekezések* 113. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Benkő Loránd 1988. A magyar birtokos jelzős szerkezet jelölésének történetéből. *Magyar Nyelv* 84: 24–31.
Benkő Loránd (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Benkő Loránd (főszerk.) 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Benkő Loránd (főszerk.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Akadémiai Kiadó. Budapest. – 3. *Register*. 1997.
Benkő Loránd 1997a. Felvilágosodás, reformkor, nyelvújítás. In: Sipos Lajos (főszerk): *Pannon Enciklopédia Magyar nyelv és irodalom*. Dunakanyar 2000 Könyvkiadó. Budapest. 74–78.
Benkő Loránd 1997b: A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó. Budapest. 163–176.
Bereczki Gábor 1983. A Volga–Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest. 207–225.
Bereczki Gábor 1998. *A magyar nyelv finnugor alapjai*[2]. Universitas Kiadó. Budapest.
Bessenyei József (szerk.) 1997. *A magyarországi boszorkányság forrásai*. Balassi Kiadó. Budapest.
Bogdán István 2006. *Régi magyar mesterségek*. Neumann Kht. Budapest.
Décsy Gyula 1959. *Die ungarischen Lehnwörter der bulgarischen Sprache*. Harrassowitz. Wiesbaden.
Dékány Éva 2012. Nem jöttem hínia az igazakat. Az ómagyar anti-egyeztetett főnévi igenevekről. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 219–252.
Dékány Éva 2013. A nem véges alárendelés (az igenevek) története. In: É. Kiss (2013).

Deme László 1959. A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. *Nyelvtudományi Értekezések* 20. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Dömötör Adrienne 1995. Az alárendelő mondatok: A jelzői mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 666–693.
Dömötör Adrienne 2006a. *Régi magyar nyelvemlékek.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Dömötör Adrienne 2006b. A nyelvújítás. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 385–400.
Egriné Abaffy Erzsébet *lásd* E. Abaffy Erzsébet.
É. Kiss Katalin 2003. A szibériai kapcsolat (avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén). *Magyar Nyelvjárások* 41: 321–327.
É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötő-elmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.
É. Kiss Katalin 2005a. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
É. Kiss Katalin 2005b. The Inverse Agreement Constraint in Hungarian − a relict of a Uralic–Siberian Sprachbund? In: H. Broekhuis et al. (szerk.): *Organizing Grammar. Linguistic Studies in Honor of Henk van Riemsdijk.* Mouton de Gruyter. Berlin. 108–116.
É. Kiss Katalin 2006. From the grammaticalization of viewpoint aspect to the grammaticalization of situation aspect. In É. Kiss Katalin (szerk.): *Event structure and the left periphery.* Springer. Dordrecht. 129–158.
É. Kiss Katalin 2010. A negative cycle in 12–15th century Hungarian. Megjelenik in: Theresa Biberauer és George Walkden (szerk.): *Syntax over Time: Lexical, Morphological and Information-Structural Interactions*. Oxford University Press. Oxford.
É. Kiss Katalin 2010–11. A magyar tárgyas és alanyi igeragozás kialakulásának szintaktikai hátteréről. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 13–46.
É. Kiss Katalin 2011a. A Jókai-kódex tagadó szerkezetei. In: Bakró-Nagy Marianne és Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 19–34.
É. Kiss Katalin 2011b. A *sem* szinkrón és diakrón szerepéről. In: Kádár Edith és Szilágyi Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 95–109.
É. Kiss Katalin 2011c. Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX-ig. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Budapest – Piliscsaba. 85–102.
É. Kiss Katalin megjelenés alatt/a. Null pronominal objects in Hungarian: a case of exaptation. *Acta Linguistica Hafniensia.*
É. Kiss Katalin megjelenés alatt/b. From Proto-Hungarian SOV to Old Hungarian Top Foc V X*. *Diachronica*.
É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Magyar történeti mondattan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Egedi Barbara 2011a. Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai. In: Bakró-Nagy Marianne és Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 35–47.
Egedi Barbara 2011b. Névelőtlenül, de határozottan: Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen. In: Kádár Edith és Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 110–127.
Egedi Barbara 2013. Grammatical encoding of referentiality in the history of Hungarian. In: Anna Giacolone Ramat, Caterina Mauri és Piera Molinelli (szerk.): *Synchrony and Diachrony: a Dynamic Interface. Studies in Language Companion.* John Benjamins. Amsterdam. 367–390.

Farkas Vilmos 1982. Görög eredetű latin elemek a magyar szókincsben. *Nyelvészeti Tanulmányok* 21. Budapest. Akadémiai Kiadó.
N. Fodor János 2012. A magyar magánhangzórendszert érintő hangeltolódás tendenciájának nyelvjárási vonatkozásai. Az északkeleti nyitódó kettőshangzók kialakulásának lehetséges módjáról. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia II*. PPKE BTK. Pilicsaba. 136–153.
Fodor Katalin 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.) *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 325–348.
Galgóczi László 1988. Régi magyar káromkodások. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 350–7.
Gáspári László 1998. *Az irodalmi írásbeliség történetének vázlata*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza.
Gerőcs Mátyás 2011. Aspektus és igekötő. A mondat belső időszerkezete a kései ómagyarban. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Budapest – Piliscsaba. 153–170.
Gerstner Károly 1997. Deutsche Lehnwörter und Lehnbedeutungen im neuen Etymologischen Wörterbuch des Ungarischen. In: S-L. Hahmo et al. (szerk.): *Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt*. Shaker Publishing. Maastricht. 79–85.
Gerstner Károly 1998. A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. *Nyelvtudományi Értekezések* 145. Budapest. Akadémiai Kiadó.
Gerstner Károly 2003. Idegen nyelvek hatása magyar szavak jelentésére. In: Büky László és Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 57–62.
Gerstner Károly 2006. A magyar nyelv szókészlete. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 437–480.
Gregor Ferenc 1993. *A szlovák nyelv magyar elemeiből (Mutatványfüzet)*. ELTE Szláv Filológiai Tanszék. Budapest.
Gugán Katalin 2008. Az egyszerű mondat története. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
Gugán Katalin 2011. A nyelvtörténet vargabetűi: a tagadás és a tagadás szerinti egyeztetés története az ugor nyelvekben. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Budapest – Piliscsaba. 65–84.
Haader Lea 1991. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 728–741.
Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 506–665.
Haader Lea 2003. Az ősmagyar kor: Mondattörténet: Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 260–267, 500–560, 677–690.
Haader Lea 2005. A Müncheni emlék. *Magyar Nyelv* 101: 161–178.
Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
Havas Ferenc 2005. Tárgyas ragozás és medializáció. In: Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Uráli Grammatizáló.* Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 147–185.

Hegedűs Attila 1989. Helynevek a helyesírástörténet és a nyelvjárástörténet szolgálatában. In: Balogh Lajos – Ördög Ferenc (szerk.): Névtudomány és művelődéstörténet. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 183. Zalaegerszeg Város Tanácsa VB Művelődésügyi Osztálya. Zalaegerszeg. 96–99.
Hegedűs Attila 1999a. Erotikus szókincs a régi magyar nyelvben. *Irodalomismeret* 10: 140–3.
Hegedűs Attila 1999b. Szavak és dolgok. In: Kugler Nóra és Lengyel Klára (szerk.): *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 155–159.
Hegedűs Attila 2001. A 3. személyű tárgyas igerag kérdéséhez. In: Büky László és Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 49–54.
Hegedűs Attila 2002. Kötőszók a változás sodrában. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 221–225.
Hegedűs Attila 2004. A tulajdonnevek szerepe egy különleges szócsoport kialakításában. *Magyar Nyelv* 100: 470–472.
Hegedűs Attila 2006. Punnyadt. *Magyar Nyelvőr* 130: 498–501.
Hegedűs Attila 2008. Normahiány, avagy spontán sztenderdizációs tevékenységformák a XVI. század első felének magyar nyelvében. In: Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* V. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 61–5.
Hegedűs Attila – Tóth László 2010. „Germanizmusok". Német eredetű szerkezetek elfogadása és elutasítása a magyarban. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 239–248.
Hegedűs Veronika 2010. Utána a névutós kifejezéseknek! Konferenciaelőadás. *Szinkronikus nyelvleírás és diakrónia*. Kolozsvár. 2010. április 16–17. http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz/014_hegedus_kolozsvar2010.pdf
Hegedűs Veronika 2011a. Névutós kifejezések a Jókai-kódexben. In: Bakró-Nagy Marianne és Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 95–104.
Hegedűs Veronika 2011b. Ómagyar anaforák, reflexivitás és a kötéselmélet. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Budapest – Piliscsaba. 179–190.
Hegedűs Veronika megjelenés alatt. The grammaticalization of postpositions in Old Hungarian. Megjelenik in: Theresa Biberauer és George Walkden (szerk.): *Syntax over Time: Lexical, Morphological and Information-Structural Interactions*. Oxford University Press. Oxford.
Heltai Jenő 1913. Budapesti argó. *Magyar Nyelvőr* 42: 173–4.
Hollós Attila 1996. Az orosz szókincs magyar elemei. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 206. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
Honti László 1985. Ősmagyar hangtörténeti talányok (Ugor hangtörténeti és etimológiai jegyzetek). *Magyar Nyelv* 81: 140–155.
Honti László 2008. Tűnődés tárgyas igeragozásunk kialakulásáról. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére*. Uralisztikai Tanulmányok 19. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi Tórem Finnugor Alapítvány. Budapest. 298–316.
Horváth Katalin 2011. *Budapest nyelve a századelőn*. *Szakdolgozat*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. (Kézirat).

Horváth László 2000. Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben. *Magyar Nyelv* 96: 170–181, 316–332.
Horváth Laura 2011. Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Budapest – Piliscsaba. 205–224.
Imre Samu 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Juhász Dezső 1991a. A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 476–500.
Juhász Dezső 1991b. A módosítószók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 501–513.
Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor: Morfematika*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 772–814.
Juhász Dezső 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet.* József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 81–90.
Juhász Dezső 2003. Egy fejezet a történeti jelentésföldrajzból. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 107–117.
Juhász Dezső 2011. Rendszertörténet, kronológia, területiség. Egy nagy ívű tendencia szerkezetéről és mozgásáról. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia.* Szent István Társulat. Budapest. 225–246.
Kádár Edith 2010. *…és(de) nemcsak.* In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 207–221.
Kádár Edith – Peredy Márta 2010. Discourse orientedness and the lack of aspect – the role of verbal particles in Hungarian. http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz.html. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
Kakuk Zsuzsa 1996. *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Kántor Gergely 2013. A feltételes mód és a kötőmód használatának változása. In: É. Kiss (2013).
Károly Sándor 1956. Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. *Nyelvtudományi Értekezések* 10. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 91: 281–291.
Kiefer Ferenc 1989. Mit jelent a tulajdonnév? In: Balogh Lajos és Ördög Ferenc (szerk.): Névtudomány és művelődéstörténet. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 183. Zalaegerszeg Város Tanácsa VB Művelődésügyi Osztálya. Zalaegerszeg. 286–290.
Kiefer Ferenc é. n. [2000]. *Jelentéselmélet*. Corvina. Budapest.
Kis Tamás 2005. A veláris *į* a magyarban. *Magyar Nyelvjárások* 43: 5–26.
Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest
Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest.
Kiss Lajos 1976. Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. *Nyelvtudományi Értekezések* 92. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Kniezsa István 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1–2. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Kovács I. Gábor 1989. *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
B. Kovács Mária 2002. A középmagyar kori jogi szaknyelv és terminológia. In: Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszem-*

lélet. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen – Jyväskylä, 225–232.
Kubinyi László 1956. Adatok Zala megye nyelvjárástörténetéhez. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.): *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Kumorovicz M. Bernát – M. Kállai Erzsébet 1959. *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból.* I–II. Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum. Budapest.
Lakó György (főszerk.) 1967–1978. A *magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár.* 1–3. Akadémiai Kiadó. Budapest. – 4. *Mutató*. 1981.
Ligeti Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Mátai Mária 2003: Szófajtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó. Budapest. 204–233, 393–429, 632–662, 739–756, 824–830.
Mátai Mária 2011. *Magyar szófajtörténet*. Argumentum Kiadó. Budapest.
Mesterházy Károly 1980. *Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Minya Károly 2007. Új szavak I. *Az ékesszólás kiskönyvtára* 3. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
Mollay Károly 1982. Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. *Nyelvészeti Tanulmányok* 23. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Molnár Ferenc 1913. Pesti gyerekek. *Magyar Nyelvőr* 42: 172–3.
A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok* 8. Debreceni Egyetem BTK Klasszika-filológiai Tanszék. Debrecen.
Nádasdi Péter 2011a. Az *isten-adta-* és a *magva-szakadt*-féle szerkezetek vizsgálata a nyelvemlékek tükrében. In: Bakró-Nagy Marianne és Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 157–176.
Nádasdi Péter 2011b. Egy vonatkozó szerkezet a nyelvemlékek tükrében. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Budapest – Piliscsaba. 133–152.
Nemesi Attila 2000. A *természetesen, hogy…* típusú szintaktikai szerkezetekről. *Magyar Nyelvőr* 124: 430–442.
Nikolaeva, Irina 1999a. *Ostyak*. Languages of the World/Materials 305. LINCOM Europa. München.
Nikolaeva, Irina 1999b. Object agreement, grammatical relations, and information structure. *Studies in Language* 23: 331–376.
Nikolaeva, Irina 2001. Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics* 39: 1–49.
Országh László 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *Nyelvtudományi Értekezések* 93. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Ördög Ferenc 1993. Ragadványnevek gyászjelentéseken. *Névtani Értesítő* 15: 250–253.
Pajkos énekek 1984. Válogatta Stoll Béla. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Pancheva, Roumyana 2008. Head-Directionality of TP in Old Church Slavonic. In: A. Antonenko, J. Bailyn és C. Bethin (szerk.): *Formal Approaches to Slavic Linguistics: The Stony Brook Meeting, 2007.* Michigan Slavic Publications. Ann Arbor. 313–332.
Papp László 1984: Tükörszók a magyarban. *Magyar Nyelv* 80: 48–59.
Peredy Márta 2009. Az ige–igekötő sorrend a Jókai-kódexben. In: Bakró-Nagy Marianne és Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 181–198.

Pólya Katalin 1991. A mondat fajai modalitásuk szerint. Az állító és a tagadó mondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 587–594.
Pólya Katalin 1992. A mondat fajai modalitásuk szerint. Az állító és a tagadó mondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 19–42.
Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–6.
Pusztai Ferenc 2003. Szójelentés-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 851–893.
Rédei Károly 1962. A tárgyas igeragozás kialakulása. *Magyar Nyelv* 58: 421–35.
Rédei Károly (főszerk.) 1986–1988. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch* 1–2. Akadémiai Kiadó. Budapest. – 3. *Index*. 1991.
Róna-Tas András 1978. *A nyelvrokonság*. Gondolat. Budapest.
Róna-Tas András 1997. Török nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Kovács László – Veszprémy László (szerk.): *Honfoglalás és nyelvészet*. Balassi Kiadó. Budapest. 49–60.
Róna-Tas András 2007. *Kis magyar őstörténet.* Balassi Kiadó. Budapest.
Róna-Tas András – Berta Árpád 2011. *West Old Turkic. Turkic loanwords is Hungarian* 1–2. Harrassowitz. Wiesbaden.
Sándorfi György 1989. *Korai helyneveink vizsgálata*. Magyar Történelmi Társulat. Miskolc.
Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris. Budapest. 129–172, 352–371, 610–617, 719–724, 800–803.
Sipőcz Katalin 2006. A magyar mint uráli nyelv. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 288–314.
Szabó T. Attila 1963/1971. Egy 1552-i mezőségi szövegemlék és nyelvjárástörténeti adalékai. In: *A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II.* Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 495–501.
Szamota István 1894. *A schlägli magyar szójegyzék*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
Székely oklevéltár. Új sorozat. I. 1983. Közzéteszi Demény Lajos és Pataki József. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
Szende Tamás 1996. A jelentés alapvonalai. H. n. Corvinus Kiadó.
Tamás Lajos 1966. *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó. Budapest.
Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
Tótfalusi István 2005. Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára[2]. *A magyar nyelv kézikönyvei* VIII. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
Tóth Ildikó 2011a. A ragozott főnévi igenevek a kései ómagyar korban. In: Bakró-Nagy Marianne és Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 35–48.
Tóth Ildikó 2011b. A *-t* képzős igeneves szerkezet használata az ómagyarban. In: É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Budapest – Piliscsaba. 121–132.
Turi Gergő 2009: Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 5: 25–38.
Vilkuna, Maria 1998. Word order in European Uralic. In: Anna Siewierska (szerk.): *Constituent Order in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter. Berlin. 173–234.
Wacha Balázs 1991. A mondat szórendje és aktuális tagolása. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 618–631.

Wacha Balázs 1992. A mondat aktuális tagolása A mondat szórendje. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 121–209.
WALS 2005. Martin Haspelmath (szerk.): *The World Atlas of Language Structures*. Oxford University Press. Oxford.
Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. *A magyar nyelv kézikönyvei* XII. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
Zelliger Erzsébet 1984. Az *alszik, fekszik* típusú igék *d*-s tövének eredetéhez. *Magyar Nyelv* 80: 486–8.
Zsilinszky Éva 2003a. Az angol vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban. *Nyelvtudományi Értekezések* 153. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Zsilinszky Éva 2003b. Szókészlettörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823.

IX. FORRÁSOK

A / jel előtt álló évszám a forrás keletkezési idejét, az utána álló pedig a ránk maradt másolatét jelöli.

Anonymus *Gesta Hungarorum*. 1200 k. Fordította és jegyzetekkel ellátta Pais Dezső. Budapest, 1977. (Hasonmás kiadás.).

Apor-k *Apor-kódex*. 1416 u./15. század vége–16. század eleje. Közzéteszi Szabó Dénes. Kolozsvár, 1942. (CodHung. 2.). – Kiadva még: Nytár. 8.

ÁSzt. *Árpád-kori személynévtár* (1000–1301). Szerkesztette Fehértói Katalin. Budapest, 2004.

Bécsi k. *Bécsi kódex*. 1416 u./1450 k. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Budapest, 1916. (Uj Nyelvemléktár 1.). – Kiadva még: Nytár. 1.

BesztSzj. *Besztercei szójegyzék*. 1395 k. Közzéteszi Finály Henrik. Budapest, 1882. – L. még: Gl.

Birk-k. *Birk-kódex*. 1474. Közzéteszi Pusztai István. Budapest, 1960. (CodHung. 5).

Bod-k. *Bod-kódex*. 1520 k. Közzéteszi Pusztai István. Budapest, 1987. (RMKód. 2.) – Kiadva még: Nytár. 2.

CodHung. *Codices Hungarici*. Budapest, egy ideig Kolozsvár. 1942–. (Kódexek hasonmását és kritikai szövegkiadását közzétevő sorozat.).

Debreceni k. *Debreceni kódex*. 1519 k. Közzéteszi Madas Edit és Reményi Andrea. Budapest, 1997. (RMKód. 21.) – Kiadva még: Nytár11.

Döbrentei-k. *Döbrentei-kódex*. 1508. Közzéteszi Madas Edit és T. Szabó Csilla. Budapest, 1995. (RMKód. 19.) – Kiadva még: Nytár. 12.

DömAd. *A dömösi prépostság adománylevele*. 1138/1329. In: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 1976. 22–25.

Czech-k. *Czech-kódex*. 1513. Közzéteszi N. Abaffy Csilla. Budapest, 1990. (RMKód. 4). – Kiadva még: RMNy. 2., Nytár. 14.

Érdy-k. *Érdy-kódex*. 1524–1527. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1874. (Nytár. 4–5.).

EWUng. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Főszerkesztő: Benkő Loránd. 1993–1995. Budapest. – 3. *Register*. 1997.

Festetics-k. *Festetics-kódex*. 1494 k. Közzéteszi N. Abaffy Csilla. Budapest, 1996. (RMKód. 20.). – Kiadva még: Nytár. 13.

FNESz. *Földrajzi nevek nevek etimológiai szótára* 1–2. Szerkesztette Kiss Lajos. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, 1988.

Gl. *Régi magyar glosszárium*. Szerkesztette Berrár Jolán – Károly Sándor, Budapest, 1984.

Guary-k. *Guary-kódex*. 1495 e. Közzéteszi Szabó Dénes. Budapest, 1944. (CodHung. 3.). – Kiadva még: Nytár. 13.

GyS. *Gyulafehérvári Sorok*. 13. század második fele/1310 k. In: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 1976. 22–25. – L. még: Benkő 1980. 53, 62.

HB., HBK. *Halotti beszéd* és a Halotti beszédet követő *könyörgés*. 12. század vége/1195 k. In: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 1976. 26–33. – L. még: Benkő 1980. 47–49, 55–57; Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *Magyar Nyelv* 86 (1990): 124–127.

Jókai-k. *Jókai-kódex*. 1372/1448 k. Közzéteszi P. Balázs János. Budapest, 1981. (CodHung. 8.). – Kiadva még: Nytár. 7. (*Ehrenfeld-kódex* címen).

Jordánszky-k. *Jordánszky-kódex*. 1519. Hasonmás kiadás. A szöveget gondozta Lázs Sándor. Budapest, 1984. – Kiadva még: RMNy. 5.
Károli *Szent biblia*. Fordította Károli Gáspár. Vizsoly, 1590. – Hasonmás: Budapest, 1990.
Kazinczy-k. *Kazinczy-kódex*. 1526–1541. Közzéteszi Kovács Zsuzsa. Budapest, 2003. (RMKód. 28.). – Kiadva még: Nytár. 6.
Keszthelyi k. *Keszthelyi kódex*. 1522. Közzéteszi Haader Lea. Budapest, 2006. (RMKód. 30.). – Kiadva még: Nytár. 13.
KLev. *Középkori leveleink* (1541-ig). Szerkesztette Hegedűs Attila és Papp Lajos. Budapest, 1991. (Régi magyar levéltár 1.). [A megadott számok a levelek sorszámát jelzik.]
Konszt. Bíborbanszületett Konsztantin: *A birodalom kormányzása*. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. – A magyarokra vonatkozó részeket l. még: ÓmOlv. 5–11.
KT., KTSz. *Königsbergi töredék* és a *Königsbergi töredék szalagjai*. 13. század eleje/1350 körül. In: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 1976. 51–56. – L. még: Benkő 1980. 42–43, 49–52, 57–60.
Lázár-k. *Lázár Zelma-kódex*. 1525 u. Közzéteszi N. Abaffy Csilla. Budapest, 1992. (RMKód. 14.). – Kiadva még: Nytár. 15.
Margit-l. *Margit-legenda*. 1510. Közzéteszi P. Balázs János. Budapest, 1990. (RMKód. 10). – Kiadva még: Nytár. 8.
MSzFE. *A magyar szókészlet finnugor elemei* 1–3. Szerkesztette Lakó György. Budapest, 1967–1978. – 4. *Mutató.* 1981.
Müncheni k. *Müncheni kódex*. 1416 u./1466. Közzéteszi Nyíri Antal. Budapest, 1971. (CodHung. 7.) – Kiadva még: RMNy. 3., Nytár. 13.
Nádor-k. *Nádor-kódex*. 1508. Közzéteszi Pusztai István. Budapest, 1994. (RMKód. 16.) – Kiadva még: Nytár. 15.
NySz. *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Szerkesztette Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest, 1890–1893.
Nytár. *Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok* 1–15. Közzéteszik: Volf György, továbbá Katona Lajos, Király Pál, Komáromy Lajos és Szabó Sámuel. Budapest, 1874–1908.
OklSz. *Magyar oklevél-szótár*. Szerkesztette Szamota István és Zolnai Gyula. Budapest, 1902–1906.
ÓmOlv. *Ó-magyar olvasókönyv*. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs, 1929.
ÓMS. *Ómagyar Mária-siralom*. 13. század közepe/1300 k. In: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 1976. 42–47. – L. még: Benkő 1980. 52–53, 60–61; Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. *Magyar Nyelv* 86 (1990): 124–127.
RMNy. *Régi magyar nyelvemlékek* 1–4. Szerkesztette Döbrentei Gábor. Budán, 1838–1846. – 5. Szerkesztette Toldy Ferenc. Budapest, 1888.
RMKód. *Régi magyar kódexek* 1(–). Budapest, 1985(–). (Kódexek hasonmását és kritikai szövegkiadását közzétevő sorozat.).
Sándor-k. *Sándor-kódex*. 1518 k. Közzéteszi Pusztai István. Budapest, 1978. (RMKód. 3.) – Kiadva még: Nytár. 2.
SchlSzj. *Schlägli szójegyzék*. 1405 k. In: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 1976. 57–61. – L. még: Gl.
SzabV. *Szabács viadala*. 1476 körül. In: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 1976. 95–101. – L. még: Imre Samu: *Szabács Viadala*. Budapest, 1958.

SzékOkl. *Székely Oklevéltár* 1591–1597. Közzéteszi Demény Lajos és Pataki József. Bukarest, 1985.

SzT. *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1(–). Főszerkesztő: Szabó T. Attila. Bukarest, 1975(–).

TA. *A tihanyi apátság alapítólevele*. 1055. In: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 1976. 15–21. – L. még: Zelliger Erzsébet: *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma, 2005.

Teleki-k. *Teleki-kódex*. 1525–1531. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1884. (Nytár. 12.).

TESz. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Budapest, 1967–1976. – 4. *Mutató.* 1984.

Tihanyi-k. *Tihanyi kódex*. 1532. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1877. (Nytár. 6.).

VA. *A veszprémvölgyi apácák adománylevele*. 1018 k./1109. In: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek.* Budapest, 1976. 10–14. – L. még: ÓmOlv. 14–17.

Virginia-k. *Virginia-kódex*. 16. század eleje. Közzéteszi Kovács Zsuzsa. Budapest, 1991. (RMKód. 11.). – Kiadva még: Nytár. 3.

X. TÁRGYMUTATÓ

16. századi nyelvjárások, 145
a magyar nyelv történetének korszakai, 11
á utáni *a* > *o* záródás, 44
á utáni *o*-zás, 145
-a/-e végű igenevek, 59
abaúji nyelvjárásszíget, 146
ablatívuszrag, 62
absztrakt → konkrét jelentésváltozás, 131, 132
adaptáció, 56
affektív jelentés, 127
affrikálódás, 23, 127
akcióminőség, 57
akkuzatívuszi argumentum, 58
alaki zsugorodás, 52
alakváltozatok, 134
alán eredetű szavak, 114
alany, 81, 82, 83
alapjelentés, 127, 128, 130, 133, 134, 137
alapnyelv, 51, 58, 135, 138
alapnyelvi eredet, 124, 135
alapnyelvi örökség, 49, 56
alapszó, 57
alapszó jelentésének besugárzása, 57, 136
alapszókészlet, 54, 105
alárendelő kötőszó, 85
alárendelő összetételek, 108, 112
alárendelő összetett mondat, 85
álhomonímia, 128, 133
alkalmi palatalizáció, 30
alkalmi szófajváltás, 48
állandó palatalizáció, 30
állatnév, 106
állatterelő- és hívogató szavak, 106
allofón, 24, 25
általános és határozatlan névmás, 88
általános névmás, 52
analógia, 55, 60
analógiás hatás, 43
analógiás tőhangzó, 27, 33
-andó/-endő képzős igenév, 59
angol, 121, 122, 124, 125
antonímia, 136
antropomorfizmus, 130
anyanyelvjárás, 152
arab, 121, 123
arab-perzsa műveltség, 115
archaikus peremnyelvjárások, 45
archaizmus, 103
argó, 121, 150
argó stílus, 110
argóval átitatott köznyelv, 151
aspektualitás, 47, 60
aspektus, 57, 80, 94, 96, 98, 99
aspektusjel, 61
asszimiláció, 19
asszociációs hangváltozás, 19
asszociációs változások, 43
asszociatív összetevők, 134
-at/-et és *-ás/-és* viszonya, 58
-atta/-ette képzős igenév, 59, 74
a-zás, 146
azonos alakú szavak, 133
azonosítás, 137
bajor, 118
balkáni areális jelenség, 101
beágyazott kérdés, 90
beálló igenév, 59
becéző képző, 110
befejezetlen aspektus, 61
befejezetlen múlt idő, 61, 95
befejezett aspektus, 61
befejezett jelen, 94, 99
befejezett melléknévi igenév, 57
befejezett múlt idő, 61, 96
befejezettség, 57, 58
befejezettség igenévképzője, 61
belsőleg motivált jelentésváltozás, 132
besenyők, 115
betűszók, 113
bíró ~ bírák szóval szimbolizálható tőtípus, 55
bírságnap, 111
birtokjel, 60, 136
birtoklást kifejező *-i* képző, 71
birtokos jelző *-nak/-nek* ragja, 63
birtokos névmás, 51
birtokos személyjel, 60, 79, 109, 136
birtokos személyjeles családnevek, 142
birtokos személyjelet tartalmazó határozószók, 66
birtokos szerkezet, 79, 91, 92
birtoktöbbesítés, 60
bokrosulás, 57
bolgár, 116
bontóhang, 30, 31

borlátogató hó, 111
budapesti köznyelv, 150
budapesti szleng, 150
célhatározói jelentés, 59
célhatározói mellékmondat, 97
cigány jövevényszavak, 120
családnevek, 70, 110
családnevek állandósulása, 70
csángó dialektus, 14, 120
cseh, 116
cseremisz, 80 (l. még: mari)
csonka tövek, 54
csuvasos török, 114
-d képző, 53, 56, 57
deákság, 147
dél-alföldi nyelvjárási régió, 146
dél-dunántúli nyelvjárási régió, 145
déli szláv, 116
denazalizáció, 23
denominális *-z* képző, 57
denotáció, 134
denotatív jelentés, 128
denotátum, 134
depalatalizáció, 23
determinált (tárgyas) ragozás, 63
determinatív igeragozás, 136
deverbális nomenképzők, 58
deverbális verbumképzők, 57
dezaffrikálódás, 23
diftongizálódás, 44, 46
diftongusok, 26, 39
diglosszia, 152
disszimiláció, 20
divat-indulatszók, 50
divergencia, 133
dunai dialektus, 145
dzs fonéma gyakorisága, 45
ë ~ ö viszony, 140, 141
ɐ̄ > é, 44
ë > e változás, 43
ë > i záródás, 26
ë > ö labializáció, 43
-é birtokjel, 57, 60, 63
-e kérdő partikula, 12, 90
E/3. birtokos személyjel, 27
egy alak, egy jelentés, 133
egyalakú tövek, 55
egyelemű képző, 57
egyelemű toldalék, 54
egyházi terminológia, 143
egyjelentésű szavak, 133
egységes igeragozás, 63
egységes nyelvváltozat, 143
egyszerű jelen, 94
egyszerű múlt idő, 61, 94
egyszerű tükörszó, 123
ejtéskönnyítő magánhangzó, 30
elavult szavak felújítása, 149
elbeszélő múlt, 55, 94
elbeszélő múlt E/3. személyének kifejezése, 140
eldöntendő kérdés, 90
elemezhetetlen tőszavak, 108
elhasonulás, 20
elhomályosult képzett szavak, 124
elhomályosult összetétel, 108
elízió, 38
elkülönült jelentések, 134
ellentétes jelentések, 133, 134
ellentétesség, 136
élő nyelvhasználat, 148
élőbeszéd fatikus elemei, 148
előhangzó, 56
előtéthang, 30
előzményszófaj, 53
elsődleges változat, 144
elvonás, 149
erdélyi magyar nyelvjárások, 120
értelmezős szerkezet, 67
északkeleti nyelvjárási régió, 146
észak-olasz nyelvterület, 119
etimológia, 104
eufemizmus, 129
exonimák, 134
e-zés, 146
é-zés, 147
ë-zés, 36
faktitív ige, 58
félhangzó, 26
felnémet, 117
felső nyelvállású magánhangzók, 145
felsőfok, 142
felsőfok *leg-* jele, 60
felszólítás, 97
felszólító mód, 62, 64, 97
feltételes mellékmondat, 97
feltételes mód, 61, 97, 144
feltételesmód-jel, 61
feltételesség, 60
felújított képzők, 112

felvilágosodás, 149
figura etymologica, 108
finnugor alapnyelv, 49, 108
fogalmi jelentés, 137
fogalmi mező, 135
fokjel, 60
fokozati ellentét, 136
fókusz, 78, 81, 82, 83, 84
folyamatosság, 57, 59
folyamatosság aspektusa, 56
fonéma, 136
fonémák gyakorisága, 24
fonotaktikai szabály, 20
formális változat, 152
földművelés, 115, 116
főnév, 48
főnév(i csoport), 70
főnevek, 104
főnévi igenév, 59
főnévi igenévi kifejezés, 76
főnévi kifejezés, 79, 90
francia, 121, 122
francia jövevényszavak, 119
funkcióváltás, 57, 60, 136
funkcióváltozás, 66
független hangváltozás, 19
-g gyakorító képző, 56
geminálódás, 56
geminátak, 21, 22
germanizmusok, 150
gerundium, 77
görög, 121, 122
grammatikai jelentés, 47
grammatikalizáció, 9, 48, 56, 60, 62
gyermek- és dajkanyelvi szavak, 107
gyermeknyelvi stílus, 110
hangátvetés, 20, 29
hangeltolódások, 139
hangfestés, 132
hangfestő igék, hangfestő névszók, 107
hanghelyettesítés, 26, 27, 29, 31, 32, 42, 55, 141
hanghézag, 38
hangsúlyeltolódás, 69
hangsúlyos jövő idő, 59
hangsúlyos szótagi nyúlás, 146
hangsúlyos szótagi rövidülés, 145
hangtani rekonstrukció, 54
hangtörvény, 19
hangutánzás, 132
hangutánzó igék, hangutánzó névszók, 106
hangűr, 21 (l. még: hiátus)
hangváltozás, 127
hangváltozási tendencia, 19
hangzó nyelv, 18
hangzóhiányos tövek, 54
hanti, 73, 74, 80 (l. még: osztják)
hasonulás, 19, 29, 36
határozatlan névelő, 53, 91
határozatlan névmás, 51, 52
határozatlan ragozás, 65
határozatlan tárgy, 63
határozói igenév, 59, 78
határozóragok, 9, 56, 62, 68, 92
határozóragok illeszkedése, 140
határozószó, 48, 49, 65, 67, 68, 109
határozószó–igekötő kettős szófajúság, 69
határozószó–névutó kettős szófajúság, 66, 67
határozószó–névutó–igekötő hármas szófajúság, 69
határozott névelő, 52, 79, 90
határozott tárgy, 62
határozottság, 136
határozottságra törekvés, 138
ható ige, 58
hátraható elhasonulás, 37
héber, 121
helyesírás, 142
helyesírás egységesülése, 147
helyettesítés, 28
helynevek, 70
helynévképző, 57, 136
helységnevek állandósága, 71
helységnévrendezés, 72
helyviszonyjelölés, 62
heteronimák, 134
hiátus, 21, 38, 55
hiátustöltő *-j*, 55
hírközlési technikák, 120
holland, 121
holta-típusú igenév, 58
homonim képzők, 53
homonimák, 133
homonímia-fenyegetés, 64
homonímiaveszély, 64
homorgán hang, 21
homorgán réshang, 22
honfoglalás, 140
honfoglaló törzsek letelepedése, 138

honosító képző, 110
honosító *-l* képző, 148
horvát, 116
horvát és szerb közvetítés, 116
humanista életszemlélet, 147
huszita típusú (mellékjeles) helyesírás, 147
húzólánc-elv, 65
i ~ ü viszony, 140
ï > i palatalizáció, 26
-i helynévképző, 60
-i képző, 57
-i képzős igenevek, 59
-i kicsinyítő képző, 55
-i latívuszrag, 57, 59
-i múltidő-jel, 56
-i személyrag, 64
identifikáció, 137
idő ~ ideje tőtípus, 55
időhatározói mellékmondat, 97
ige–főnév kettős szófajúság, 53
igei régens, 58
igeidő, 93, 98
igeidőrendszer, 80
igejelek, 60
igejelezés, 57
igék, 105
igeképzők, 136
igekötő, 48, 68, 96, 97, 98
igekötők jelentésspecializáló szerep, 68
igekötők jelentéssűrítő szerep, 68
igekötők perfektiváló és telicizáló szerepe, 61
igemódosító, 81, 83, 84, 98
igenév, 58, 74
igeneves alárendelés, 76, 78
igeneves mondatok, 74
igeneves szerkezet, 58, 59, 69
igeragok, 63
igésítő képzők, 106
igetövek, 54
-ik kiemelő funkciójú jel, 53, 60
ikerszavak, 109
ikes ragozás, 63, 139
ikes ragozás *-ik* ragja, 64
illabiális nyelvjárás, 146
illabiális utótagú diftongusok, 26
illeszkedés hiánya, 67
improduktívvá válás, 57
ind, 123
indeterminált (alanyi) ragozás, 63
indukáló hang, indukált hang, 19
indulatszó, 49, 106
információ-szerkezet, 78
intenzitásbeli különbség, 134, 135
intonáció, 49
intranzitív ige, 68
intranzitivitás, 57
iráni jövevényszó, 53
irányhármasság, 65
írásbeli norma, 142
irodalmi nyelv, 147
irradiáció, 57
istállózó állattartás, 116
i-zés, 141
í-zés, 44, 141, 145
jászok, 114
jassznyelv, 151
jelen idő, 57
jelenidő-jel, 61
jelentés változása, 131
jelentésátvitel, 129, 132
jelentésbővülés, 130
jelentés-eltolódás, 132
jelentésfejlődés, 51, 133
jelentésmegadás, 133
jelentésmegkülönböztető szerep, 56
jelentésmező, 132, 135, 136
jelentés-összetevők, 127, 130, 133, 137
jelentéssűrítő összetétel, 108, 112
jelentéstapadásos önállósulás, 110
jelentésváltozás, 131, 132, 136
jelentésszűkülés, 130
jelnevek, 70
jelöletlen birtokos szerkezet, 67
jelölt birtokos szerkezet, 67
jelzői mellékmondat, 77
jelzős szerkezet, 130
jiddis jövevényszavak, 121
jogi szaknyelv, 143, 148
jövevényszavak, 113, 124, 133, 135
jövő idő, 58, 59, 61
-k képző, 58
-k mozzanatos képző, 57, 65
-k többesszám-jel, 60
kálizok, 115
kancelláriai típusú helyesírás, 140, 147
karibi indián nyelv, 121
kauzatív ige, 58
keleti nyelvjárásterület, 142
keleti palóc, 146

keleti szláv, 116
képteremtő fantázia, 151
képzéses tükörszó, 123, 124
képzéshely szerinti hasonulás, 23
képző, 57, 107
képzőbokor, 57
képzőhalmozás, 56
kérdő mondat, 89
kérdő névmás, 51, 52, 89
kérdő partikula, 75, 90
kereszténység, 116
keresztnevek, 110
két azonos magánhangzó összevonódása, 38
kétnyíltszótagos tendencia, 31, 32, 37, 47, 54
kettős (hármas) szófajúság, 53
kettőshangzók monoftongizációja, 142
kettőzött mássalhangzók, 22
kicsinyítés, 59
kicsinyítő képző, 110
kiegészítendő kérdés, 89
kiejtéskönnyítő szerep, 56
kiemelő, 60
kiemelő jel, 51, 52
kihalt szavak, 104
kijelölő jelzői szerep, 52
kínai, 121
királyi kancellária, 143
kisebbségi magyar nyelvhasználat, 152
kisebbségi regionális köznyelvek, 152
kisebbségi változat, 144
kívánságnevek, 70
kizáró ellentét, 136
klasszicizáló ejtés, 118
kollokatív jelentés, 127
kolostori nyelv, 143
kommunikáció biztosítása, 131
konkrét → absztrakt irányú jelentés-eltolódás, 130, 132
konnotatív jelentés, 127, 137
kontaktushatás, 10, 101
kontextuális jelentés, 137
kontextus, 137
konvergens, 133
kölcsönös névmás, 51
könyvnyomtatás, 148
kötőhangszerep, 55
kötőhangzó, 56, 59
kötőmód, 61, 62, 97
kötőszó, 69
kötőszói szerep, 49
kötött morfémák, 47
közép- és nagyvizek, 71
közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régió, 144, 145
középfok jele, 60
középmagyar kor, 12, 49, 50, 52, 58, 59, 135, 144
középnémet, 117
középpalóc nyelvjárás, 142
köznyelv, 134
köznyelvi helyesírás, 46
köztörök, 114
közvetlen átadó nyelv, 121
-k-ra visszavezethető igenevek, 58
kun-besenyő jövevényszavak, 115
kunok, 114, 115
külső birtokos, 8, 79, 91
kvantor, 82, 84
l > ly változás, 30
-l ablatívuszrag, 66
l hang palatalizálódása, 23
l hangzóközi nyúlása, 146
l vokalizálódása, 140, 141, 142
l, ly, j egymáshoz való viszonya, 42
l, r, j nyújtó hatása, 146
labiális félhangzó, 28
labiális illeszkedés, 146
labiális utótagú kettőshangzók, 58
labialitás, 141, 145
labializáció, 26, 43, 142
lappangó teljes tő, 55
laringális *h*, 29
latin, 121, 122, 123, 125
latin eredet, 135
latin jövevényszavak, 103
latívuszrag, 27, 59, 60, 62, 68, 136
latívuszragos főnév, 67
latívuszragos határozószó, 68
lazább szerkezetű mellérendelések, 108
le igekötő, 60
lengyel, 116
lexéma, 47, 49
lexikai (állandósult) szófajváltás, 48
lexikalizálódás, 48
l-ezés, 19, 45
literátusi csoportnyelv, 147
lokatívuszrag, 62
lovas nomádok, 115

-*m* képző, 58
m- kezdetű mutató névmások, 51
magánhangzó-harmónia, 20, 21, 27, 36
magánhangzó-kiesés, 54, 64
magánhangzó-kivetés, 38
magánhangzó-összevonás, 41
magyar eredetű román szavak, 29
magyar nyelvjárások, 119
maláj, 121
manysi, 73 (l. még: vogul)
mari, 80 (l. még: cseremisz)
martyrologiumi és bibliai eredetű nevek, 70
másodlagos topik, 78
mássalhangzók rendszerének átalakulása, 138
mássalhangzó-torlódás, 20, 54
másvalzengő, 111
mediális igeragozás, 64
medialitás, 64
medializáció, 64, 138
medializációs hajlam, 64
megnyúlt tővéghangzó, 56
megosztott jelentések, 134
megőrzött régiség, 141, 146
melioratív, 131,132
mellékjelentés, 127
melléknevek, 105
mellérendelő összetételek, 108
metafora, 128
metatézis, 20
metonímia, 128
mezőösszefüggések, 135
mezőségi *a*-zás, 142, 143
mezőségi nyelvjárási régió, 146
modális képző, 58
modalitás, 57, 58, 127
módhatározói -*an/-en*, 56
módhatározói rag, 59
módosítószó, 69
módrendszer, 97
moldvai régió, 144
mondat szintje, 47
mondatstruktúra átalakulása, 138
monoftongizálódás, 27, 39, 41, 141
morfémák, 132
motiváció megváltozása, 132
-*mp*- fokjel, 60
-*mp*- névmásképző, 60
múlt idő, 57, 99
múltidő-jel, 26
munkásság nyelve, 151
mutató névmás, 51, 52, 62
műveltető -*t*, 58
n > *ny* palatalizáció, 30
n- kezdetű mutató névmások, 51
-*n* mozzanatos képző, 56
-*n* nomenképző, 59
-*n* toldalékos személyes névmások, 50
-*nak/-nek* ragos birtokos, 8, 91
-*nd (< -md)* modális képzőcsoport, 59
-*nd* képzőbokor, 58
nem névmási eredetű igei személyrag, 65, 136
német, 121, 122, 123, 125
német eredet, 135
német jövevényszavak, 29, 32
német közvetítés, 119, 120, 121, 123
németes kifejezések, 150
nemzetközi műveltségszavak, 113
nemzetközi szavak, 122
neologizmus, 103
népetimológia, 129
népi és nyelvi érintkezés, 122
népnyelv, 149
névátvitel, 128, 130, 132
névátvonódás, 71
névelők, 52
névmási tövű határozószók, 66
névmások, 50
névmástövek, 105
névszójelek, 60
névszóragok, 62
névteremtő szándék, 70
névutó, 9, 48, 67, 80, 92, 109
névutók grammatikalizálódása, 138
névutó-melléknév, 68
névutós kifejezés, 80, 92
névutóvá vált primer ragos névszók, 51
névvarázs, 70
-*ni* képzős igenév, 59
nomen acti, 58
nomen actionis, 58, 59
nómenklatúra, 144
nomenverbális tövek, 53
nomenverbum, 49
nominatívuszi argumentum, 58
normatív, 150
normatív nyelvhasználat, 134
-*nott/-nól/-ni* ragcsalád, 142

nyelv(járás)i folytonosság, 144
nyelvemlékek, 13
nyelvhasználat, 147
nyelvhasználat felekezeti különbségei, 149
nyelvhasználati tudatosság, 142
nyelvhasználó, 131
nyelvhasználói (nyelvalakítói) tudat, 56
nyelvi egységesülés, 147, 150
nyelvi elkülönülés, 140
nyelvi gazdaságosság, 132
nyelvi minta, 148
nyelvi ökonómia, 132
nyelvjárási elkülönülés, 140, 145
nyelvjárási különfejlődés, 139
nyelvjárási megoszlás, 138, 142
nyelvjárási szavak, 104, 112
nyelvjárási újítás, 141
nyelvjárási változatok, 139, 152
nyelvjárások, 64, 65
nyelvrendszeren kívüli tényezők, 20
nyelvrendszertani indíték, 20
nyelvszigetek, 45
nyelvtani funkció, 41
nyelvtani homonímia, 34
nyelvújítás, 107, 118, 129, 149
nyelvváltozat, 134, 143, 150
nyílt *ē* fonéma, 46
nyíltabbá válás, 43, 142, 145, 146
nyíltszótagúság, 54
nyitódó diftongusok, 147
nyitódó kettőshangzó, 142, 145, 146
nyomatékosító módosítószó, 69
nyugat-dunántúli nyelvjárási régió, 144, 145
nyugati nyelvjárásterület, 142
nyugati szláv, 116
nyújtó hatás, 41
ó ~ ú, 44
-ó/-ő- igenévképző, 59
óhajtó mondat, 97
óiráni, 114
olasz, 121, 122, 123
olasz jövevényszavak, 119
ómagyar kor, 12, 50, 51, 52, 54, 58, 59, 135, 139
ómagyar magánhangzórendszer, 10
orosz, 116, 123
oszétok, 114
oszmán-török jövevényszavak, 29, 42
osztják, 73 (l. még: hanti)
osztrák, 118
ótörök, 75, 80, 105, 125, 133
ótörök jövevényszavak, 22, 23, 28, 29, 54, 103
óvónevek, 70
ő ~ ű kettősség, 44
önálló szói eredetű határozóragok, 62
örökölt és korai képzők, 58
ősi örökség, 104
ősi vonatkozó névmások, 69
ősi, primer, egyelemű határozóragok, 62
ősiráni, 105, 114
ősmagyar kor, 12, 23, 47, 49, 50, 52, 54, 57, 58, 59, 133, 135, 136, 138, 139
ősmagyar nyelvi megoszlás, 139
összeolvadás, 30, 31
összetétel, 66, 108
összetett igeidő, 75, 94
összetett szavak, 108
összevonó igeneves szerkezet, 59
ö-zés, 36, 142, 146, 147
palatalizáció, 146
palóc nyelvjárási régió, 144, 146
partikula, 50
passzív ige, 58
passzív vagy fiktív tő, 57
patrociniumi nevek, 71
pejoráció, 132
pejoratív, 131
perfektiváltság, 60
perfektív-telikus funkció, 68
perzsa, 114, 123
poliszémia, 47, 57, 128, 132, 136
pótlónyúlás, 37, 41, 46, 54
-p-re visszavezethető igenevek, 58
primer határozórag, 59, 65, 66, 67
produktivitás, 57
proletár nyelvváltozat, 151
protétikus hang, 30
prototípus-elv, 49
provinciális köznyelvek, 148
puszta igetővel létrejött összetételek, 112
r(ecto), 74
ragadványnév, 70
raghalmozás, 56
ragszilárdulás, 66, 69, 125
ragtalan tárgy, 74
ragvonzó névutók, 67
reflektáló jelentés, 127
reformáció, 148

régi nyelvi szavak, 112
regionális változat, 134
rendszertelen helynévadás, 71
részfordítás, 123, 124
rokon értelmű szavak, 135
rokon nyelvek, 138
román jövevényszavak, 120
román közvetítés, 101
románból átkerült szerkezet, 100
romániai magyar nyelvváltozatok, 120
rövidülés, 22
s hangzóközi nyúlása, 145
-s képző, 53
segédige, 75, 94, 97
sem, 88
semleges jelentés, 132
se-névmás, 88
ʃ-görbe, 10, 13, 73
sorszámnevek, 53
SOV, 62, 73, 74
SOV→SVO változás, 81
spanyol, 121, 123
spirantizálódás, 22
sportágak angol szavai, 120
sportnyelv magyarítása, 113
standard, 133, 134
standardizáció, 147, 149
-suk/-sük, 147
-sz gyakorító képző, 55
szabad morfémák, 47
szabályos hangváltozás, 19
szabályozott helyesírás, 45
szabálytalan szóalkotások, 150
szaknyelvek, 148
szakszavak, 148
számítástechnika, 113
számnevek, 105
származékszavak, 104, 107
szász, 117
székely nyelvjárások, 147
szekunder határozóragok, 66
szekunder rag, 49
szekunder ragok, 67
személyes névmás, 50, 62, 93
személyjel, 51, 58
személynévadás, 70
személynevek, 70, 110
szemtanúság, 60
szemtanúsági elmélet, 61
szerb, 116
szerkezettömörülés, 68
szerves összetétel, 108
szervetlen összetételek, 109
szerzetesrendek, 119
szinkrón kompetencia, 133
szinkrón nyelvhasználó, 134
szinkrónia, 128
színnevek, 132, 135
szinonim képzők, 136
szinonimarendszer, 132
szinonimasor, 132
szinonímia, 135
szinonimitás, 136
szláv, 123, 125
szláv jövevényszavak, 32, 103, 116
szláv népességgel való kontaktus, 82
szlavóniai nyelvjárás, 146
szleng, 132
szlovák, 116
szlovén, 116
szóalakok hasonlósága, 134
szociális változatok, 140
szócsaládok, 107
szócsonkítás, 129, 149
szóelőfordulás, 47
szóelvonás, 112
szófaji átcsúszás, 67
szófajtörténet, 47
szófajváltás, 47, 48, 49, 53, 59, 66, 69, 127, 136
szófejtés, 104
szóhangulat, 128, 134
szóhangulat változása, 128
szóhangulat változásának objektív összetevői, 131
szóhasadás, 129, 134
szóismétlés, 108
szójegyzékek, 144
szóképzés, 112, 149
szókészlet, 132
szókészleti egybetartozás, 103
szómező, 135
szónevek, 70
szóösszerántás, 128
szóösszetétel, 47, 69, 108, 112, 133, 149
szóösszetétellel létrejött határozószók, 66
szóösszevonás, 113, 149
szórövidítés, 128
szórványos változások, 23
szótári szavak, 108

szótársulás, 47, 69
szóteremtés, 49
szótő, 47, 49, 54, 107
szótörténet, 104
szóvégek képzőként való alkalmazása, 149
szóvégi *uβ*, *uγ*, 41
sz-t *v*-vel és *d*-vel váltakoztató igetövek, 56
sz-t *v*-vel váltakoztató igetövek, 55
szupraszegmentális jelenség, 18
szűkülés, 130
-t igenévképző, 58, 61
-t jeles múlt idő, 58
-t képzős igenév, 58
t- kezdetű mutató névmások, 51
-t műveltető képző, 58
tagadó egyeztetés, 89
tagadó mondat, 87
tagadó-egyeztető, 88
tájszók, 140, 141, 149
tapadás, 129
tárgy, 81, 82, 83
tárgyas ige, 58
tárgyas ragozás, 78
tárgyatlan igék, 58
tárgyfüggő igeragozás, 64
tárgyrag, 56, 62
településnevek, 71
telicitás, 60
telikus funkció, 59
teljes tő, 54
témaismétlő szerkezet, 68
terminatívuszrag, 62
Tisza–Körös vidéki nyelvjárási régió, 146
t-jeles múlt idő, 61
toldalékmorfémák, 47, 136
toldaléktípusok, 56
tolvajnyelv, 121, 149
tolvajnyelvi szójegyzék, 149
topik, 78, 81, 82, 83, 84
totemisztikus nevek, 70
tőalak, 55
több szófaji érték, 49
többalakú változatlan tőbelsejű tövek, 54
többes szám, 60
többesszám-jel, 56, 60
többjelentésű morfémák, 133
többszófajúság, 48, 49, 53
tőbelseji időtartamot váltakoztató tövek, 54
tőismétlés, 108
török, 123
történeti összehasonlító módszer, 12
törtszámnév, 53
törzsnevekből alakult helységnevek, 71, 138
tőszámnevek, 53
tőtípus, 54
tőváltozatok, 55, 136
tőséghangzó, 24, 54, 56, 59, 62
tővégi időtartamot váltakoztató tövek, 55
tővégi magánhangzók eltűnése, 31, 37, 47, 55
tranzitivitás, 57
tudatos szóalkotás, 111
tulajdonnév, 70, 137
tulajdonnév jelentése, 137
tulajdonnév köznévvé válása, 137
tükörfordítás, 123
tükörjelentés, 124
tükörszavak, 109, 149
ȧ ~ *a* viszony, 140
ty fonéma, 30
tyú/-tyű végű igenevek, 59
-ú/-ű végű igenevek, 58
udmurt, 80 (l. még: votják)
ugor alapnyelv, 13, 23, 108
ugor egység, 11
ugor kor, 58
új mássalhangzó, 24
újabb magyar kor, 12
újmagyar kor, 12, 50, 149
újraelemzés, 8
ukrán, 116
-ul/-ül képzős ige, 58
uráli alapnyelv, 13, 50
uráli nyelvcsalád, 11
uráli személyes névmások, 60
utalószó, 86
úzok, 115
ü-zés, 140, 147
ü-ző nyelvjárás, 145
v elemet tartalmazó tövek, 55
v(erso), 74
-va/-ve és *-ván/-vén* képzős igenevek, 59
-val/-vel hasonulása, 142
-val/-vel képzős igenév, 59
-val/-vel megtartása, 146
-val/-vel nem hasonult változata, 142
vala- előtagú névmás, 86
vala segédige, 61
vallon telepesek, 119

váltakozó tővéghangzójú tövek, 54
változatok, 139
vándorszó, 122, 135
városi népnyelv, 150, 152
végső forrás, 121
vegyes hangrend, 20, 27
veláris *į*, 10
velencei olasz tájnyelv, 119
visszahatást kifejező *-ik* rag, 58
visszaható névmás, 51, 93
víznevek, 71
vogul, 73 (l. még: manysi)
vokalizálódás, 28, 54
volgai bolgár törökök, 114
vonatkozó határozószó, 69
vonatkozó névmás, 52, 79, 85, 86
vonzat, 68
votják, 80 (l. még: udmurt)
vulgáris magyar, 143
vulgáris nyelvhasználat, 148
záródó diftongusok, 146
záródó kettőshangzók, 146, 147
záródó kettőshangzók monoftongizációja, 142
zárt *ë*, 44, 45
zártabbá válás, 44
zöngés : zöngétlen szembenállás, 21, 25, 32, 42, 43
zöngésség szerinti hasonulás, 31
zürjén, 80
zsidók családnévhasználata, 70
β vokalizálódása, 40
β intervokalikus helyzete, 140
β szókezdő helyzete, 140, 142
γ vokalizálódása, 40, 55
γ/β igenévképző spiránsok, 61